

NOVA POSONIENSIA XV.

NOVA POSONIENSIA
XV.

NOVA POSONIENSIA XV.

A pozsonyi magyar tanszék
tanulmányköteté

2025

Univerzita Komenského v Bratislave

Združenie Alberta Szenciho Molnára – Szenci Molnár Albert Egyesület

A pozsonyi magyar tanszék tanulmánykötete
Zborník štúdií Katedry maďarského jazyka a literatúry FiF UK

A kötet kiadását a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács támogatta
Zborník vyšiel s podporou Akademickej rady Maďarov na Slovensku

Szerkesztette:

Misad Katalin és Száz Pál

Editori:

doc. Katarína Misadová, PhD.

doc. Pavol Száz, PhD.

Lektorálta:

Németh Zoltán (Uniwersytet Warszawski, Warszawa)

Simon Szabolcs (Selye János Egyetem, Komárom)

Recenzenti:

prof. Zoltán Németh, PhD. (Uniwersytet Warszawski, Warszawa)

Mgr. Szabolcs Simon, PhD. (Univerzita J. Selyeho, Komárno)

A tanulmánykötet a CC BY-NC-ND 4.00 Creative
Commons-licenc alatt terjeszthető.

Publikácia je šírená pod licenciou Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

https://stella.uniba.sk/texty/FiF_nova_posoniensia_15.pdf

Vyšlo ako elektronická publikácia.

Elektronikus kiadvány.

Kiadó: Comenius Egyetem, Pozsony, 2025

Vydavateľ: Univerzita Komenského v Bratislave, 2025

ISBN 978-80-223-6098-2 (tlač)

ISBN 978-80-223-6099-9 (online)

Kiadó: Szenci Molnár Albert Egyesület, 2025

Vydavateľ: Združenie Alberta Szenciho Molnára, 2025

ISBN 978-80-69002-23-4 (tlač)

ISBN 978-80-69002-24-1 (online)

LECTORI SALUTEM!

Immár tizenötödik alkalommal jelenik meg a pozsonyi magyar tanszék tanulmánykötete. Külön örömünkre szolgál, hogy a gyűjtemény címéhez méltón ismét pozsonyi újdonságokról, hírekről tudósíthattunk. A kötet elsődleges célja nem változott: továbbra is igyekszik dokumentálni a tanszéken zajló tudományos, művészeti és pedagógiai tevékenységet, hogy felmutassa annak legjobb eredményeit. Helyzetünkben adódóan kiemelt figyelemmel kísérjük és támogatjuk a szlovákiai magyarság sorsával kapcsolatos kutatásokat, a szlovák–magyar kapcsolatok és kölcsönhatások vizsgálatát, de mindezt az egyetemes tudomány hitével, szakmai szigorával és gazdag eszköztárával tesszük. Tanszékünk három oktatási programja (magyar nyelvű kiadványszerkesztő képzés, magyar szakos tanárképzés, magyar irányú tolmácsképzés) a tudományterületek széles skáláját vonultatja fel, s épp ez a sokszínűség hat ösztönzőleg arra a csapatmunkára, melynek eredményei remélhetőleg folyamatos igényességgel mutatkoznak majd meg a jövőben is. A tanszék legújabb tanulmánykötete nem csupán az oktatók műhelyéből kikerült tudományos dolgozatokat szándékozik felsorakoztatni, de helyet kapnak benne a doktoranduszok és a hallgatók legjobb munkái is.

LECTORI SALUTEM!

Vážení čitatelia, ponúkame vám nové číslo katedrového zborníka *Nova Posoniensia*. Je pre nás potešením, že verní odkazu názvu zborníka vás môžeme informovať o najnovších výsledkoch našej vedeckej činnosti. Primárnym cieľom zborníka štúdií je naďalej dokumentovať vedeckú, umeleckú a pedagogickú činnosť pracovníkov Katedry maďarského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Vychádzajúc z nášho postavenia pozorne sledujeme tak prieskumy týkajúce sa života Maďarov na Slovensku, ako aj výskumy v oblasti slovensko-maďarských vzťahov a vzájomných vplyvov, pričom naša vedecká činnosť je založená výlučne na odbornej spôsobilosti a viere v univerzálnu vedu. Všetky tri študijné programy zabezpečené našou katedrou (maďarský jazyk – editorstvo a vydavateľská prax, maďarský jazyk a kultúra, učiteľstvo maďarského jazyka a literatúry) demonštrujú širokú škálu multidisciplinárnych vedeckých a odborných tém. Táto mnohofarebnosť vyžaduje aktívnu teamovú prácu a, samozrejme, efektívne a dôveryhodné výsledky. Pätnásty ročník zborníka predstavuje vedeckú činnosť pracovníkov katedry, ale svoje miesto v ňom našli aj vedecko-výskumné práce našich doktorandov a poslucháčov.

NÁDOR ORSOLYA

A DÉLI SZLÁV DIALEKTUSKONTINUUM MINT NYELVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI PROBLÉMA¹

Annotáció: A dolgozat a déli szláv nyelvek közül kettőt, a szerb és a horvát nyelvet állítja középpontba, de érintőlegesen a bosnyák és a montenegrói nyelvekre is kitér. Arra keresi a választ, hogy a természetes változások, amelyek minden nyelvet jellemeznek, hogyan változnak meg akkor, amikor a nyelvtervezés, ezen belül a normatív nyelvváltozat kialakítása megkezdődik. Hogyan kezelik ennek során a beszélőközösségek azokat az átszövődéseket, amelyek mentén a déli dialektuskontinuum létrejött, és hogyan viszonyulnak a nyelvi és kulturális összetartozás mentén szerveződő új országokhoz, mit kezdenek a jugoszláv (szerb-horvát, horvát-szerb) egységesítés örökségével.

Kulcsszavak: dialektuskontinuum, déli szláv nyelvek, nyelvváltozatok, Ausbau, államnyelvek

Bevezető gondolatok

Hogyan válik a dialektuskontinuum nem csak nyelvészeti kérdéssé?

A nyelvek és beszélőközösségek között számos, területi, kulturális és nyelvrokonsági típusú kapcsolat jöhet létre. Az előbbi kettő – függetlenül attól, hogy a két nyelv rokonsága kimutatható-e, a közelség és egymásra hatás révén az eltérő nyelvcsaládokhoz tartozók között is eredményezhet hangtani hasonlóságokat, akár szókinszbeli egyezéseket, de akár a nyelvtani rendszerre is hatással lehet. Ezekkel a kérdésekkel az areális nyelvészet foglalkozik. Például a bolgár nyelvből

¹ A jelen tanulmány részben a *Kelet-közép-európai nyelvi térség* (Budapest, L'Harmattan, 2023) című könyvem anyagára támaszkodik.

szinte teljesen hiányzik a többi szláv nyelv gazdag névszóragozási rendszere, nincs főnévi igenév – az areális nyelvészek itt az albán erős hatását vélik felfedezni (Horálek 1967: 355). A nyelvtudomány az önállóságát köszönheti a nyelvrokonság vizsgálatának, a nyelvtipológiának, és általában a történeti nyelvészeti szemlélet létrejöttének. Évtizedekre ennek alapján történt a nyelvek besorolása nyelvtípusokba vagy az egymással való rokonságuk kimutatása. A nyelvészet azonban soha nem tud függetlenedni a nyelv társadalmi környezetétől. Ennek alapján beszélünk állam- és hivatalos nyelvekről, területhez nem köthető, illetve területhez köthető nyelvekről, nyelvváltozatokról. Fontos szempont az is, hogy hogyan alakul az egyes nyelvek írásbelisége: milyen mintákat használnak, mennyire kötődik a választott írásrendszer a vallás cirill vagy latin betűformáihoz, és mennyire tükrözi az adott nyelv fonetikai sajátosságait. A többnyelvű szótárak, szógyűjtemények korai megjelenése nyilvánvaló társadalmi szükségletre utal: a peregrinus diákoknak és a mester cím elérése érdekében vándorló céhlegényeknek egyaránt szükségük volt ezekre. A szótáraktól a következő lépés a saját nyelv nyelvtanához való viszonyulás: hogyan használhatók a latin és görög minták a grammatikák megírása során, mennyire segítik ezek a nyelvleírások a saját nyelv belső logikájának, kategóriáinak, szabályainak felismerését és rögzítését.

Az, hogy a nyelvek folyamatos átalakulásban, változásban vannak, ma már mindenki számára nyilvánvaló – legyen akár nyelvész szakember, akár bármilyen korú, iskolázottságú nyelvhasználó, sőt még a nyelvtanulók is érzékelik, hogy a nyelvkönyvekből megtanulható nyelv mennyire van közel a célnyelvi környezet által használt változatokhoz. Természetesen mindenki az ismereteinek megfelelően érzékeli, érinti, magyarázza ezeket a változásokat. Sokszor felmerül az a kérdés is két egymáshoz közeli nyelv esetén, hogy ezek ugyanazon nyelv változatai, vagy önálló nyelvként értékelendők.

Azt gondolhatnánk, hogy ezt a kérdést csak az Európától távoli nyelvek esetében nehéz megválaszolni, de nem kell messzire menni: az északi és a déli szláv dialektuskontinuum egymáshoz közeli nyelvei kapcsán is többször felszínre kerül az azonosság vagy különbözőség – és nemcsak mint nyelvi probléma, hanem mint az önálló állami-ság szimbóluma, ami konfliktusforrásként akár a szomszédok közötti háborúskodáshoz is vezethet.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a nyelvek változatokban léteznek, ezeket pedig a beszélők alakítják, joggal kérdezhetjük, mikor és hogyan változott meg a változások természetes folyamatként való megélése, a kiejtésváltozatok, az új lexikai elemek spontán beépítése és elterjedése. Mikor és miért történt, hogy a beszélőközösségek számára kezdett a kommunikációs funkciók betöltésén túl is fontossá, sőt a másik változatokat kizárva az összetartozás jelképévé válni a saját nyelvük. A kérdés megválaszolásához két irányból kell közelíteni: a nyelvtervezés, valamint az önálló államiság történelmi, politikatörténeti háttere felől.

Mit jelent a nyelvtervezés, a nyelvújítás, miért indult el, miért válhatott meghatározóvá maga a folyamat, illetve hogyan válhattak később nemzeti hőssé azok az értelmiségiek: lelkészek, szépírók, jogászok, akik részt vettek az első grammatikák, szótárak készítésében, meghatározták az általuk képviselt nyelvek helyét, szerepét az éppen aktuális *lingua francá*hoz (latin, német) képest, és próbálták megismerteti, elterjeszteni az általuk létrehozott normatív változatot. Ez nyilvánvalóan nem spontán folyamat, hanem sok éves tervezés, vita során alakul ki az első norma, amit aztán módosítanak. De ehhez már lehet kötődni, és lassan a nyelv lesz a meghatározó a helyi és a vallási hovatartozás rendszerében.

Kétségtelen tény, hogy a latin mint ernityelv a 19. század elejére elveszítette azt az összetartó erőt, ami a római egyházhhoz tartozó országok számára vallási, államszervezési, államigazgatási, jogi, oktatási és tudományos átjárhatóságot biztosított – nyilvánvalóan ez utóbbiban csak a szerencsés írástudóknak volt részük. Ekkor már készen voltak az első két- és többnyelvű szótárak, és nem csak a latin grammatika leírásához lehetett hozzáférni, hanem a reformáció óta folyamatosan készültek az európai vulgáris nyelveket a korábbi, latin minták alapján bemutató nyelvtanok is először latinul, később pedig Európa számos nyelvén.

A 19. század hozta el a nyelvtudomány önállóságát. Ebben nagy szerepe volt a nyelvrokonsági kutatásoknak, a nyelvtipológia létrejöttének és a dialektusok felfedezésének, valamint az egyre szaporodó nyelvéírásoknak (Szathmári 1968; Robins 1999: 181–211). A népnnyelvek felértékelődéséhez, a nyelvi tudatossághoz jelentős mértékben járult hozzá a Biblia lefordítása, az iskolákban használt, anya-

nyelvű tankönyvek szélesebb körű terjedése, és nem utolsó sorban a szépirodalom. Ezek mind azt bizonyították, hogy a nyelv készen áll arra, hogy szóban és írásban, minden nyelvi regiszterben kiteljesedjék, fokozatosan leváltva a latint. Valamint ugyancsak a 19. század hozta el a nyelvi identitás ma is meghatározó korszakát. Erre már elkezdhetett épülni az új államszemlélet is, amely a század utolsó harmadában megalapozta a nyelvi alapon szerveződő nemzetállamok létrejöttét.

A következőkben az európai nyelvek egy meghatározó csoportjával, a szláv nyelvekkel, azon belül pedig déli dialektuskontinuum két tagjával, a szerb, a horvát nyelvvel foglalkozom részletesebben, de érintem a bosnyák és a montenegrói nyelv elismerésével kapcsolatos nézetkülönbségeket is.

1. Néhány tény a déli szláv nyelvek csoportjáról

A déli szláv nyelvek – amint az elnevezésük is mutatja, a közép-európai régió délkeleti részén találhatók. Erre a területre jellemző a keleti és a nyugati egyházi kultúra hatása és megosztó jellege, az óegyházi szláv nyelv jelenlévő, de régióként eltérő súlya és szerepe, a magyar szomszéddal való állami és történelmi kapcsolatok, az olasz és a török, majd az osztrák fennhatóság nyelvi hatásai. A nyelvi áttekintés szempontjából fontos a sztenderd alapját képező déli szláv nyelvjáráskontinuum, a terület nagy részét meghatározó *što* nyelvjáráshoz való viszonyulás, a népnyelv és az irodalmi nyelv kettőssége, a sztenderd létrehozásának vallási és identitásbeli okokra visszavezethető nehézségei, majd ennek létrejötte után a nyelvváltozatok felhasználása előbb egységesítő, majd évtizedekkel később távolító, sőt konfliktusgerjesztő eszközként.

Először a szerb, majd a horvát irodalmi nyelv formálódását tekintjük át, ezt követően egy alfejezetben kitérünk a közös délszláv nyelvre vonatkozó 18–19. századi elképzelésekre is. Meg kell itt említeni egy ma még meglehetősen képlékeny nyelvi helyzetet, a bosnyák és a montenegrói nyelvváltozat önálló nyelvként való elismerését. Az előbbi még kérdés, az utóbbit pedig a montenegrói alkotmány 2007 óta az ország hivatalos nyelveként nevezi meg. Ezeknek a nyelveknek a besorolása egyelőre számos, elsősorban persze politikai és az

önállósággal összefüggő ideológiai vitát vált ki a térségben, és korántsem tekinthető letisztultnak sem ideológiai, sem nyelvtudományi szempontból (Márkus 2012). Az egymáshoz ennyire közeli nyelvváltozatoknál meglehetősen gyakori problémával találkozunk itt is, ahogy a nyugati típushoz tartozó cseh és szlovák, vagy a keleti szláv ruszin, ukrán, orosz nyelvek esetében. A nacionalista nézetek például a ruszint csak az ukrán nyelvjárásaként, az ukránt pedig az orosz egy változataként hajlandók kezelni, semmiképpen sem önálló nyelvként.

Miután azonban itt önálló államiságot szimbolizáló nyelvekről van szó, a Trudgill által a beépült (*Ausbau*) nyelvekre megfogalmazott meghatározás (Trudgill 1997: 12) alapján, tehát nem maga a nyelv rendszere, szókinése különíti el ezeket az ugyanazon dialektuskontinuumhoz tartozó szomszédoktól, hanem az a politikai döntés, hogy az adott nyelvet egy ország különállónak jelöli meg, és a saját jogrendjében hivatalos nyelvként fogadja el. Ennek ugyanakkor nyelvtervezési velejárói is vannak, amelyek első lépésként új terminusok bevezetésével, szótár, grammatika készítésével távolítják attól a nyelvi térségtől, amelynek korábban része volt.

A kelet-közép-európai nyelvi térségre jellemző kulcsfogalom a *dialektuskontinuum* és az *Ausbau* típusú nyelvi hálózat. A déli szláv térségben használt nyelvek, amelyek rendelkeznek az oktatásban, hivatalos nyelvhasználatban követendő sztenderd változattal, emellett azonban többé-kevésbé kölcsönösen érthetőek is egymás számára, a déli dialektuskontinuum tagjai. A mostani vizsgálódásba bevont déli szláv nyelvek – bár több más nyelvjárással is rendelkeztek – ugyanazon nagy kiterjedésű dialektusra épültek rá. A térség nyelvváltozatai a nyelvek belső felfedezésének és leírásának idején, az európai nemzetté válások korszakában távolodtak el először egymástól társadalmi, vallási, kulturális okokból, majd a 19. század közepén a két nyelvi csoport némi külső nyomásra az egységes irodalmi nyelv irányában mozdult el. A 20. század utolsó évtizedében, amikor a délszláv állam már szétesőben volt, igyekeztek szabadulni az egységesnek valójában nem nevezhető, mégis hivatalosan a délszláv egységet kifejező szerbhorvát megnevezéstől. Először a szerb, horvát, szlovén nyelv vált hivatalossá az önállósult országban, majd hasonló igénnyel lépett fel a volt Jugoszlávia további két tagja, Montenegró és Bosznia-Hercegovina is.

Erre a térségre tehát általában jellemző az a magatartás és ideológia, ami a normatív változatok és a nyelvtervezéssel is összefüggő, de etnikai hangsúlyúvá vált konfliktusok későbbi kiváltója lett: a nyelvtervezők által a 19. század közepén megalkotott ún. „szerbhorvát” nyelv ugyanis a jugoszlávságra utalva a szerbek és horvátok egységét, összetartozását szimbolizálta, a többiekről nem szólt. Ugyanakkor nem lehet azt állítani, hogy akár egyik, akár másik névadó etnikum megfeledezett volna arról, hogy az ő nyelve horvát vagy szerb. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy kétféle terminus létezett a közös nyelvre: a szerbek szerb-horvátként, a horvátok viszont horvát-szerbként nevezték meg, illetve mindketten a saját írásrendszerüket használták a lejegyzésre, hanem abban is, ahogy a nyelvtervezéshez viszonyultak: a horvátok inkább a purista, konzervativista nyelvideológiát követték az archaikus horvát szavak felélesztésével és terjesztésével és az belső szóalkotással, a szerb nyelv ezzel szemben a külső szemlélőnek arról tanúskodik, hogy könnyen befogadja az idegen szavakat és beilleszti azokat a saját lexikai és morfológiai rendszerébe.

Három nagyobb nyelvjárási csoport jellemzi a szerbek, horvátok, bosnyákok, montenegróiak által lakott területeket: a leginkább kiterjedt ezek közül a *što*, a *ča* és a *kaj* pedig a horvát területekre jellemző. A megnevezés arra utal, hogyan használják a „mi” kérdőszót. Emellett van még egy szempont, ami a ma legnagyobb területet kitevő *što* nyelvjárásnál felmerül, és újabb vitákra adott okot a sztenderdizációk folyamán, ez pedig az ún. *-ijező*, illetve *-ező* változat (*riječ* – *reč*). A mai helyzetet tekintve kijelenthetjük, hogy a korábban már említett közös nyelvtani és lexikai bázis, valamint az említett meghatározó *što* dialektus alapjait megtartva, a Jugoszlávia megszűnése utáni időszakban létrejött új államok ennek a korábbi nyelvváltozatnak négyféle sztenderd-variánsát, pontosabban Ausbau nyelvét hozták létre: Szerbiában a szerb, Horvátországban a horvát, Montenegróban a montenegrói, Boszniában pedig a bosnyák nyelvet. Ez utóbbinál érdemes megemlíteni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában Bosznia-Hercegovina hivatalos nyelve volt, ma pedig az 1995. évi daytoni egyezményben foglaltak szerint ugyancsak hivatalosként jelenik meg, és sokkal inkább horvát mintákat követ, szemben a montenegróival, amelyek a szerbhez áll közel (Nyomárcay 2004: 37–38).

2. A szerb nyelv normatív változatának létrejötte

A szerb nyelv az indoeurópai nyelvek déli szláv csoportjába tartozik. Jelenleg körülbelül 9 millió beszélője van: Szerbiában és a volt Jugoszlávia minden utódállamában, így Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Montenegróban, Szlovéniában, Észak-Macedóniában és Koszovóban is él szerb etnikumú lakosság, akik elsőnyelvükként beszélik a szerbet. Már a jugoszláv állam fennállása idején is jelentős volt az elvándorlás az országból, ma pedig közel egymillióra tehető a diaszpórában élők létszáma.

2.1. Visszatekintés a régmúlta: *a korai szerb nyelv és az egyházi szláv*

Az 1054-es egyházszakadás után a szerbek a pravoszláv keresztény egyház, a horvátok pedig a római katolikus egyház fennhatósága alá tartoztak, s ez mind kulturálisan, mind nyelvi szempontból eltérő fejlődési vonalat rajzolt a két népcsoportnak. A szerbek számára mind az egyházi nyelvhasználatban, mind az irodalomban meghatározó lett az óegyházi szláv nyelv, valamint a cirill betűk használata, az ún. *srpkoslovenski jezik* – erről tanúskodnak az első nyelvemlékek, így pl. a Miroszlav evangéliuma (*Miroszlavljevo jevanđelje*, 12. század), vagy egy 13. század közepén keletkezett kolostori szabályzat. Ugyanakkor megőrződött néhány világi tárgyú nyelvemlék is, főként oklevelek, szerződések, ahol a népnyelv is megjelenik. „A bizánci-pravoszláv civilizációs körbe tartozó szerbeknél az ószláv irodalmi nyelv az egyházi szláv nyelv, valamint a lokális népi nyelv elemeinek elegyeként fejlődött tovább. A szerbeknél ez a diglosszia a 18. századig tartott, amikor a Nagy szerb vándorlás következtében ismét szorosabb kapcsolat fűződik a szerb nyelv és az orosz nyelv között, s így a szerb irodalmi nyelv orosz hatásokkal (*ruskoslovenski jezik*) tovább változik”.

A bizánci liturgiához való tartozás szoros kapcsolatokat eredményezett a központinak tekintett oroszországi egyházzal. A két említett változat mellett ennek következtében létrejött egy harmadik is, amelyben mind a dialektuskontinuum keleti végén elhelyezkedő, de vallási szempontból kiemelkedő bolgár, mind a szerb, mind az oroszos voná-

sok érvényesültek: ezt *slavenosrpski jezik*-nek, tehát *szláv-oszorb*-nek nevezték. Hadrovics László (1997: 481) az ennek a nyelvi-kulturális-vallási összefonódásnak a során kialakult változatot tekinti a későbbi, népnyelvi alapon létrejött nyelvi norma elődjének:

Amikor aztán a török hódítás felszámolta a szerb állam utolsó maradványát, a szerbek vallási alapon kezdik az orosz uralkodót a maguk világi fejének is tekinteni, és egyre gyakrabban hozzá fordulnak segítségért. Az időszaki pénzsegélynél sokkal fontosabb volt, hogy egyes szerb kolostorok engedélyt kaptak, hogy meghatározott időközökben a küldötteik Oroszországba utazhattak alamizsnát, milosztinját gyűjteni. Ez nemcsak pénzt jelentett, hanem egyházi felszereléseket, különböző kegytárgyakat, s ami itt a legfontosabb, egyházi könyveket is. Ezzel kezdett tehát az oroszos típusú egyházi nyelv, ami valójában egy eloroszosodott bolgár nyelv volt, a szerb egyházban teret nyerni. Később a szerb papok közül többen Kijevben tanultak a Duhovnaja akademiján, aztán orosz tanítók is jöttek a szerbek közé, így a szerbeknél kialakult egy bolgár alapú eloroszosodott és szerb elemekkel is átszótt háromszoros keveréknyelv, az ún. szlavenoszorb nyelv. Ezt nemcsak egyháziak, hanem világi értelmiségiek is használták. Ezen a nyelven jelentek meg hazánkban is a szerbek számára lefordított rendeletek és egyéb hivatalos iratok. E nyelven írtak költői művek, klasszicista ódák és egy német–szerb és szerb–német szótár is. Ennek a nyelvnek tehát bizonyos társadalmi presztízse lett.

Ezen a nyelvváltozaton írta *Avram Mrazović* a nyelvtanát. A szerző nevét azonban nemcsak a korpusztervezéssel kapcsolatban kell megemlíteni, hanem oktatáspolitikusként is, aki anyanyelvű iskolaszervező tevékenységével a korai, 18. századi státusztervezésben is fontos feladatokat vállalt. Az ő nevéhez fűződik például a zombori szerb tanítóképzés (1778) elindítása, valamint számos anyanyelvű népiskolai tankönyv (nyelvtan, számtan) megírása is.

2.2. A modern szerb irodalmi nyelv felé vezető út

A modern nyelvtervezés felé *Dositej Obradović* (1739–1811) tette meg az első lépést, amikor *Pismo Haralampiju* (1783) című írásában az egyházi szláv helyett a népnyelv felé nyitást sürgette. Ő volt a térség minden lakóját – felekezettől függetlenül – szerbnek tekintő, ún. nagyszerb ideológia egyik atyja. A török uralom alól felszabadult Szerbia fővárosában, Belgrádban főiskolát alapított, majd az ország első oktatási minisztere lett. Az ő szellemi örökségét vitte tovább *Vuk Stefanović Karadžić* (1787–1864) aki ugyancsak a népnyelv felemelésében látta a modern szerb nyelv jövőjét. Érdekes kapcsolódási pont a szláv összetartozás és a tudatos nyelvtervezés gondolata szempontjából, hogy a szerb felkelés leverése (1813) után Karadžić Bécsbe költözött, tanítómestere pedig a szlovén nyelvész, Jernej Kopitar, az areális nyelvészeti szemlélet kidolgozója lett.

Kopitar révén ismerte meg Vuk Karadžić a korabeli szlavisztika tudományos felfogását, Šafarik, Dobrovský (és maga Kopitar) műveit. A szláv nyelvek osztályozásánál az akkori nyelvészek csak négy különálló nyelvet ismertek el (cseh, lengyel, orosz, illír). Kopitar ezt kibővítette a szlovénnel (amelynek nyelvтанát ő maga írta meg), de szerinte a szlovén nyelvhatártól keletre csak egy nyelv létezik, a szerb, és nemcsak az ortodoxok, de a katolikusok és a muzulmánok is valójában szerbek.²

Egy későbbi művéből látható, milyen mélyen gyökeret vert ez a felfogás Karadžićban: *Srbi svi i svuda. Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (1836) című könyvecskéje, amely az akkor divatos népismereti munkák sorába illeszkedik, „mindenkit mindenhol” szerbnek tekint, vallásától és etnikumától függetlenül.³

² Jože Pogačnik német nyelvű tanulmányát idézi Sokcsevits 2011: 298.

³ Az egyes népekre vonatkozó szöveg itt olvasható: <http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html> (Letöltés: 2025. március 27.)

A népköltészeti gyűjtőutak valószínűleg erősítették abban, hogy megtanulja értékelni saját anyanyelvváltozatát, és hozzájáruljon népe nyelvi tudatosságának a fejlesztéséhez. Ez a gyűjtőmunka egyben annak az európai folyamatnak is a részesévé tette, amely a nép nyelvének és lelkének felfedezését szolgálta, és amelynek egyebek között a Grimm meséket is köszönhetjük. A nyelvész Grimm testvéreket is jól ismerte Karadžić, és hozzájuk hasonló elveket vallott a népnyelv szerepéről és jelentőségéről. Egyik legelső, még Kopitar segítségével készült munkája egy nyelvtankönyv volt, amelyet az „egyszerű nép beszéde alapján” állított össze *Pismenica serbskoga jazika* (1814) címmel, majd egy szótárt is készített (1818), amelyben ugyancsak az általa is jól ismert népnyelv érvényesült.

Normatív változatként a *što* nyelvjárás csoport mellett érvelt, amit véleménye szerint a legtöbben ismertek mind a szerb, mind a horvát nyelvterületen, és ami az ő anyanyelvjárása is volt egyben. Feltételezését az első, közös nyelvi norma is igazolta, amelynek a kimunkálása a 19. század közepén zajlott.

A szerbeknél egészen a 19. századig az egyházi szláv nyelv időközben (főleg a 18. században) erős orosz nyelvi befolyás alá került változatát használta minden írástudó, ami meglehetősen messze került az élő népnyelvi gyakorlattól. Így a szerbeknek (egy-két 18. század végi kísérletet leszámítva) egészen a 19. századi nyelvújítás koráig nem volt élőnyelven írt irodalma. Ekkor Vuk Karadžić és hívei tulajdonképpen nem nyelvújítást, hanem nyelvcserét hajtottak végre (Sokcevićs 2011: 311).

A korpusztervezés akkor érkezett el a régióban egyedülálló megoldáshoz, amikor 1850-ben Bécsben a szerb és horvát nyelvészek hosszas vita végén megállapodtak egy közös, a szerb és a horvát vidékekre is kiterjedt *što* nyelvjárás csoport alapjain nyugvó *szerb-horvát sztenderd* létrehozásáról (Milosavljević 2003: 177–186). Ez a területi változatokra alapuló norma figyelembe vette a horvát nyelvterület *-ijező (riječ)* és a szerb *-ező (reč)* formát, ugyanakkor ezzel a kettősséggel megnyitotta a lehetőséget a különfejlődés felé is. Az okok között fontos szerepet játszhatott az, hogy a horvát résztvevők tartottak mind a németesítéstől, mind a magyarosítástól, ezért vállal-

ták ezt számukra nehezen elfogadható megoldást. Az első világháború után megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban ismét előkerült az egységesítés gondolata, ami egyet jelentett a szerb nyelv országos normává emelésével. Ezt erősítette meg több évtizeddel később, 1954-ben az Újvidéki Egyezmény is, így nem lehet csodálkozni azon, hogy a nyelvkönyvek, szótárak, nyelvtanok „szerbhorvát”-ként jelentek meg Magyarországon is, általánossá téve a „szerbhorvát” terminus használatát.

2.3. A montenegrói mint Ausbau nyelv

A montenegrói nyelv tipikus példája az Ausbau nyelveknek, mivel az önálló ország létrejöttéig – sőt utána is többen csak a szerb egy dialektusának tekintették. A normatív változat kidolgozása a hatvanas években kezdődött, és Vojislav P. Nikčević montenegrói professzor nevéhez fűződik. A korábbi szerb-horvát szoros kapcsolatra utal ugyanakkor, hogy az önállóvá vált Montenegró hivatalos nyelve először a szerb lett, ezután csak 2007-ben rögzítették az alkotmányban a montenegrói nyelvet. Addigra azonban már elkészültek a normatív változathoz szükséges alapvető dokumentumok, így a helyesírási szabályzat és nyelvtan is – módszertani szempontból ugyanúgy, ahogy a 19. századi, „klasszikus” nyelvtervezési időszakban kialakult gyakorlatban is történt. Érdekessége (vagy inkább a hely sajátossága), hogy mind a cirill, mind a latin írásmódot elismeri, kiejtése pedig a dialektus -ijező változatát részesíti előnyben (Márkus 2012: 176).

3. A horvát irodalmi nyelv kérdései

A horvát nyelv a déli szláv nyelvek csoportjába tartozik, egyike a térség önálló, Ausbau gyökerű nyelveinek. Körülbelül 5,5 millió elsőnyelvi beszélője van, Horvátország után a legtöbben Bosznia-Hercegovinában beszélik, emellett a többi kelet-közép-európai etnikumhoz hasonlóan, jelentős tengeren túli diaszpórával rendelkezik. Nyelvi és etnikai kisebbségként a környező országokban, Ausztriában, Szlovéniában, Olaszországban, Magyarországon, Szerbiában és Montenegróban élnek horvátok.

3.1. Az első nyelvemlék és a nyelvjárások

Az első összefüggő horvát szöveg nem egy oklevélben, hanem a Krk szigeti Baškaban előkerült, 11–12. századi kőtáblán található. Glagolita betűket használt, aki ezt a néhány óegyházi szláv sort írta. Nem véletlen, hiszen a krki és a senji egyházmegyében ezt az írásmódot és nyelvezetet használták egészen a 15. század végéig, bár a tengerparti *ča* és az észak-nyugati, közép-szlavóniai *kaj* nyelvjárásból egyre több elem került az ószláv szövegekbe. A dalmát városokban és Dubrovnik környékén a 14. századig a cirillt használták, utána viszont már latin-betűs írásmód található az ott készült irodalmi művekben.⁴

A horvát uralkodók nem a keleti ortodox, hanem a nyugati kereszténység mellett kötelezték el magukat, és ennek a döntésnek nyelvi következményei is lettek: fokozatosan eltávolodtak az ószláv kultúrától, és a latin írásbeliség, valamint a nyelvi norma szempontjából érdekes szerepet betöltő, bár nem ugyanolyan kiterjedésű dialektusok folyamatos jelenléte lett számukra a meghatározó.

A három nagy nyelvjárás csoport mindvégig fontos szerepet játszott az irodalmi nyelv – pontosabban a párhuzamosan létező, *regionalis irodalmi nyelvek* kialakításában. A dalmát városok egy része és a szigetek többségének lakossága a *ča*, a Raguza (Dubrovnik) környékiek a *što* nyelvjárás csoportot használták irodalmuk nyelveként, a 16. századtól pedig a Zágráb környéki *kaj* is megjelent (erről a témáról részletesen ír Nyomárkay 2007: 128–167).

A horvát nyelv első szótári előfordulása *Faust Vrančić*, nevének széles körben ismert formájában *Verancsics Faustus* (1595) ötnyelvű latin–olasz–német–dalmát–magyar szótára (Víg 2011). Ebben a műben a horvát szavak főként *ča* dialektusban fordulnak elő, emellett *što*-ból származó szavak is találhatók benne, bizonyítván az utóbbi széles körű ismertségét.

Az első horvát (illír) nyelvtant a jelenlegi tudásunk szerint (Nyomárkay 2007) Bartol Kašić jezsuita szerzetes írta és adatta ki Rómában latin nyelven *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604)

⁴ Mateo Žagar szóbeli közlése a dalmáciai cirill írás jelenlétére.

címmel. Ugyancsak az ő tudatos alkotómunkájára utal az ezt megelőző évekből egy konverzációs könyv és egy horvát–olasz szótár is (*Konverzacijski priručnik*, 1595; *Hrvatsko-talijanski rječnik*, 1599), valamint az első horvát Biblia-fordítás (1625).

A 16–18. század között számos olyan mű született – szépirodalmi, jogi és más tudományos igényű szöveg is, amely akár a helyi dialektus kodifikációjához is vezethetett, bár nem a mai, komplex értelmezés szerint, hiszen az elterjesztés valószínűleg a kor sajátosságainak megfelelően nem teljesedhetett ki. Sokcsevits Dénes (2011: 313) is arra a következtetésre jutott, hogy egyszerre több kodifikált irodalmi nyelv is létezett a horvát nyelvterületen. Lefordították például *kaj* változatban Werbőczy István *Hármaskönyvét* (*Tripartitum*, 1574), amely a jogi szaknyelv megalapozását jelentette. A 18. században gazdag lexikográfiai munka is jellemezte ezt a *kaj* nyelvváltozatot: Nyomárkay fentebb idézett művében (2007: 151–153) három jelentős szótárra is felhívja a figyelmet.

Láthattuk az eddigiekből, hogy a párhuzamos kezdeményezések nem hoztak eredményt, az egyes nyelvjárások csak érintőlegesen jelentek meg a másik változaton készült szótárakban, nyelvtanokban, fordításokban, szépirodalmi alkotásokban. Ugyanakkor már a 18. században egyre több *što* dialektusban írt mű vált széles körben ismertté és népszerűvé, ami a későbbiekben szintén elősegítette ennek a nyelvjárás csoportnak Ausbau nyelvként való kiemelkedését.

3.2. A 19. századi horvát nyelvtervezés

A nyelv egységesítésének kérdése horvát részről először az 1830-as években merült fel, amikor *Ljudevit Gaj*, az illír mozgalom emblematiszta alakja Budán megjelentette a horvát nyelv helyesírási alapelveit tartalmazó könyvét *Kratka osnova hrvatsko-slavenskog pravopisanja* címmel. Ebben főként a cseh eredetű mellékjeles betűkészletből merített a tipikus horvát hangok jelöléséhez. Érdekes tény, hogy a horvát Gaj álláspontja a norma alapjával kapcsolatban megegyezett a szerb Vuk Karadžić elképzelésével. Javasata szerint a sztenderd nyelvváltozat kialakításánál azt a nyelvjárást kell figyelembe venni, amelyet a legtöbben, így a szerbek többsége is beszél – ez pedig a *štokav* volt. *Vjekoslav Babukić* 1836-os szláv–illír nyelvtana szintén

a što tekintette normának. Néhány év múlva, 1842-ben elkészült az első német–illír szótár is, amelyben a szerzők (*Ivan Mažuranić* és *Jakob Užarević*) nyelvjárási elemeket, valamint orosz és cseh jövevényszavakat is szerepeltettek). De a mai nyelvnek, amit sokáig elsősorban szerbhorvátnak vagy ritkábban horvátszerbnek nevezünk, éppen az orosz elemek nagy száma miatt nem felelt meg teljes egészében ez az első sztenderdizációs elképzelés (Vig 2006).

A 19. század utolsó évtizedében újabb helyesírási reformot fogadtak el, amely *Vuk Karadžić* javaslata alapján a fonetikai módszert, az egy hang – egy graféma jelölést követte. Elkészültek a modern nyelv kodifikációját közvetlenül is előkészítő alapművek, így *Ivan Broz* helyesírási könyve, amely nem mindenben igazodott Karadžić normájához, *Tamo Maretić* stilisztikája, valamint 1901-ben, *Ivan Broz* és *Franjo Iveković* munkája nyomán megjelenik az első értelmező szótár is. A Jugoszlávia felbomlásáig használt „szerb-horvát” vagy „horvát-szerb” elnevezés ebből a korból származik. A megnevezés egyrészt azt az egységesítő törekvést jelképezi, ami a délszláv népek (szerbek, horvátok, macedónok) összefogását hangsúlyozza egy olyan korszakban, amely a nyelvi összetartozást tekintette a nemzet alapjának, másrészt viszont súlyos identitás-ellentét húzódik mögötte. Ezt a kettős elnevezést tekinthetjük egyben a dialektuskontinuum jelenlétét igazoló terminusalkotásnak is.

A horvát nemzeti ébredésnek, egyben a sztenderdizált nyelv elterjesztésének a kereteit az illír mozgalom adta, „amely egyebek között azt a célt tűzte ki maga elé, hogy valamennyi déli szláv nép számára a 'Triglavtól a Fekete-tengerig' egy közös irodalmi nyelvet hozzon létre. [...] Később maguk az illír-mozgalom élharcosai is belátták, hogy ez illúzió, ekkor már csak a horvátokat és a szerbeket tekintették egy népnek, és az 'egy nép – egy nyelv' elgondolásból kiindulva az ő számukra kívántak egységes irodalmi nyelvet meghatározni, elfogadni, majd kodifikálni” (Nyomárkay 2004: 46).

A horvát–magyar történelmi kapcsolatok, a perszónálunió, a sok évszázados együttélés kiegyensúlyozottságát a nemzeti nyelveknek a nemzeti önállóság szimbólumaként való megjelenése törte meg. A magyar hivatalos nyelv elismertetésére irányuló törekvések a nemzetiségeket is érintették oly módon, hogy az oktatás egyes szintjein, majd a hivatali és egyházi ügyintézésben is megjelent a magyar

nyelv – az addig használt latin, illetve a helyi nyelv mellett (a szándékok szerint persze, helyettük). A horvátok már az első olyan országgyűlésen is felléptek ez ellen, ahol a nyelvkérdés szóba került: ez az 1790/91-es országgyűlés volt, amelyre a horvát és szlavón megyék benyújtották a latin megtartása mellett érvelő *Declaratio*-jukat. Ettől kezdve változott meg az addigi – mindenki számára idegen – hivatalos nyelv (latin, német) és a birodalom területén használt nemzeti nyelvek egyensúlya, valamint kezdődött el az a nyelvtervezési folyamat, ami a mai hivatalos és államnyelvekhez vezetett.

A horvát területeken a zágrábi sabor döntése nyomán 1827-ben választható iskolai tantárgy lett a magyar – miközben a többi nemzetiség iskoláiban ekkor már kötelező volt, majd 1831-ben a horvát megyék is kötelezővé tették. Először az 1832–36-ban tartott országgyűlésen éleződött ki a vita: a magyar képviselők Magyarország hivatalos nyelveként a magyart próbálták elfogadtatni a nemzetiségekkel és a Habsburg uralkodóval, a horvátok azonban – éppen a több évszázados különleges (autonóm) státusuk miatt – a mindenki számára idegen latin mellett érveltek, de sikertelenül. Addigra már a latint Európa szerte elavultnak tekintették, és a helyét egy élő nyelvvel töltötték be, így a többi nemzetiség sem osztotta a horvátok javaslatát. A korszakra jellemző, egymástól eltérő és egymás ellenében is működő nyelvi törekvések azt mutatták, hogy a latin mellett – amelyet a horvát nemesség önvédelemből tartott meg hivatalosként, megjelent a horvát hivatalos nyelv igénye is. Janko Drašković gróf, az illír eszmék elkötelezett híveként egy politikai esszében (*Disertacija iliti razgovor. Darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću Dietu ugarsku odoznanem*, 1832) foglalta össze az önálló horvát célokat, példaként ajánlva honfitársainak a magyar korpusz- és státustervezési munkát, és figyelmeztetett arra is, hogy az ellenféltől azért is érdemes tanulni, mert a saját eszközeivel lehet legyőzni (Sokcsevits 2011: 308).

A horvát képviselők a magyarokkal egyenjogú félnek tekintették magukat, így a horvát nyelv – legalább regionálisan hivatalossá tétele érdekében komoly vitákat folytattak. Visszatekintve ezeknek a törvényeknek és döntéseknek a hatékonyságára, azt mondhatjuk, hogy sem a magyar politikai törekvések, sem a horvát engedmények nem akadályozták a nemzeti nyelvek természetes fejlődését.

4. Kísérlet a közös irodalmi nyelv létrehozására

A déli szláv családba tartozó szerb és a horvát irodalmi nyelv létrehozásának szándéka történelmi okokra vezethető vissza. Megoszlanak a vélemények arról, hogy létezett-e egy egységes déli szláv ősnyelv, vagy a szlávok szétválása után inkább a keleti és nyugati csoportok létrejöttét kell feltételezni. E kettőt eltérő sajátosságok jellemzik, a fejezet tárgyát képező szerb és horvát nyelv pedig egyértelműen a nyugati csoporthoz tartozik. A vélemények megoszlása nyelvészeti és történeti, politikai okokra vezethető vissza: egyrészt az egymáshoz közel álló szláv dialektusok areális tulajdonságaival, a déli szláv dialektuskontinuummal, másrészt a szláv népek összetartozásának elméletével, valamint a pánszlávizmus helyi változataival, a nagyszerb, illetve a horvát-illír elképzelésekkel magyarázható. De a mai, nem teljesen párhuzamos, sőt egymástól mesterségesen távolított Ausbau nyelvek beszélőinek jelentős érdekellentéteivel is számolni kell, amikor a nyelvek önállósága, különbözősége, a közös nyelv témája és a sokat vitatott szerb-horvát/horvát-szerb megnevezés szóba kerül.

Egymáshoz közeli nyelvjárások jellemzik ezt a három nagy nyelvjáráscsoportot,⁵ ezért egy kívülálló azt gondolhatja, hogy igen könnyű megalkotni azt az egyetlen, közös változatot, amely mindegyiket magába olvasztva, normaként működhet. De az egyszerű megoldás nem kelet-közép-európai sajátosság, amint az nemcsak a déli, hanem az északi dialektuskontinuum nyelvtervezési folyamataiból is látható. A hetvenes évek Jugoszláviájával kapcsolatban egységes „szerb-horvát” (esetenként „horvátszerb”) nyelvről olvashattunk, szótárak, nyelvkönyvek, nyelvtanok, enciklopédiák jelentek meg szerbhorvát megnevezéssel. Ma ugyanazon a nyelvterületen négy nyelv osztozik: a szerben és a horváton kívül a bosnyák és a montenegrói is önálló nyelvnek számít. Ezeknek a nyelveknek a grammatikai szerkezete közel azonos, és kiejtésbeli, vagy a szókincsükben meglévő eltérések nem akadályozzák a kölcsönös megértést.

⁵ A horvát nyelvben a magyar *nyelvjárás* szónak *dialekt* felel meg, a három nagyobb *nyelvjáráscsoportnak* pedig a *narječje* terminus.

Felmerül az a kérdés is, hogy a horvát, a szerb, a bosnyák és a montenegrói rokon *nyelvek*, vagy *nyelvváltozatok*, esetleg indokolt-e ebben az esetben a valamikori délszláv nyelv egységéről és szétfejlődéséről – *többközpontúságáról*⁶ beszélni? Ha 16–17. századi, a három fő dialektusra épülő három irodalmi nyelv létezéséből indulunk ki, akkor ez a terminus áll a legközelebb a valósághoz, különösen, ha a német nyelv ugyancsak dialektusokra alapuló területi változataival állítjuk párhuzamba Kelet-Közép-Európa déli határvidékének nyelveit. Ugyanakkor a mai helyzetet tekintve – amint fentebb meghatároztuk, a leginkább az Ausbau nyelvek kategóriája fedi le ennek a nyelvi régióknak a sajátosságait, mivel ezek a nyelvek kisebb eltéréseik ellenére is kölcsönösen érthetőek, viszont a különállásuk hangsúlyozásával egyben az önálló államiság jelképeivé is váltak.

Fontos nyelvtörténeti tény, hogy egyes szláv nyelvek korábban, mások később váltak el egymástól, emellett nemszláv hatások is érték mindegyiket. A későbbi szétválás erősebb, tartósabb nyelvjárási kapcsolatokat is jelent, amint ez a délszláv nyelvek, különösen három nagy nyelvjáráscsoportra (*što, kaj, ča*) tagolt horvát esetében is megfigyelhető. Nyomárkay István is a nyelvjárási alapú osztályozást és a társadalmi típusú különállást hangsúlyozza: „Ez a közös nyelv maga már egy dialektuskontinuumot eredményezett, amelyből az egyes szláv nyelvek differenciálódással alakultak ki. E nyelv felbomlása két nagyobb kontinuumot eredményezett: egy konzervatívabb északnyugati és egy újításra hajlamosabb délkeletit. A kutatók többsége amellett foglal állást, hogy létezett (vagy legalábbis munkahipotézisként feltételezhető) egy közös déli szláv nyelv” (Nyomárkay 2004: 42).

⁶ A fogalmat Lanstyák István szlovákiai magyar nyelvész vezette be 1995-ben a magyar nyelv 20. századi területi változataival kapcsolatban, mert úgy vélte, a különböző államnyelvi környezetben élő magyar népesség anyanyelve olyan mennyiségű kontaktuselemet és egymástól jól megkülönböztethető sajátosságot hordoz, hogy indokolt a „többközpontú” terminus használata. Tanulmánya megmozgatta, vitákra készítette a magyar nyelvész-társadalmat. A vitát *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról* címmel Kontra Miklós és Saly Noémi szerkesztette kötetbe (Budapest, Osiris, 1998).

A térség nyelveinek történeti útja, a párhuzamos irodalmi nyelvek létrejötte, a kölcsönös elfogadáson alapuló *szerb-horvát / horvát-szerb* elnevezéssel kapcsolatos próbálkozások igazolják ezt a feltételezést. Ugyanakkor jelentős eltérések vannak a kutatók között magának a terminusnak a létjogosultságával kapcsolatban is. Nyomárkay István például következetesen ó-, közép- és újszerbhorvát–horvátszerb korszakokra osztja, ezzel szemben Eugenija Barić (1999: 9. idézi Langston és Peti-Stantić 2014: 7) megkérdőjelezi a szerbhorvát / horvátszerb sztenderd létjogosultságát, és azt hangsúlyozza, hogy ilyen nyelv soha nem létezett, csak külön horvát és szerb nyelv. A közéleti képviseli egyebek között Vladislav Sotirović Vilniusban megjelent cikke, amelyben a szerző megvilágítja a szerb-horvát / horvát-szerb nyelvet mint terminust és mint nyelvtörténeti lehetőséget, amit egy szerb (Vuk Karadžić) és egy horvát származású (Ljudevit Gaj), a közös szláv eszmében hívó értelmiségi alkotott meg a 19. század közepén.

Karadžić nyelvészeti elképzeléseit dicsérték egyes horvát tudósok is, mégpedig azok, akik szeme előtt egy közös, független délszláv állam elképzelése lebegett, amely majd a szerbek és a horvátok együttműködésén fog alapulni. A két legnagyobb délszláv nép politikai együttműködését – az ideológiai koncepción túl – a közös „horvát-szerb” irodalmi nyelv is hivatva volt szolgálni, amelynek az alapjait úgymond Vuk Stefanović Karadžić rakta le. Ezzel szemben a valóság az, hogy Karadžić nem a „horvát-szerb”, hanem a szerb irodalmi nyelv alapjait rakta le, és sosem gondolta, hogy a szerb és a horvát egységes nyelv lenne, hanem világosan kifejtette, hogy a szerb és a horvát két külön etnolingvisztikai entitás. A horvátokra nem a szerb Karadžić tukmálta rá, hanem a horvát illiristák, akik átvették a tőle megalkotott szerb irodalmi nyelvi modellt, és azt a háromnyelvű horvát nemzet irodalmi nyelvévé tették.⁷

A fentiek kapcsán röviden szólnunk kell az illírizmusról is. Ennek az ideológiának a gyökerei a 15–16. századig nyúlnak vissza, amikor az illíreket néhány humanista tudós (pl. Enea Silvio Piccolomini) azo-

⁷ A cikk magyar nyelvű összefoglalója: Zoltán András 2004: 294–295.

nosnak tekintette a szláv népekkel. Az illírizmus mint nemzeti és nyelvi mozgalom elindítója azonban az apai ágon német és francia, anyai ágon pedig német Ljudevit Gaj volt, aki mélyen hitt az illír-délszláv kontinuitás elméletében és abban, hogy a vezető szerepet a nemzeti újjászületésben a szerbeknek és a horvátoknak közösen kell betölteniük. Életútjának figyelemre méltó eleme, hogy Pesten megismerkedett a pánszláv ideológia két jelentős szlovák képviselőjével, Jan Kollárral és Pavol Jozef Šafárikkal, akik révén megismerte a szláv összetartozás gondolatát. A 19. század harmincas éveiben több meghatározó mű is megjelent, így Gaj helyesírási reformtervezete, amit a teljes délszláv népességnek ajánlott (1830), egy közjogi munka, valamint egy az illírek politikai céljait összegző munka Janko Draškovićtól (1832). Ez az írás azonban az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül, de a szerbek nélkül képzelte el a „nagyhorvát” egységet.

Sokcsevits Dénes szavaival (2011: 314–315) foglaljuk össze az illírizmus nyelvi vonatkozásainak lényegét:

A nyelvi kérdés [...] szerb–horvát viszonylatban kezdettől fogva politikai kérdés volt, a nyelvi integráció egyben a nemzeti integráció problémáját jelentette. Vuk Karadžić azért szorgalmazta a teljesen egységes irodalmi nyelvet, mert ettől remélte a különböző vallású (elsősorban što nyelvjárású) népesség integrálását a szerb nemzetbe. Ezt ő egyébként egyáltalán nem titkolta. Horvát részről viszont, különösen az illír-mozgalom bukása után a különálló horvát nemzeti integráció hívei is erős befolyásra tettek szert, de maguk az illírek sem a szerbségbe való egyszerű beolvadásként képzelték el a délszláv egység megvalósulását. A nyelvi egység elérése érdekében a vezető szerb nyelvészek, Vuk Karadžić, Đuro Daničić és néhány ismert horvát értelmiségi 1850-es bécsi találkozója után kiadott nyilatkozat, amit az utókor Bécsi Egyezménynek keresztelt el, közel három évtizedig semmiféle befolyással nem volt a horvát nyelvfejlődésre. Mi több, az egyezmény két aláírója közül Ivan Kukuljević-Sakcinski – a délszláv egység hangoztatása mellett – rendkívül sokat fáradozott a horvát múlt feltárásán és a horvát nemzettudat erősítésén. Ivan Mažuranić pedig 1861-ben horvát kancellárként Bécsben a horvát sabor kompromisszumos javaslatát (délszláv nyelv) elvetve, a hivatalos iratokban a horvát

nyelv kifejezés alkalmazását rögzítette. Ez a gyakorlat fennmaradt a Habsburg Monarchia fennállása alatt, egészen 1918-ig, az egységes délszláv állam megalakulásáig hivatalosan mindenhol a horvát megnevezést használták.

Összegzés

A szerb, a horvát és a többi nyelv viszonya, történetük, önállóságuk ellentmondásos megítélése, szerepük a délszláv területeken, még ma sem jutott nyugvópontra, ugyanakkor az, hogy ragaszkodnak a saját nyelvükhöz mint a nemzeti önállóság szimbólumához akkor is, amikor azt esetleg egy a területtől nagyon távol élő és a történelemben kevésbé jártas nyelvész „csak egy változatnak” tartaná, ma már nem megkérdőjelezhető. Az előbbi gondolatnak talán ellentmond, bár sokkal inkább utal a térség folyamatos hullámvására, hogy 2016-ban egy projekt keretében a négy érintett emblemikus helyszínen négy konferenciát is rendeztek: Podgoricában, majd Splitben, Belgrádban és Szarajevóban. Ezeken ismét felmerült az egységesített közös nyelv gondolata, pontosan azért, hogy a nyelvi nacionalizmust visszaszorítsák és a délszláv összetartozástudatot erősítsék. A kiadott nyilatkozatban az általuk beszélt nyelveket az angolhoz hasonlítják, amelynek számtalan változata jött létre, ugyanakkor azzal, hogy mindegyiket *angol*nak nevezik, nem sérül a beszélők nemzeti hovatartozása. De ezen a területen, ezzel a történelmi múlttal és önazonosságtudattal – szerintem – ez az elképzelés még évtizedekig megmarad egy szűk körű projekt keretein belül, és nem találkozik a beszélőközösségek akaratával akkor sem, ha időről időre egyes területeken megjelenik a „jugoszláv nosztalgia”.

HIVATKOZÁSOK

- Barić, Eugenija et al. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pergamena – Školske novine.
- Hadrovics László 1997. Hozzászólás Nyomárkay István előadásához. *Magyar Nyelvőr* 121/4: 481–484.
- Horálek, Karel 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Budapest: Osiris.
- Langston, Keith – Peti-Stantić, Anita 2014. *Language Planning and National Identity in Croatia*. London: Palgrave Macmillan.
- Márkus Andrea 2012. „Új” déli szláv irodalmi nyelvek. Bárdosi Vilmos (szerk.), *A szótól a szövegig*, Budapest: Tinta Könyvkiadó. 173–177.
- Milosavljević, Petar 2003. *Uvod u srbistiku*, Beograd: Trebnik. http://kovceg.tripod.com/pm_o_bkd.htm (Letöltés: 2025. május 28.)
- Nádor Orsolya 2023. *A kelet-közép-európai nyelvi térség*. Budapest: L’Harmattan.
- Nyomárkay István 2004. Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. *Nyelveink múltja és jelene*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 22–39.
- Nyomárkay István 2007. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- Robins, Henry Robert 1999. Történeti és összehasonlító nyelvészet a tizenkilencedik században. *A nyelvészet rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó – Tinta Kiadó. 181–211.
- Sokcsevits Dénes 2011. *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. Fordította és az utószót írta Sándor Klára Szeged: JGYTF Kiadó.
- Vig István 2006. *A horvát nyelv*. <https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/documents/horvat-nyelv.pdf> (Letöltés: 2025. május 17.)
- Vig István 2011. *Verancsics Faustus Dictionariuma a korabeli európai kontextusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Zoltán András 2004. A nyelv és az írás szerepe a XIX. századi horvát és szerb nemzeti újjászületésben. *Kisebbségkutatás* 13/2: 294–295.

DOKUMENTUMOK

Deklaracija o zajedničkom jeziku.

<https://jezicinalizmi.com> (Letöltés: 2025. május 31.)

ZHRNUTIE

Štúdia sa zameriava na dva južnoslovanské jazyky, srbčinu a chorvátčinu, ale okrajovo sa venuje aj bosniančine a čiernohorčine. Hľadá odpoveď na otázku, ako sa zmenia prirodzené procesy, ktoré sú charakteristické pre všetky jazyky v dôsledku jazykového plánovania vrátane vývinu spisovných jazykových variet. Ako sa spoločenstvá hovoriacich vyrovnávajú s prelínaním, ktoré vytvorilo južné nárečové kontinuum, ako sa stavajú k novým krajinám, ktoré sú organizované podľa línie jazykovej a kultúrnej súdržnosti, a ako sa vysporiadajú s dedičstvom juhoslovanského (srbsko-chorvátskeho, chorvátsko-srbského) zjednotenia.

DANČO JAKAB VERONIKA

TERMINOLÓGIAALKÍTÁS SZLOVÁKIAI MAGYAR KÖRNYEZETBEN¹

Felsőoktatáshoz kapcsolódó fogalmak terminológiai elemzése

Annotáció: A tanulmányban azokat a szaknyelvalakítási, ezen belül terminológiaalakítási munkálatokat ismertetem, melyeket a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat és a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont munkatársai végeznek egy nyolcnyelvű digitális oktatásterminológiai adatbázis létrehozásának céljából. Az írás első részében áttekintem az adatbázis építésének elméleti és módszertani alapjait, valamint bemutatom a szlovákiai magyar oktatási terminológia sajátosságait. A második részben a szlovákiai felsőoktatási intézménytípusokhoz, testületekhez és az oktatásszervezés időkereteihez kapcsolódó alapfogalmak és magyarországi ekvivalenseik terminológiai elemzésével foglalkozom.

Kulcsszavak: oktatásterminológia, terminológiai harmonizáció, szlovákiai magyar szaknyelvek, felsőoktatási terminusok.

Bevezetés

A 2000-es évektől elejétől kezdődően a Kárpát-medence magyar kisebbségek által lakott térségeiben fokozatosan nyelvi irodák jöttek létre. Erdélyben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Szlovákiában

¹ A tanulmány az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program „Magyar terminológiastratégia” alprogramjának (TMNP2023-1/2023) támogatásával, a Kutatás- és Fejlesztéstámogató Ügynökség APVV-17-0254 számú szerződése, valamint a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján készült a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

a Gramma Nyelvi Iroda, Kárpátalján a Hodinka Antal Intézet, Mura-vidéken és Őrvidéken az Imre Samu Nyelvi Intézet, Vajdaságban a Verbi Nyelvi Kutatóműhely, Horvátországban pedig a Glotta Nyelvi Intézet. Ezek a nyelvi műhelyek később hálózatba szerveződtek, és megalakult a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat (a továbbiakban: Termini) (Kolláth 2007/2011: 309/767, Benő 2021: 377–378).

A Termini tevékenysége határtalanítás néven vonult be a köztudatba. E fogalom szűkebb értelemben azokat a kutatásokat jelenti, amelyek révén egyes magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelően határon túli magyar szókészleti elemek is helyet kapnak; míg tágabb értelemben a magyar nyelv szétfejlődésével kapcsolatos nyelvalakítási munkákat foglalja magába (Lanstyák 2006: 61, 2008: 124, Lanstyák – Benő – Juhász 2010: 37–38). Ez utóbbi kapcsán egyrészt fontos meghatároznunk, hogy a nyelvi szétfejlődés fogalma azokat a nyelvi és nyelvhasználati változásokat jelöli, amelyek a trianoni békeszerződés aláírása óta – a többségi nyelvek fokozódó hatása és az anyaországtól való elszigetelődés következtében – a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban megjelentek (Péntek 2011: 300); másrészt, hogy a nyelvalakítás a metanyelvi tevékenységnek – vagyis a nyelvi reflexiónak – azt a válfaját jelöli, amelynek célja az írott és a beszélt nyelvi diskurzusoknak, hosszabb távon a nyelvi rendszernek, a különféle nyelvváltozatoknak a különböző mértékű megváltoztatása, valamint a nyelvnek vagy az egyes nyelvváltozatoknak a létrehozása, illetve elterjesztése a nyelvhasználat új színterein (Lanstyák 2014: 9–10). A szervezett nyelvalakítás válfaja a korpuszalakítás, amely a nyelvi rendszer és a különféle nyelvváltozatok tudatos megváltoztatására irányul. Ennek egyik területe a szaknyelvalakítás. A magyar nyelv-tudomány szaknyelvalakító tevékenységének fő céljai közé tartozik, hogy fejlessze és korszerűsítse a Kárpát-medence magyar kisebbségei által használt szaknyelveket, ezáltal megelőzve azok országonkénti szétfejlődését (Misad 2012: 87). Ennek megfelelően 2023 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Terminológiastratégia elnevezésű alprogramjának keretében a Termini és a HUN-REN Nyelv-tudományi Kutatóközpont (korábbi nevén MTA Nyelvtudományi Intézet) közösen indította meg azokat a szaknyelvalakítási munkákat, amelyek az oktatás szaknyelvi regiszterére vonatkoznak. Az alprogram eredményeképpen egy ingyenesen elérhető nyolcnyelvű digitális ok-

tatásterminológiai adatbázis jön létre, amely magyar, román, szlovák, szerb, ukrán, horvát, szlovén és osztrák oktatási terminusokat tartalmaz (vö. Dančo Jakab 2024, Kolláth – Gaál 2024: 95–108, Lehocki-Samar-džić – Csapó – Đelatović 2024: 109–121, Szoták – Tamás 2024: 11–13, Váradi – Hires-László 2024: 51–62, Kocsis 2025: 76). Ez azt jelenti, hogy az adatbázis egyrészt magyar–román, magyar–szlovák, magyar–szerb, magyar–ukrán, magyar–horvát, magyar–szlovén és magyar–német nyelvpárban készül, másrészt román–magyar, szlovák–magyar, szerb–magyar, ukrán–magyar, horvát–magyar, szlovén–magyar és német–magyar nyelvpárban. Ugyanakkor az adatbázisban azok a magyar nyelvű régiós ekvivalensek is helyet kapnak, amelyek a magyar nyelv különböző államokban beszélt változataiban túlnyomórészt a többségi nyelv hatására alakultak ki (Szoták – Tamás 2024: 17).

Az adatbázis küldetése egyrészt az, hogy hozzájáruljon az oktatás területén folytatott szakmai kommunikáció többértelműségének kiküszöböléséhez; másrészt, hogy megteremtse a kisebbségi magyar közösségek számára a nyelvi jogaik gyakorlásához szükséges feltételeket (vö. Fóris – Bölcskei 2023: 77).

A tanulmány érdemi részében előbb az oktatásterminológiai adatbázis építésének elméleti és módszertani kereteit vázolom fel. Ezt követően a szlovákiai magyar oktatási terminológia sajátosságaiba nyúlok betekintést, majd néhány felsőoktatáshoz kapcsolódó alapfogalom terminológiai elemzését végzem el.

1. Betekintés a terminológiai munkába

A terminológiai adatbázist olyan elektronikusan tárolt terminológiai adatok összességéként határozhatjuk meg, amely onomasziológiai, azaz fogalomalapú szemléletet követve készül, s létrejöttének előfeltétele az adott szakterület fogalmi rendszerének felvázolása. Jellemzője, hogy egy vagy több szakterület terminusait és a hozzájuk tartozó definíciókat tartalmazza egy vagy több nyelven (Tamás – Sermann 2019: 47). A fogalomalapú megközelítésmód alatt azt értjük, hogy a terminológiai elemzés kiindulópontját a fogalom adja, vagyis a terminológus a fogalomhoz rendeli hozzá a nyelvi jelölőt. E tekintetben a terminológiai adatbázist szembeállíthatjuk az elektronikus szótárak-

kal, amelyek készítésekor a lexikográfusok szemaszíológiai megközelítést alkalmaznak, tehát a nyelvi jelből indulnak ki és annak keresik a jelentéseit (Tamás 2014: 50, 2015: 47–53).

A terminológiai adatbázisok központi eleme a terminus. Fóris (2020: 26) szerint a terminus olyan, morfológiailag heterogén összetételű elem, amely a szakmai kommunikációban pragmatikailag hasonló funkciót tölt be, vagyis a jelentéssel bíró nyelvi és nem nyelvi jelölőket is terminusnak tekinti, amennyiben azok a vizsgált tárgykörön belül meghatározott fogalmat jelölnek. A terminológiai adatbázisok létrejöttét aprólékos terminológiai munka előzi meg. Ennek főbb tevékenységei közé tartozik a terminusok azonosítása, gyűjtése, elemzése, leírása, osztályozása, ábrázolása, a hiányzó terminusok kidolgozása, a terminusok rendszerének szabványosítása, rögzítése és közzététele. Bár e folyamatra az utóbbi években gyakran a terminológiamenedzsment kifejezéssel utalnak (Fóris 2020: 32), jelen tanulmányban mégis a hagyományos, terminológiai munka megnevezést használom. A terminológiai munkának több fajtája létezik. A Magyar terminológiastratégia alprogram keretében doménorientált terminológiai munka zajlik, hiszen a szakemberek egy adott tárgykör, az oktatás terminusainak részletes leírásával foglalkoznak (vö. Fóris 2014: 30).

A terminológiai munka fent ismertetett fő tevékenységeivel összhangban az oktatásterminológiai adatbázis építését végző nyelvészek és rokon tudományterületek művelői első lépésként a közoktatás és köznevelés, illetve a felsőoktatás tárgykörén belüli aktuális terminológiahasználatot tanulmányozzák át, tehát beazonosítják és összegyűjtik azokat a magyarországi, romániai, szlovákiai, szerbiai, ukrainai, horvátországi, szlovéniai és ausztriai terminusokat, amelyeket fel kívánnak venni az adatbázisba. Ezt követően a terminusok elemzése következik, melynek során a szakemberek – megbízható források alapján, például jogszabályokban vagy tudományos publikációkban előforduló definíciók segítségével – az egyes terminusok által jelölt fogalmak fogalmi jegyeit azonosítják be (Szoták–Tamás 2024: 18). A fogalmi jegyek összességét a fogalom tartalmának nevezzük; ennek kapcsán fontos szem előtt tartanunk, hogy nem minden fogalmi jegy egyformán fontos. Lényegesnek azokat a fogalmi jegyeket tekintjük, amelyek a fogalom tartalmának megértéséhez fel-

tétlenül szükségeseek, és hiányuk jelentősen módosítaná a fogalmat. Amennyiben a vizsgált fogalomnak már létezik definíciója, az adatbázis készítői abból indulnak ki, ellenkező esetben az összegyűjtött lényeges fogalmi jegyek alapján definíciót alkotnak. A definíciófajták közül elsősorban intenzionális definíció létrehozására törekednek, tehát a meghatározni kívánt fogalom kapcsán megadják a fölérendelt fogalmat és azokat a megkülönböztető jegyeket, amelyek azt elkülönítik más fogalmaktól (vö. Sermann 2023: 284–285).

Mivel a készülő oktatásterminológiai adatbázis többnyelvű, a terminológiai munka következő lépése a forrásnyelvi terminusok által jelölt fogalmak célnyelvi ekvivalenseinek meghatározása. Ehhez a szakemberek eredeti, azaz célnyelven készült szakmai szövegeket használnak fel, s azok figyelembevételével végzik el a forrásnyelvi és a célnyelvi terminusok közötti fogalmi összehasonlítást és határozzák meg a közöttük fennálló ekvivalenciát (Tamás 2019: 12).

A terminusok közötti ekvivalenciának különböző esetei, szintjei és osztályozásai léteznek (vö. Tamás 2014: 30–34). Az oktatásterminológiai adatbázis építői az ekvivalenciaszintek alábbi, klasszikus nemzetközi csoportosítását veszik alapul:

- (1) teljes ekvivalencia: a forrásnyelvi és a célnyelvi fogalom teljesen fedi egymást;
- (2) részleges ekvivalencia: a forrásnyelvi és a célnyelvi fogalom csak részben feleltethető meg egymásnak, több párhuzam is felfedezhető közöttük, de nem fedik egymást teljes mértékben: (2a) rész-egész viszony, (2b) alá-fölérendeltségi viszony;
- (3) ekvivalencia hiánya: a forrásnyelvi és a célnyelvi fogalom nem fedi egymást.

Abban az esetben, ha a fogalmi összehasonlítás eredménye teljes fogalmi azonosság, az oktatásban használt forrásnyelvi és célnyelvi terminusokat a szakemberek egyszerűen behelyettesítik egymással. Ha részleges ekvivalenciát állapítanak meg, esetleg ekvivalencia hiányával van dolguk, a fogalmi jegyek különbségének mértékétől függően két lehetőség áll rendelkezésükre: (1) nagymértékű egyezés esetén analóg fogalmat, vagyis funkcionális ekvivalenst használnak; (2) kis-

mértékű egyezés, illetve egyezés hiánya esetén új nyelvi jelet, vagyis terminusjelöltet alkotnak, esetleg parafrázist alkalmaznak (Tamás 2019: 12). A terminusalkotás során az alábbi irányelvekből indulnak ki: (a) átláthatóság: egy kulcsfontosságú fogalmi jegy, általában megkülönböztető jegy felhasználása; (b) konzisztencia: a tárgykör fogalmi rendszerébe való illeszkedés; (c) megfelelés: a terminus ne hasson idegennek az adott beszélőközösség számára, legyen semleges, ugyanakkor javasolt mellőzni a negatív konnotációval rendelkező terminusokat; (d) nyelvi gazdaságosság: tömörség jellemezze; (e) rugalmasság: illeszkedjen a nyelvi rendszerbe, ragozható és összetételekben is használható legyen; (f) nyelvhelyesség: összhangban legyen az adott nyelv morfológiai, morfoszintaktikai és fonológiai normáival; (g) anyanyelviség: a szókölcsonzés a terminusalkotás elfogadott formája, mégis az anyanyelvi formákat kell előnyben részesíteni (Sermann 2023: 287, ISO 704a). Amennyiben a szakemberek valamely fogalom megnevezésére az egyes nyelveken belül különböző nyelvi jelölőket is beazonosítanak, szinonimaként tekintenek rájuk, és felveszik őket az adatbázisba.

Összességében véve megállapíthatjuk, hogy az adatbázis fejlesztése során végzett szaknyelvalakítás keretében intralingvális (nyelven belüli) és interlingvális (nyelvek közötti) terminológiai harmonizáció folyik, amelynek tárgyát a fogalmak harmonizációja és a terminusok harmonizációja képezi (vö. Fóris – Sermann 2010: 45).

2. A szlovákiai magyar oktatási terminológia sajátosságai

A Magyar terminológiastratégia alprogram hatóköre értelemszerűen a szlovákiai régióra is kiterjed. Mivel a magyarországi és a szlovákiai oktatási rendszerek történetileg azonos töről fakadnak, szerkezetükben és működésükben manapság is jelentős azonosságok és hasonlóságok mutathatók ki. Ennek köszönhetően a mindkét országban létező fogalmak magyar és szlovák megnevezései – a megfelelő szaktárgyi és nyelvészeti ismeretek birtokában – viszonylag gyorsan beazonosíthatók. Ilyenek például az *előadás* (HU) – *prednáška* (SK), a *terem* (HU) – *miestnosť* (SK) és az *órarend* (HU) – *rozvrh hodín* (SK) terminuspárok, amelyek esetében a magyarországi magyarok

és a szlovákiai magyarok azonos magyar nyelvű terminusokat használnak.²

Abból adódóan, hogy a kisebbségben élő szlovákiai magyarok a mindennapokban elsősorban egymással, illetve a szlovák nyelvű többségi nemzet tagjaival érintkeznek, a magyarországi magyarokkal pedig ritkábban, előfordul, hogy a két ország köz- és felsőoktatásában létező fogalmak jelölésére nem a magyarországi terminust, hanem annak egy szinonimáját használják. Például a tanuló iskolai távollétére a magyarországi közoktatásban a *mulasztás* terminust alkalmazzák, a szlovákiai magyar nyelvhasználatban viszont ennek szinonimája, a *hiányzás* vált általánossá. Gyakoriak ugyanakkor a szlovák terminusok részleges vagy teljes tükörfordításával keletkezett megnevezések is, valamint ezek előnyben részesítése a magyarországi terminusokkal szemben. Ilyen például a szlovák *základná škola* tükörfordításából származó *alapiskola* kifejezés, amely szinte teljes egészében megfeleltethető a magyarországi *általános iskola* terminusnak. Az utóbbi megnevezést a szlovákiai magyar beszélők nagy része valószínűleg ismeri, ám stílusértékét „magyarországiásnak” érzi, ezért ritkábban használja (vö. Lanstyák 2011: 59). Ugyancsak tükörfordítás eredménye a *tanulmányi könyvecske*, amely a szlovák *žiacka knižka* terminusból ered, és a magyarországi *ellenőrző könyv* vagy – később kialakult megnevezéssel – *tájékoztató füzet* megfelelője.

A szlovákiai magyar oktatási terminológia egyik további jellemzője, hogy a kisebbségi beszélők egyes, Magyarországon is élő kifejezéseket a szlovák nyelv hatására részben eltérő fogalmi jelentésben használnak. Tudvalevő például, hogy Magyarországon a *tanító* az általános iskola alsó tagozatában hivatásszerűen oktató személyt jelöl; míg a szlovákiai magyar nyelvhasználatban a többségi nyelvű ekvivalens, az *učiteľ* fogalmi tartalmának hatására az általános iskola felső tagozatában és a középiskolában oktató pedagógust is (Jakab 1998: 39–40).

A szlovákiai és a magyarországi köz- és felsőoktatási rendszer között vannak különbségek is, tehát kialakulnak olyan fogalmak, amelyek az egyik vagy a másik országban nem léteznek. Az ilyen fogalmak

² A tanulmány további részében a magyarországi terminusokra a HU, a szlovákiai szlovák terminusokra pedig az SK rövidítéssel utalok.

megnevezésére szolgáló nyelvi jelölőket a szakirodalom országspecifikus terminusoknak nevezi (Benő – Péntek 2023: 242). A szlovákiai magyar nyelvhasználatban a szlovák közoktatás sajátos, országspecifikus fogalmainak magyar nyelvű megnevezése legtöbbször spontán módon alakul ki. Ennek oka, hogy az oktatás területén hosszú ideig hiányzott a tudatos szaknyelvalakító tevékenység (vö. Szabó Mihály 2002: 172, 2014: 104–109). Kedvező irányú változásként értékelhetjük, hogy az utóbbi években Szlovákiában számos közoktatáshoz kötődő, intézményi szintű dokumentum kétnyelvűsített változata készült el. Ezek a Szlovák Köztársaság Oktatási, Kutatási, Fejlesztési és Ifjúságügyi Minisztériumának (a továbbiakban: oktatási minisztérium) honlapján mindenki számára elérhetővé váltak (W1). További jelentős lépésnek számít, hogy az oktatási minisztérium 2020-ban megjelentette a *Slovensko-maďarský glosár školskej terminológie – Szlovák–magyar közoktatási szószeretet* című kiadványt (a továbbiakban: Szószeretet), amely több mint 500 oktatásszervezéshez fűződő, közoktatással kapcsolatos jogszabályokból és egyéb oktatási dokumentumokból kivonatolt terminust tartalmaz. A Szószeretet táblázatba foglalva tartalmazza a szlovák kifejezéseket és azok „javasolt magyar megfelelőit” (Szószeretet 2020: 7). Néhány szlovák terminus esetében több, vesszővel elválasztott magyar ekvivalens jelenik meg, például a *dieťa s mentálnym postihnutím* javasolt magyar ekvivalenseként az *értelmi fogyatékos gyermek* és az *értelmileg akadályozott gyermek* is olvasható. A szerzők elmondása szerint, ha több magyar megfelelő szerepel egymás mellett és azok vesszővel vannak elkülönítve, az azt jelzi, hogy a magyar megfelelők egymás szinonimáinak tekinthetők (Szószeretet 2020: 5). Emellett a kiadvány néhány esetben a szinonimák stílusértékét is közli, például az *individuálne vzdelávanie* kapcsán az *egyéni munkarend szerinti tanulás* és a *magántanulóként való tanulás* magyar megfelelők jelennek meg, s míg az előbbi mellett a hivatalost, illetve a hivatali nyelvben használatost jelölő *hiv.* rövidítés, addig az utóbbinál a köznyelvit, a mindennapi beszélt nyelvben használatost jelentő *közn.* rövidítés szerepel.

A Szószeretet magyar megfeleltetéseiből kiderül, hogy az összeállítók célja a magyarországi terminológiahasználathoz való közeledés volt, a bevezető részben ugyanakkor kiemelik, hogy amennyiben egy-egy terminusnak nemcsak magyarországi, de olyan, a szlo-

vákiai magyar nyelvhasználatba már szervesen beépült megfelelője is létezik, amelynek használata a magyarországi megfelelő létezése ellenére javasolt, akkor azt az adott szó után feltüntetett *szl.m.* rövidítéssel jelzik. Az oktatásterminológiai adatbázis közoktatásra vonatkozó részének építése során a szlovákiai régió képviselői figyelembe veszik a Szószedetet, és az országspecifikus terminusok rögzítésekor a benne szereplő magyar megfelelőkhöz igazodnak. A felsőoktatási terminusokra vonatkozóan azonban nem áll rendelkezésükre hasonló segédeszköz, így a terminológiai munka minden mozzanatában egyéb hiteles forrásokra, például a témában megjelent tudományos publikációkra vagy hivatalos fordításokra támaszkodnak.

A tanulmány további részében néhány, a szlovák felsőoktatáshoz kapcsolódó alapfogalom és a magyar ekvivalensek terminológiai elemzésére vállalkozom, miközben betekintést nyújtok a Magyar terminológiastratégia alprogram keretében folyó munkálatokba.

3. Felsőoktatáshoz kapcsolódó fogalmak terminológiai elemzése

A szlovákiai és a magyarországi felsőoktatásban használt fogalmak összehasonlításának legmegbízhatóbb forrásai az adott területet szabályozó jogszabályok. Ennek megfelelően a következő alfejezetekben elemzett fogalmak definiálásakor egyrészt a szlovák 131/2002-es számú felsőoktatási törvényből (Zákon č. 131/2002 Z. z. Zákon o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov, a továbbiakban: 131/2002-es törvény), másrészt a magyarországi nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvényből (a továbbiakban: Nftv.) indulok ki. A szlovák terminusok magyar megfelelőinek megállapítása során elsődleges célom a magyarországi szaknyelvhasználathoz való közeledés.

3.1. A felsőoktatási rendszer intézménytípusai

A szlovák felsőoktatási törvény alapfogalma a *vysoká škola*, amely gyűjtőfogalomként szolgál mindazon intézmények megnevezésére, amelyek felsőfokú képzési, tudományos kutatási, illetve művészeti al-

kotótevékenységi célból működnek. A fogalmi szintű vizsgálat alapján a *vysoká škola* terminus a magyarországi *felsőoktatási intézmény* megnevezésnek feleltethető meg. Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy a fordítói gyakorlatban a *vysoká škola* segítségével ültetik át szlovákra a *főiskola* terminust is, amely Magyarországon, illetve korábban Szlovákiában az *egyetem* mellett megkülönböztethető felsőoktatási intézményfajta jelenti (Jakab 1998: 57).

Szlovákiában a felsőoktatási intézményeket fenntartóik alapján az alábbi három típusba soroljuk: (1) *verejné vysoké školy*, (2) *štátne vysoké školy*, (3) *súkromné vysoké školy*. E kategóriákat a terminológiai elemzés során nem állítjuk párhuzamba a magyarországi felsőoktatási intézménytípusokkal, helyette a félreértések elkerülése érdekében országspecifikus terminusokként kezeljük őket (vö. Misad 2015).

A *verejné vysoké školy* megnevezéssel jelölt, törvényi szabályozás alapján létrehozott, önálló jogalanyiséggal rendelkező felsőoktatási intézménytípust Szlovákiában a *nyilvános felsőoktatási intézmény* terminusjelölttel fordítják magyarra. Ebbe a kategóriába soroljuk Szlovákia legrégibb és legjelentősebb egyetemeit, például a Pozsonyi Comenius Egyetemet (*Univerzita Komenského v Bratislave*), a Kassai Pavol Jozef Šafárik Egyetemet (*Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach*) vagy a Pozsonyi Szlovák Műszaki Egyetemet (*Slovenská technická univerzita v Bratislave*). Az oktatási minisztérium honlapján lévő információk szerint jelenleg 20 nyilvános felsőoktatási intézmény működik az országban (W2).

A *štátne vysoké školy* típusba sorolt felsőoktatási intézmények sajátossága, hogy a fenntartói jogokat az állam nevében valamely illetékes minisztérium gyakorolja fölöttük. A terminust a szlovákiai magyar nyelvű szakcikkek rendszerint *állami felsőoktatási intézmény* formában adják vissza. Jelenleg három ilyen intézmény működik Szlovákiában: a Liptószentmiklósi Milan Rastislav Štefánik Katonai Akadémia (*Akadémia ozbrojených síl generála Milana Rastislava Štefánika v Liptovskom Mikuláši*), a Pozsonyi Rendőrakadémia (*Akadémia Policajného zboru v Bratislave*), valamint a Szlovák Egészségügyi Egyetem (*Slovenská zdravotnícka univerzita*). A katonai akadémia fenntartója a védelmi minisztérium, a rendőrakadémiáé a belügyminisztérium, az egészségügyi egyetemet pedig az egészségügyi minisztérium működteti (W2).

A harmadik intézménytípust a *súkromné vysoké školy*, vagyis a magán felsőoktatási intézmények alkotják, amelyeket Szlovákiában bejegyzett alapítványok, továbbá szlovákiai székhellyel rendelkező jogi személyek, illetve gazdálkodó szervezetek alapíthatnak és működtethetnek. A magán felsőoktatási intézményekben a képzés jellemzően költségtérítéses formában történik, ugyanakkor – amennyiben ezek az intézmények megfelelnek a hatályos jogszabályi előírásoknak – jogosultak lehetnek állami költségtámogatásra. Szlovákiában jelenleg 10 magán felsőoktatási intézmény működik, köztük például a Páneurópai Főiskola (*Paneurópska vysoká škola*) és a Szent Erzsébet Egészségügyi és Szociális Munka Főiskola (*Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety*) (W2).

3.2. A felsőoktatási intézmény felépítése

A szlovákiai felsőoktatási intézmények típusainak áttekintését követően érdemes részletesebben megvizsgálnunk, hogyan épülnek fel szervezetileg a szóban forgó intézmények, különös tekintettel a nyilvános felsőoktatási intézmények testületi struktúrájára.

A szlovák felsőoktatási törvény azokat a testületeket, amelyek a nyilvános felsőoktatási intézmények képviselőit, irányítását és működését látják el, az *orgány verejnej vysokej školy* gyűjtőfogalommal jelöli. Ehhez hasonló gyűjtőfogalom a magyarországi felsőoktatási terminológiában nem létezik, helyette az egyes testületeket és tisztségviselőket külön-külön nevezik meg. Az *orgány verejnej vysokej školy* kifejezés tehát országspecifikus terminusnak tekintendő. Magyar nyelvre történő fordításakor a *nyilvános felsőoktatási intézmény testületei* terminusjelölt használatát javaslom, mely a Nftv. terminushasználatát figyelembe véve jól illeszkedik a magyarországi szaknyelvhez.³

³ A 2011. évi nemzeti felsőoktatásról szóló CCIV. törvény 12. § (1) bekezdése a szenátust a felsőoktatási intézmény vezető *testülete*ként határozza meg. Ez a testület Szlovákiában az *orgány verejnej vysokej školy* gyűjtőfogalom egyik alfogalmaként jelenik meg, mely indokoltá teszi a *testület* kifejezés alkalmazását a magyar terminusjelöltben, még akkor is, ha a magyar felsőoktatási rendszer nem használ gyűjtőfogalmakat.

A nyilvános felsőoktatási intézmények testületei két fő csoportra tagolódnak: az *orgány akademickej samosprávy verejnej vysokej školy* és a *d'alšie orgány verejnej vysokej školy* egységekre. Az előbbiek esetében a nyilvános felsőoktatási intézmény önkormányzati testületei, az utóbbiak esetében pedig a nyilvános felsőoktatási intézmény egyéb testületei terminusjelölt használatát javaslom.

A nyilvános felsőoktatási intézmények önkormányzati testületei mint gyűjtőfogalom az alábbi alárendelt szervezeti alegységeket megnevező fogalmakat foglalja magába: (1) *akademický senát*, (2) *rektor*, (3) *vedecká rada* és (4) *disciplinárna komisia* (vö. 1. ábra).

Az *akademický senát* több lényeges fogalmi jegyben is összefüggésbe hozható a magyarországi *szenátus* terminussal, ugyanis mindkettő a felsőoktatási intézmény azon legfőbb önkormányzati, döntéshozó és ellenőrző testületére vonatkozik, amelyben az intézmény alkalmazottai és hallgatói előre meghatározott arányban rendelkeznek képvisellel. A testület alapvető szerepet játszik az intézmény szervezeti és szakmai működésének alakításában: elfogadja a belső szabályzatokat, dönt a hosszú távú fejlesztési irányokról, részt vesz a rektori pályázat kiírásában és értékelésében, valamint közreműködik a rektor megválasztásában. Emellett a költségvetési és gazdálkodási kérdéseket ugyancsak felügyeli. Ugyanakkor eltérések is megfigyelhetők az *akademický senát* és a magyarországi *szenátus* szerveződése és hatásköre között. Ilyen különbség például, hogy míg Magyarországon a *szenátus* elnöke a rektor, addig Szlovákiában az *akademický senát* élén egy választott képviselő áll, aki – a hatályos törvényi rendelkezések szerint – nem lehet azonos a rektor személyével. További eltérés, hogy az *akademický senát* több döntését csak a rektor javaslatára, illetve egy másik, Magyarországon nem létező testület a *správna rada* (igazgatótanács) jóváhagyásával hozhatja meg (131/2002-es törvény § 8. (1) és (2) bekezdések, § 9. (1) és (2) bekezdések, Nftv. § 12. (1)–(8) bekezdések). Mindezek alapján a vizsgált fogalmak közötti különbségek elsősorban a testületek gyakorlati tevékenységében mutatkoznak meg, lényegi jegyeiket azonban nem érintik olyan mértékben, hogy az *akademický senát* megfelelőjeként ne lenne indokolt és szakmailag alátámasztható a magyarországi *szenátus* terminus alkalmazása.

A következő vizsgált fogalom a *rektor*, amely mind a magyarországi, mind a szlovákiai felsőoktatási rendszerben az intézmény első számú,

pályázati eljárás keretében megválasztott vezetőjét és képviselőjét jelöli. Szlovákiában a *rektor* a felsőoktatási intézmény jogi képviselőjeként annak teljes működéséért tartozik felelősséggel, ideértve a szervezeti, személyzeti és gazdasági döntések meghozatalát is. Ezzel szemben Magyarországon a *rektor* elsősorban az oktatással és kutatással kapcsolatos szakmai tevékenységek vezetéséért felel, míg a gazdálkodási feladatokat a *kancellár* látja el (131/2002-es törvény § 10a (1) bekezdés, Nftv. 13. § (1), (2) és (4) bekezdések). Véleményem szerint a szlovákiai *rektor* és a magyarországi *rektor* fogalmi tartalma közötti egybevághóság elég nagy mértékű ahhoz, hogy a szlovák terminus magyarra fordításakor továbbra is a magyarországi felsőoktatási szaknyelvben meghonosodott *rektor* elnevezést használjuk. Emellett a *rektor* használatát támogatja az is, hogy latin jövevényszóként honosodott meg, és jelentésmódosuláson átesve napjainkban mindkét nyelvben az 'egyetem vezetője' értelemben használatos (vö. Zaicz 2006: 688–698, Králik 2016: 498).

Szlovákiában a nyilvános felsőoktatási intézmények önkormányzati testületeinek következő egysége a *vedecká rada*, amelyet a magyarországi *tudományos tanács* fogalmával állíthatunk párhuzamba. A szlovák jogszabályok szerint a *vedecká rada* olyan döntéshozó szerv, amely a felsőoktatási intézmény tudományos és kutatási kérdéseiben illetékes, továbbá kiemelt szerepet tölt be a habilitációs eljárások, a professzori kinevezések és a tudományos fokozatok odaítélésének folyamatában. Mindeközben Magyarországon a *tudományos tanács* javaslattevő testületként működik, amelynek létrehozásáról az egyetem szenátusa dönt. Célja az egyetem kutatási-fejlesztési-innovációs stratégiájának kialakítása és megvalósítása. Feladatait és jogait az egyes felsőoktatási intézmények saját szervezeti és működési szabályzatai határozzák meg. Másképp fogalmazva, Szlovákiában a *vedecká rada* szerepe központi és szabályozott, viszont Magyarországon a *tudományos tanács* intézményenként eltérő formában és hatáskörrel tevékenykedik (131/2002-es törvény § 12. (1) bekezdés, Nftv. § 12. (3) h) pont, W3). Bár a *vedecká rada* és a *tudományos tanács* terminusok fogalmi tartalma nem fedi egymást teljes mértékben, a két testület alapvető funkciója mégis megegyezik, ennél fogva a szlovák *vedecká rada* magyarra fordításakor javasolt a *tudományos tanács* terminus alkalmazása. Amennyiben indokolt, a két terminus közötti jogi és szervezeti különbségekre ki lehet térni lábjegyzetben vagy magyarázatban.

A vizsgált csoport utolsó terminusa a *disciplinárna komisia*, amely magyarul a *fégyelmi bizottság* megnevezéssel adható vissza. Ezek a terminusok funkcionális szempontból megfeleltethetők egymásnak, mivel mindkettő annak a testületnek a megnevezésére szolgál, amely a hallgatók fégyelmi ügyeit tárgyalja.

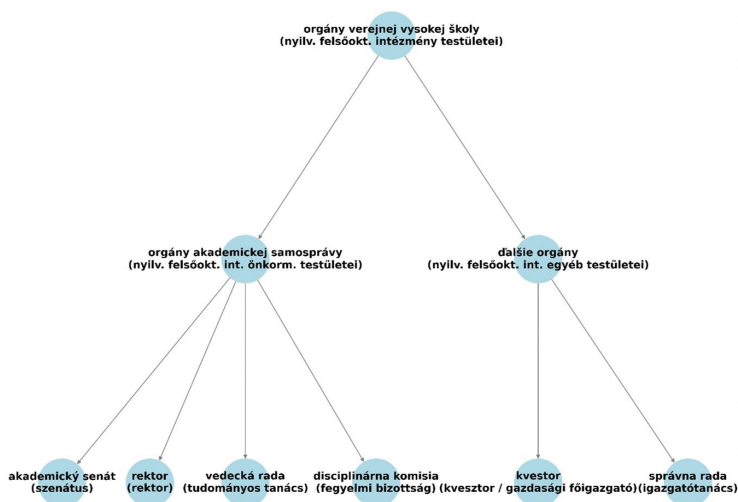
A nyilvános felsőoktatási intézmény egyéb testületei gyűjtőfogalomhoz a (1) *kvestor* és a (2) *správna rada* alfogalmakat soroljuk (vö. 1. ábra).

A *kvestor* terminus által jelölt fogalom a felsőoktatási intézmény azon alkalmazottjára vonatkozik, aki a gazdasági, működési és adminisztratív ügyek irányításáért felel, melyből adódóan egyes fogalmi jegyek tekintetében átfedést mutat a magyarországi felsőoktatási rendszerben használt *kancellár* fogalommal. A közöttük lévő hasonlóságoknál azonban lényegesebbek a különbségek, amelyek közül a legfontosabb, hogy míg a szlovák *kvestor* közvetlenül a rektor irányítása alatt áll, azaz nem rendelkezik önálló döntési jogkörrel, addig a magyarországi *kancellár* nem a rektornak alárendelten működik, hanem az egyetem önálló gazdasági vezetőjeként jár el, és e minőségében önálló felelősséggel tartozik a gazdasági döntések és intézkedések előkészítéséért (131/2002-es törvény § 14. (2) bekezdés, Nftv. § 13. (4) bekezdés). Mindez azt jelzi, hogy a *kvestor* és a *kancellár* jogkörének, illetve feladatainak eltérései túlságosan nagyok ahhoz, hogy fordítás során a magyar és a szlovák terminusokat egyszerűen behelyettesítsük egymással, helyette célszerű a *kvestor* országspecifikus terminusként kezelnünk.

A *kvestor* szlovákiai magyar nyelvű szövegekben leggyakrabban *gazdasági főigazgató*, *gazdasági vezető*, illetve *kvestor* (*gazdasági főigazgató*) formában jelenik meg. Megjegyezzük, hogy a *kvestor* terminus az Európai Unió hivatalos terminológiai adatbázisában, az IATE-ban is szerepel, mégpedig az Európai Parlament elnökségének tanácsadói minőségben működő azon tagjainak megnevezéseként, akik a képviselőket közvetlenül érintő igazgatási és pénzügyi feladatokat látják el (vö. W4). Az IATE adatbázis a *kvestor* terminus magyar fordításaként a *quaestor*t tünteti fel. Elméletben tehát alátámasztható a szlovák felsőoktatásban használatos *kvestor* kifejezés *kvestor* formában való magyarítása.

A felsőoktatási intézmény egyéb testületeihez tartozó *správna rada* a felsőoktatási intézmény és a társadalom közötti kapcsolat erősítését

szolgálja, különös tekintettel a közérdek érvényesítésére a felsőoktatási intézmény működésének keretein belül. Feladatai közé tartozik, hogy a rektor és a szenátus javaslatai alapján jóváhagyja az intézmény stratégiai, költségvetési és szervezeti döntéseit, ellenőrizzé a gazdálkodást és hozzájárulást adjon a jelentősebb vagyoni jogügyletekhez. A *správna rada* feladatkörei részben átfedést mutatnak a magyarországi *kancellár* funkcióival, ugyanakkor lényeges különbség, hogy míg a *správna rada* kollektív döntéshozatali jogkörrel rendelkező testület, addig a *kancellár* egyéni vezetői pozíciót tölt be. A *správna rada* hatáskörébe tartozik a rektor fizetésének meghatározása, valamint – a szenátus előzetes jóváhagyását követően – a szenátus által benyújtott javaslat alapján a rektorjelölés és a rektor visszahívásának eljárási szabályainak jóváhagyása. A testület legalább öt tagból áll; pontos létszámát az egyetem alapszabálya határozza meg oly módon, hogy a tagok száma páratlan legyen, és a szenátus tagjainak egynegyedét tegye ki (131/2002-es törvény § 40. (1) és (2) bekezdések, § 41. (1), (4), (5) és (7) bekezdések). Tekintettel arra, hogy a *správna rada* fogalmának nincs közvetlen magyarországi megfelelője, magyarra való fordításakor a szlovákiai magyar szaknyelvi környezetben már korábban is használt *igazgatótanács* terminusjelölt alkalmazása indokolt.

1. ábra: A nyilvános felsőoktatási intézmények testületeinek rendszere

3.3. Az oktatási időkeretek terminológiája

Ebben az alfejezetben az oktatásszervezés időkereteihez fűződő fogalmakkal foglalkozom. A vonatkozó terület alapterminusa az *akademický rok*, amely a magyarországi *tanév*vel mutat nagyfokú ekvivalenciát. Szlovákiában az *akademický rok* fogalmát a kapcsolódó jogszabályok úgy definiálják, mint a felsőoktatási intézmény által meghatározott, általában szeptember 1-jétől augusztus 31-ig tartó időszakot. Eközben Magyarországon a *tanév* alatt azt az oktatásszervezési időszakot értik, amely legalább tíz, legfeljebb tizenkét hónapból áll. Amint látjuk, a szlovák törvény a naptári évhez viszonyít, a magyar viszont az időtartamhoz (10–12 hónap). Ez az eltérés nem számít lényeges fogalmi jegynek, így a két terminus a szakmai kommunikációban helyettesíthető egymással. A szlovákiai magyar nyelvhasználatban gyakran előfordul, hogy az *akademický rok* terminust *akadémiai év* alakváltozatban, tehát tükörfordításként ültetik át magyarra.

A felsőoktatási intézmények rendszerint szeptember elején közléteszik az új tanév pontos, dátumokkal ellátott időbeosztását. Ezt a dokumentumot Szlovákiában a soron következő tanév évszámaival ellátva a *harmonogram akademického roka 2025/2026* megnevezéssel jelölik, Magyarországon pedig a *2025/2026-os tanév rendje* nyelvi jelölővel hivatkoznak rá. A szlovákiai magyar nyelvű felsőoktatásban az *akadémiai év időbeosztása* és az *akadémiai év ütemterve* szinonimák is megjelennek.

A tanév mindkét országban további oktatásszervezési egységekre tagolódik: Szlovákiában két (esetenként három) *semester*re, míg Magyarországon legfeljebb öt hónapból álló *félévekre*, amelyek egymás idegen nyelvi ekvivalenseinek tekinthetők. A tanévet alkotó két *semestert* (SK) – *félévet* (HU) a szlovák felsőoktatásban *zimný semester*nek, illetve *letný semester*nek nevezik. Közülük az előbbi a szeptembertől február elejéig tartó időszakot jelöli, az utóbbi pedig a február közepétől június végéig tartó periódust. A *zimný semester* és a *letný semester* időbeli lefedettsége megfeleltethető a magyarországi *ősz félév* és *tavaszi félév* időszakainak, a szlovákiai magyar szaknyelvi gyakorlatban azonban mégsem ezek a funkcionális ekvivalensek

terjedtek el, hanem a tükörfordítással keletkezett *téli szemeszter* és *nyári szemeszter* alakok.

Az őszi félév és a tavaszi félév mind Szlovákiában, mind Magyarországon két további időszakra tagolódik. Az első a tanórák és egyéb tanulmányi kötelezettségek teljesítésére szolgál, a második pedig a félév végéhez kapcsolódó értékelésre. Az előbbire a *výučbová časť* (SK) – *szorgalmi időszak* (HU), az utóbbira pedig a *skúškové obdobie* (SK) – *vizsgaidőszak* (HU) megnevezések használatosak mint egymás idegen nyelvi megfelelői, amelyek között teljes ekvivalencia áll fenn.

A szlovák felsőoktatásban a szorgalmi időszak utolsó hetére *zápočtový týždeň* néven hivatkoznak. Ennek során az oktatók egyrészt elismerik azoknak a tantárgyaknak a teljesítését, amelyek értékelése az adott félév során folyamatos számonkérés alapján történik (például zárthelyi dolgozatok, gyakorlati feladatok, beszámoló stb.); másrészt igazolják a tanulmányi kötelezettségek azon részének teljesítését, amelyek esetében ez a vizsgára bocsátás egyik feltétele. Magyarországon a szóban forgó egyhetes időszaknak nincs hivatalos, a *zápočtový týždeň*hez hasonló egységesített elnevezése, jellemzően a *szorgalmi időszak utolsó heteként* írják körül. A szlovákiai magyar felsőoktatási gyakorlatban a *zápočtový týždeň* megfelelőjeként a *beszámító hét* tükörfordítás terjedt el. A *zápočtový týždeň* (SK) – *szorgalmi időszak utolsó hete* (HU) folyamán az oktatók az ún. *zápočet* révén igazolják vissza révén igazolják vissza, hogy a hallgatók eleget tettek az előírt tanulmányi kötelezettségeknek. A *zápočet* magyarországi megfelelője a *félév végi aláírás*, szlovákiai magyar ekvivalense pedig a *beszámító terminus* (vö. Szabó Mihály 2014: 106).

A tanév során a felsőoktatási intézmény rektora és dékánja eseti döntéssel tanítási szünetet is elrendelhet. Az intézményi szinten, minden karra kiterjedően elrendelt tanítási szünetet a *rektorské voľno* (SK) – *rektori szünet* (HU) terminusokkal jelöljük. Az adott karra korlátozódó tanítási szünetet, amelyet a kar dékánja rendel el, a *dekanské voľno* (SK) – *dékáni szünet* (HU) kifejezésekkel nevezzük meg. A szlovákiai magyar szaknyelvi gyakorlatban ezek a fogalmak gyakran a tükörfordítással keletkezett *rektori szabad* és *dékáni szabad* alakban fordulnak elő.

Összegzés

A tanulmányban a Magyar Tudományos Akadémia Magyar terminológiastratégia elnevezésű alprogramjának keretében zajló szaknyelv-alakítási, azon belül terminológiaalakítási munkálatokat mutattam be, amelyek célja egy nyolcnyelvű digitális oktatásterminológiai adatbázis létrehozása.

Az írás első részében az adatbázis építésének elméleti és módszertani hátterét ismertettem, majd felvázoltam a szlovákiai magyar oktatási terminológia sajátosságait. A második részben a szlovákiai felsőoktatási intézmények típusaihoz, testületeihez és az oktatásszervezés időkereteihez kapcsolódó alapfogalmak terminológiai elemzését végeztem el.

A fogalmi összehasonlítás során elsődleges forrásként a szlovákiai 131/2002-es számú felsőoktatási törvény és a magyarországi nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény szolgált. Amennyiben a forrásnyelvi és a célnyelvi terminus fogalmi tartalma teljesen vagy nagy mértékben egybevágtott, az anyaországi terminust átvételét javasoltam. Kismértékű ekvivalencia vagy fogalmi eltérés esetén új terminusjelöltet alkottam.

Zárásként fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a készülő oktatásterminológiai adatbázis a kisebbségi magyar közösségek szempontjából egyedülálló nyelvi eszköz, amely világ szinten is páratlan: jelenleg nem ismerünk más olyan terminológiai adatbázist, amely nyolc ország oktatási terminológiáját – beleértve a kisebbségi nyelvhasználat sajátosságait – egységes rendszerben dolgozná fel, elősegítve ezzel a szakmai kommunikáció egyértelműsítését és az anyanyelvhasználati jogok gyakorlását.

HIVATKOZÁSOK

- Benő Attila – Péntek János 2023. A terminológiastratégia szintjei és feltételei Erdélyben. Prószekey Gábor – Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – B. Papp Eszter – Lipp Veronika (szerk.), *A magyar terminológiastratégia kialakítása*. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont. 237–252.
- Benő Attila 2021. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lexikográfiai és terminológiai kutatásairól. *Magyar Nyelvőr* 145/4: 377–378.
- Dančo Jakab Veronika 2024. Röviden egy készülő oktatásterminológiai adatbázisról. *Katedra* [online] 32/5–6.
https://katedra.sk/folyoirat/xxxii_05-06_12/ (2025.06.02.)
- Fóris Ágota 2014. A szaknyelvek terminológiai szempontú megközelítése. Veszelszky Ágnes – Lengyel Klára (szerk.), *Tudomány, technolektus, terminológia – A tudományok, szakmák nyelve*. Budapest: Éghajlat Könyvkiadó. 27–36.
- Fóris Ágota 2020. *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Fóris Ágota – Bölcskei Andrea 2023. Ajánlások a magyar terminológiastratégiahoz. Prószekey Gábor – Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – B. Papp Eszter – Lipp Veronika (szerk.), *A magyar terminológiastratégia kialakítása*. Budapest: Zöld könyv. Nyelvtudományi Kutatóközpont. 75–105.
- Fóris Ágota – Sermann Eszter 2010. A terminológiai szabványosítás és a terminológiai harmonizáció. *Magyar Terminológia* 3/1: 41–54.
- Jakab István 1998. *Nyelvünkéről – önmagunkért*. Pozsony: Kalligram.
- Kocsis Károly 2025. A Magyar Tudományos Akadémia és a külföldi magyar tudományosság. *Magyar Tudomány* 186/1: 69–79.
- Kolláth Anna 2007/2011. Akkor hogyan is beszélünk?... (A Ht adatbázis muravidéki elemei és használati gyakoriságuk). *Kisebbségkutatás* 16/4: 767–783. Újraközlés: 2011. Benő Attila – Péntek János (szerk.), *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely – Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. 309–324.
- Kolláth Anna – Gaál Péter 2024. Oktatásterminológia és kétnyelvű oktatás, avagy a puding próbája... Bauko János – Presinszky Károly (szerk.), *Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés kétnyelvű környezetben*. Nyitra – Törökbálint: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat. 95–108.

-
- Lanstyák István 2006. Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. *Kisebbségkutatás* 15/1: 60–73.
- Lanstyák István 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. Fedinec Csilla (szerk.), *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 118–135.
- Lanstyák István 2011. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.), *Magyarok Szlovákiában. VII. kötet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. 55–81.
- Lanstyák István 2014. *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák*. Pozsony: Comenius Egyetem.
- Lanstyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio* 21/3: 37–58.
- Lehocki-Samardžić Anna – Csapó Nándor – Đelatović Sonja 2024. A horvátországi magyar oktatási terminológia sajátosságai a magyar köznevelési rendszerhez viszonyítva. Bauko János – Presinszky Károly (szerk.), *Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés kétnyelvű környezetben*. Nyitra – Törökbálint: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat. 109–121.
- Misad Katalin 2012. A magyar szaknyelvek és a magyar nyelvű terminológia tendenciái kisebbségi kelyzetben különös tekintettel Szlovákiára. Misad Katalin – Cseh Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia II. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó. 86–111.
- Misad Katalin 2015. A felsőoktatási rendszer magyar és szlovák megnevezései. *Új Szó* [online]. <https://ujsoz.com/kultura/a-felsooktatasi-rendszer-magyar-es-szlovak-megnevezesei> (2025.06.02.)
- Péntek János 2011. Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja. Benő Attila – Péntek János (szerk.), *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely – Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. 299–308.
- Sermann Eszter 2023. A terminológiai munkafolyamatok szempontjából releváns ISO szabványok. Prósze Gy Gábor – Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – B. Papp Eszter – Lipp Veronika (szerk.), *A magyar terminológiastratégia kialakítása*. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont. 279–300.
- Szabó Mihály Gizella 2002. A kétnyelvű iskolai iratok magyar szövegével és a szlovákiai magyar oktatási terminológiával kapcsolatos problémákról.

-
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.), *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 170–181.
- Szabó Mihály Gizella 2014. Az oktatási terminológia egységesítésének időszervi kérdései. Cúthné Gyóni Eszter (szerk.), *Nyelv, ami összeköt. Jazyk, ktorý spája*. Komárom: Anyanyelvünkért Polgári Társulás. 104–109.
- Szoták Szilvia – Tamás Dóra Mária 2024. Egy készülő oktatásterminológiai adatbázis módszertani elvei. Bauko János – Presinszky Károly (szerk.), *Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés kétnyelvű környezetben*. Nyitra – Törökbálint: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem közép-Európai Tanulmányok Kara – Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat. 7–26.
- Tamás Dóra Mária 2014. *A gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről. Fordítástudományi értekezések I.* Budapest: ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék.
- Tamás Dóra Mária 2015. A fordító mint terminológus. Horváth Ildikó (szerk.), *A modern fordító és tolmács*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 47–65.
- Tamás Dóra Mária 2019. *Bevezetés a jogi terminológiába a terminológus szemüvegén át*. Budapest: Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda Zrt. (OFFI).
- Tamás Dóra Mária – Sermann Eszter 2019. Elemzési szempontrendszer terminológiai adatbázisokhoz. *Fordítástudomány* 21/2: 46–62
- Váradi Krisztián – Hires-László Kornélia 2024. „Návcsánnyá” a magyarországi terminológiai kontextusban. Bauko János – Presinszky Károly (szerk.), *Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés kétnyelvű környezetben*. Nyitra – Törökbálint: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat. 51–62.

ELEKTRONIKUS FORRÁSOK

- ISO 704:2022 = Terminology Work – Principles And Methods. International Organization for Standardization. Geneva.
- Szószedet = Slovensko-madžarský glosár školskej terminológie – Szlovák-magyar közoktatási szószedet 2020.
- https://www.minedu.sk/data/files/9495_final_svk_mad.pdf (Letöltés: 2025. június 2.)
- W1 = Knihnica vtorov pedagogickej dokumentácie a dokladov. <https://edicnyportal.iedu.sk/Forms> (Letöltés: 2025. június 2.)

W2 = A Szlovákia területén működő felsőoktatási intézmények jegyzéke.
<https://www.minedu.sk/vysoke-skoly-v-slovenskej-republike/> (Letöltés: 2025. június 2.)

W3 = Tudományos Tanács.

https://www.elte.hu/bizottsagok/tud_tan (Letöltés: 2025. június 2.)

W4 = IATE – Interactive Terminology for Europe.

<https://iate.europa.eu/home> (Letöltés: 2025. június 2.)

SZÓTÁRAK

Králik, Ľubor 2016. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda.
Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

DOKUMENTUMOK

131/2002-es törvény = Zákon č. 131/2002 Z. z. Zákon o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov [131/2002. számú törvény a felsőoktatásról]

<https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2002/131/> (Letöltés: 2025. június 2.)

Nftv. = 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról

<https://njt.hu/jogszabaly/2011-204-00-00.103#PR> (Letöltés: 2025. június 2.)

SUMMARY

This study provides insight into an ongoing terminological planning process within the Hungarian Terminology Strategy sub-programme of the Hungarian Academy of Sciences, which aims to develop a digital database containing educational terminology in eight languages. The first part of the study outlines the theoretical and methodological foundations of database construction and presents the characteristics of Hungarian educational terminology in Slovakia. The second part provides a terminological analysis of key terms relating to the types, organisational structures, and administrative timeframes of higher education institutions within the Slovak system.

1. számú melléklet: A tanulmányban megjelenő fogalmak összefoglaló táblázata

Szlovák terminus	Magyarországi megfelelő (SK–HU terminus közötti teljes vagy részleges ekvivalencia)	Javasolt magyar megfelelő (ekvivalencia hiánya: terminusjelölt)	Szlovákiai magyar környezetben használt régiós megfelelő
vysoká škola	felsőoktatási intézmény		
vysoká škola	főiskola		
verejná vysoká škola		nyilvános felsőoktatási intézmény	
štátna vysoká škola		állami felsőoktatási intézmény	
súkromná vysoká škola		magán felsőoktatási intézmény	
orgány verejnej vysokej školy		a nyilvános felsőoktatási intézmény testületei	
orgány akademickej samosprávy verejnej vysokej školy		a nyilvános felsőoktatási intézmény önkormányzati testületei	
ďalšie orgány verejnej vysokej školy		a nyilvános felsőoktatási intézmény egyéb testületei	
akademický senát	szenátus		
rektor	rektor		
vedecká rada	tudományos tanács		
disciplinárna komisia	egyelmi bizottság		
kvestor		kvesztor	gazdasági főigazgató, gazdasági vezető, kvesztor (gazdasági főigazgató)
správna rada		igazgatótanács	
akademický rok	tanév		akadémiai év
harmonogram akademického roka 2025/2026	a 2025/2026-os tanév rendje		a 2025/2026-os akadémiai év időbeosztása, a 2025/2026-os aka- démiai év ütemterve
semester	félév		szemeszter
zimný semester	őszi félév		téli szemeszter
letný semester	tavaszi félév		nyári szemeszter
zápočtový týždeň	szorgalmi időszak utolsó hete		beszámító hét
zápočet	félév végi aláírás		beszámító
rektorské voľno	rektori szünet		rektori szabad
dekanské voľno	dékáni szünet		dékáni szabad

MISAD KATALIN

MÁRKANEVEK ÉS FAJTANEVEK A SZLOVÁKIAI MAGYAR ÍRÁSGYAKORLATBAN¹

Annotáció: Kétnyelvű környezetben a beszélt és írott kisebbségi nyelvű kommunikáció minden területén megfigyelhető a többségi nyelv befolyása. A tanulmány szlovák–magyar termékkatalógusokban megjelenő márkanevek és fajtanevek helyesírási sajátosságait vizsgálja a nyelvi környezet hatásainak tükrében. A szlovák megnevezések magyar fordításából eredő helyesírási interferenciajelenségeket élelmiszeripari termékek márka- és fajtaneveit tartalmazó példákon szemlélteti. Ezt megelőzően felvázolja a Magyarországon és Szlovákiában folytatott nyelvészeti szempontú márkanevkutatások tárgyát, miközben kiemel néhány, a márkanevek helyesírása szempontjából fontos tanulmányt; továbbá közlésezi a magyar és a szlovák akadémiai helyesírás márkanevekre vonatkozó szabályait.

Kulcsszavak: márkanevek és fajtanevek, helyesírási jellegzetességeik a szlovákiai magyar írásgyakorlatban

Bevezetés

Márkanevekkel és a hozzájuk kapcsolt, a termék fajtájára, típusára vonatkozó szavakkal az élet minden területén találkozunk. Leggyak-

¹ A témával kapcsolatos vizsgálódások a Kutatás – és Fejlesztéstámogató Ügynökség APVV-17-0254 számú szerződése, a *Konštrukcia identity, menšinové aspekty a naratívne spôsoby v diele Lajosa Grendela* című VEGA 1/0546/25 projekt, valamint a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda kutatási terve alapján folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

rabban vásárláskor, a termék csomagolásán feltüntetve látjuk őket, de a számítógépünk, okostelefonunk használatakor vagy éppen séta közben is a szemünkbe ötlenek. A márkaneveket többféle szempontból vizsgálhatjuk, de mivel keletkezésüket a piacgazdaságnak köszönhetik – a gyártók a hasonló termékek megkülönböztetése céljából hozzák létre őket –, értelemszerű, hogy a márkákkal, márkanevekkel foglalkozó szakirodalom többnyire a gazdaságtudomány, ezen belül a marketingtudomány területén jelenik meg. A marketing nézőpontjából a márkanevek elsődleges márkaazonosító elemek, melyeknek egy része a megfelelő hivatalnál bejelentett, bejegyzett és nyilvántartott védjegy is. Használatukat és formai jellegzetességeiket a jog szabályozza (vö. Kovács 2017: 15–16).

Mivel a márkanevek napjainkban a tulajdonnevek legdinamikusabban bővülő csoportját alkotják, a nyelvészet aspektusából is tanulmányozzuk őket. Ilyenkor semleges nyelvi jelként, szókészletünk és mentális lexikonunk részeként tekintünk rájuk, melyeket a nyelvtudomány különböző módszereivel és eszközeivel vizsgálhatunk. A nyelvészet szakterületei közül elsősorban a névtan foglalkozik a márkanevekkel, de további kutatási lehetőségek kínálóznak a fonetika, a szófajtan, az alaktan, a mondatban, a jelentésben, a stilsztika, valamint a helyesírás területén is (vö. Kovács 2017: 91–92).

Jelen tanulmány szlovák–magyar termékkatalógusokban megjelenő márkanevek és fajtanevek helyesírási sajátosságait vizsgálja a nyelvi környezet hatásainak tükrében. Ezt megelőzően röviden áttekinti a Magyarországon és Szlovákiában folyó nyelvészeti szempontú márkanevkutatás legfontosabb eredményeit, melynek keretében megemlíti a márkanevek és fajtanevek helyesírásával foglalkozó alapvető szakcikkeket is; valamint közlésezi a magyar és a szlovák akadémiai helyesírás márkanevekre vonatkozó szabályait.

1. A márkanevek nyelvészeti szempontú kutatásának áttekintése

A márkanevek nyelvészeti szempontú vizsgálatának áttekintése terjedelmi korlátok miatt csak az az egyes nyelvészeti szakterületek alapvető kutatásaira irányul. Célja a magyar és a szlovák márkanevkutatás

korábbi, illetve újabb vizsgálati szempontjainak és megközelítési irányainak rövid, összefoglaló bemutatása.²

1.1. Magyar kutatástörténeti összefoglalás

Magyarországon a márkanév kutatás kezdetét az 1958-as első névtani konferenciához kötjük. Nyitó előadásában Bárczi Géza ekkor mutat rá arra, hogy „nincs megvonva a pontos határ tulajdonnév és közfőnév között, legalábbis a két szófaj között átmeneti öv húzódik” (Bárczi 1960: 15). Ebbe a sávba sorolja az intézmények, tárgyak, társaságok nevei mellett az áruk kereskedelmi neveit is; miközben átmeneti jellegüket azzal indokolja, hogy a tulajdonnévi szerepben lévő áruelnevezések gyakran válnak köznévvé. Kiemeli, hogy ezt a jelenséget sem külföldön, sem Magyarországon nem vizsgálták még, pedig a kereskedelmi elnevezés megalkotásához vezető motivációk feltárása fontos vizsgálati szempont az adott névtípus körében (Bárczi 1960: 15–16, vö. Takács 2023a: 79–80). A konferenciát követő évben J. Soltész Katalin a tulajdonnév és a köznév határterületéről jegyzett tanulmányában úgy vélekedik, hogy az árunév akkor áll a tulajdonnévhez közel, amikor az árufajtát jelölő köznévvel együtt használjuk (J. Soltész 1959: 468); de későbbi monográfiájában az áru – és márkaneveket már egyértelműen a tulajdonnevekhez, ezen belül a szellemi alkotások nevei közé sorolja (J. Soltész 1979: 103). Ugyanezt a nézetet vallja Hajdú Mihály, a magyar tulajdonnév-kutatás kiemelkedő művelője is, aki monográfiájában az áru – és márkaneveket minden kétséget kizáróan tulajdonnévként, ezen belül embercsoportok szellemi alkotásainak neveként értelmezi (Hajdú 1994: 73).

A márkanevek vizsgálatára irányuló kutatásokat azonban nehezíti, hogy a szakirodalomban a márkanév fogalom mellett további, gyakran rokon értelmű ekvivalensként használt kifejezések – terméknév, árunév, cégnev, védjegy – is megjelennek.³ A áruvédjegy, márka, áru-

² A tanulmány az egy-egy terméktípus márkaneveivel foglalkozó vizsgálódásokra nem tér ki.

³ A terminológiai kérdések tekintetében a nemzetközi szakirodalom sem egységes. A német és angol nyelvű névtani munkákban

név megnevezések terminológiai kérdéseivel először Mikó Pálné foglalkozik, aki szerint a védjegy jogi kategória, a márka a kereskedelmi jogban a minőséghez kötött árura vonatkozik; az árunév és a fantázianév az ipar és kereskedelem viszonyában azonosításra, a fogyasztók körében pedig a többi hasonló terméktől való megkülönböztetésre szolgál (Mikó 1971: 79, 82–85; vö. Takács 2023a: 81). J. Soltész tulajdonnevekkel foglalkozó kötetében fogalmi szinten megkülönbözteti ugyan az áru – és márkaneveket, de nem fejti ki, hogy szinonimaként tekint-e rájuk; s amennyiben nem, hogyan értelmezi a két terminus közötti viszonyt (Soltész 1979: 102–105, vö. Kovács 2017: 47). Huszár Ágnes J. Soltésszal szemben különbséget tesz a márkanév és az árunév fogalmak között: „[...] a márkanevek az áruk egész csoportját jelölik [...], az áruelevezések egy-egy konkrét terméket jelölnek meg” (Huszár 1985: 224); ám ebben a kettős felosztásban a mai, kettőnél több elemből álló márkanevek már nem helyezhetők el (Kovács 2017: 47). Király Lajos szinonimaként tekint az áru- és márkanév fogalmakra; véleménye szerint ez a névtípus a gyártmányt mint egyedi szellemi alkotást nevezi meg, miközben védjegyként vagy márkanevként jogilag is azonosítja, s egyúttal el is határolja más terméktől (Király 1991: 495–520, vö. Kovács 2017: 54, Takács 2023a: 83).

A márkanevek kategorizálásával, csoportosításával több kutató is foglalkozik. J. Soltész a márkaneveket az embernév, azaz a gyártó neve, valamint a név szóalkotási módja alapján; míg az áruneveket motiváltságuk szerint osztályozza (J. Soltész 1979: 103 – 104, vö. Kovács 2017: 59, Takács 2023a: 82). Huszár a márkaneveket képzési módjuk s együttesen motiváltságuk alapján csoportosítja (Huszár 1985: 227, vö. Kovács 2017: 59). Takács Edit részletes felosztásában a Magyarországon 1903-ban használt márkaneveket két fő kategóriába sorolja, majd információtartalmuk alapján mind a tulajdonnévi, mind a köznévi eredetű márkaneveket további csoportokra osztja (Takács 2004: 152–154, vö. Kovács 2017: 60). Vincze László német nyelvű tanulmányában a személynevekből, helynevekből és közne-

a márkanév, terméknev, árunév, cégnév kifejezések időnként szintén rokon értelmű fogalmakként mutatkoznak; értelmezésükkel több kutató is foglalkozik (vö. Koß 2008: 24–38, Sjöblom 2014: 94).

vekből származó márkanevek felosztási lehetőségeit taglalja (Vincze 2008: 129–130, vö. Kovács 2017: 61).

A témában végzett újabb kutatások különböző, gyakran speciális aspektusból közelítenek a márkanevekhez. Ide tartoznak a kutatástörténeti áttekintések (Takács 2023a); a márkanevek körébe tartozó terminológiai kérdések elemzése (Takács 2023b); az oktatási szempontú vizsgálódások, mint például az anyanyelvi taneszközök márkanevekkel kapcsolatos tananyagainak elemző vizsgálata (Takács 2022); valamint – határon túli kutatók jóvoltából – a márkaneveknek a kétnyelvűség és a fordítás aspektusából történő vizsgálata (Bauko 2008, 2018; Misad 2009, 2023). A márkaneveket interdiszciplinárisan vizsgáló szakemberek ugyanakkor azokra a kapcsolódási pontokra fókuszálnak, amelyek a marketing és a nyelvészet részben eltérő álláspontjait összekötik egymással (vö. Kovács 2017, 2023).

Tágabb értelemben a márkanevekkel foglalkozó nyelvészeti szempontú kutatásokhoz soroljuk a névtípus írásmódjára irányuló vizsgálódásokat is. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága 1978-tól kezdődően foglalkozik érdemben a márkanevek írására vonatkozó kérdésekkel. Ekkor került a bizottsági tagok elé az a túlnyomórészt a kémia területéről gyűjtött márkanevjegyzék, melynek összeállítója eleve megjelölte az aktuális helyesírási szabályzat, illetve helyesírási tanácsadó szótár szerint már köznevesült nevek csoportját. A bizottságnak azt kellett eldöntenie, hogy a jegyzékben szereplő mely nevek köznévi írásmódja lenne még elképzelhető. Fábíán Pál, a bizottság akkori elnöke a márkanevek írásában mutatkozó kezdeti bizonytalanságok forrásaként a névtípus köznév-tulajdonnév opposzió szerinti megítélésének nehézségeire hivatkozik. A döntés az 1979. év decemberi ülésén születik meg: a helyesírási bizottság saját tájékozódása alapján és az elméleti szakirodalom ismeretében a márkaneveket tulajdonneveknek tekinti, s ezért nagy kezdőbetűvel való írásukat tartja szabályosnak (Fábíán 1981: 157–158). A bizottság ezt a nézetét a helyesírási szabályzat 11. kiadásában is kinyilvánítja, néhány egyedileg elbírált esetben helyt adva a köznévvé válás miatt indokolt kis kezdőbetűs írásmódnak is (AkH. 1984: 78). A továbbiakban Fercsik Erzsébet több alkalommal is foglalkozik a márkanevek helyesírási kérdéseivel: részletekbe menően vizsgálja a mássalhangzóra és magánhangzóra végződő márkanevek, ezen belül a két azonos

magánhangzóra végződő idegen márkanevek toldalékolásának módját; ismerteti az egyéb sajátos jeggyel rendelkező márkanevek írásképeinek jellegzetességeit; valamint áttekinti a márkanevek szövegbe szerkesztésének lehetőségeit (Fercsik 2001: 493–494; 2007: 185–186, 186–191, 191–196). Az újabb kutatások rámutatnak a márkanevek helyesírásában előforduló ellentmondásokra, felhívják a figyelmet toldalékolásuk részletes szabályozásának szükségességére, új szabályozási lehetőségeket vetnek fel, valamint vizsgálják a márkanevek és a hozzájuk kapcsolódó fajtanevek kétnyelvű környezetben mutatókozó helyesírási sajátosságait (Kovács 2017: 92–94, Balázs 2023: 27–29, Misad 2023: 41–42).

1.2. Szlovák kutatástörténeti áttekintés

Szlovákiában a márkanevek nyelvészeti szempontú vizsgálatának úttörője Ladislav Dvonč, a Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa volt, aki 1960-ban a Slovenské odborné názvoslovie (magyarul: Szlovák Nevezéktan) című folyóiratban jelentetett meg egy rövidebb írást az árunevek terminológiai kérdéseiről (Dvonč 1960: 244–249). A témával intézményi szinten először a Szlovák Tudományos Akadémia terminológiai bizottsága foglalkozott, melynek egyik 1973-ban tartott ülésén több felszólaló is jelezte a názov tovaru (magyarul: árunév), a názov výrobu (magyarul: terméknev) és a názov typu (magyarul: típusnev) elnevezések pontos értelmezésének szükségességét; illetve kérte terminusként való elfogadhatóságuk megvitatását. A következő másfél évtizedben azonban háttérbe szorult a márkanevek nyelvészeti szempontú kutatása, legfeljebb egy-egy konkrét márkanév kialakulásával vagy írásmódjával kapcsolatos rövid cikk jelent meg a Kultúra slova (magyarul: Beszéd-kultúra) című nyelvművelő folyóiratban.

A lingvisztikai szemszögű szlovák márkanév-kutatás a múlt század nyolcvanas éveinek derekán vált hangsúlyosabb kutatási területté. Néhány nyelvész először csehszlovák és lengyel névtani konferenciákon foglalkozott a névtípus egyszer köznévi, másszor tulajdonnévi szempontú értelmezésével, valamint az ebből fakadó elméleti problémákkal. A témában megjelent első tudományos munkák közé soroljuk Milan Majtán egyik konferencia-előadásának írott változatát, mely-

ben a szerző a szláv onomasztikákban chrématonimáknak, azaz ember vagy emberi tevékenység által létrehozott tárgyak megkülönböztető nevének teoretikus kérdéseit, valamint csoportosítási lehetőségeit tárgyalja (Majtán 1989: 10–13). A konferenciakötetben további, egy-egy konkrét termékcsoporthoz márkaneveit tanulmányozó írás is megjelent: Katarína Habovštiaková élelmiszerek és italok márkanevének szemantikai és szerkezeti jegyeit vizsgálja (Habovštiaková 1989: 122–125); Ján Matejčík textilipari termékek márkaneveinek szemantikai jelentéstartalmával foglalkozik (Matejčík 1989: 113–121); Oľga Orgoňová pedig francia márkanevek és terméknevek szlovák szövegkörnyezetben előforduló sajátosságait tanulmányozza (Orgoňová 1989: 154–158).

A márkanevek helyét a szlovák tulajdonnevek rendszerében Vincent Blanár határozza meg minden kétséget kizáróan, aki a tulajdonneveket természetüknél fogva három fő csoportba sorolja: 1. élőlények nevei (bionimák); 2. földrajzi nevek és csillagászati elnevezések (geonimák); 3. ember vagy emberi tevékenység által létrehozott tárgyak, objektumok nevei (chrématonimák). A márkanevek a felosztás szerint a többféle névtípust magában foglaló harmadik fő csoportba tartoznak (Blanár 1996: 26).

A következő néhány évben a márkanevek nyelvészeti szempontú kutatása ismét megtorpan. A 13. és a 14. szlovák névtani konferencián szlovák előadótól egyetlen előadás sem hangzik el az adott névtípus köréből (vö. Majtán – Žigo 1998, Krško – Majtán 2000). A 15. onomasztikai konferencián Mária Imrichová néhány szlovák cégnevet elemző felszólalásában említést tesz a cégnevek és a márkanevek közötti összefonódásról (Imrichová 2003: 286).

A márkanevek nyelvészeti megközelítésű kutatása 2005-ben, a 16. névtani konferencia után kezd újraformálódni, amihez valószínűleg az is hozzájárult, hogy a tanácskozáson – zömében ugyan még csak külföldi előadók – önálló szekcióban foglalkoztak a névtípussal. Az utóbbi két évtized márkanevkutatásai gyakran vetnek fel új nézőpontokat. A márkanevek rendszerezésekor Majtán a marketingből ismert egyedi típusú termék–általános típusú termék oppozícióhoz igazodik (Majtán 2012: 264–266); míg Odaloš – figyelembe véve azt a névmodellezési alaptételt, hogy a chrématonimákat (köztük a márkaneveket) illetően a névadási indíték elsősorban társadalmi és kevésbé nyelvi té-

nyezőktől függ – kidolgozza a tulajdonnévfajta modellelméletét (Odalos 2021a). Az újabb szlovák márkanév kutatások már ebből a modellből kiindulva vizsgálják a tea-, kávé- és cukorkafajták márkanévét (Gondeková 2021); a vodka alkoholos ital neveit (Kolenčíková 2021), a legismertebb sörmárkákat (Odalos 2021b) és az üdítőitalok márkanéveit (Rožai 2021).

A márkanévek és a hozzájuk kapcsolódó fajtanevek helyesírási kérdéseivel a szlovák kutatók a chrématonimák csoportjának keretében foglalkoznak. A névcsoport helyesírási problémáiról a szlovák akadémiai helyesírás 1991-es kiadását előkészítő bizottság tagja, Ladislav Dvonč egyik írásában úgy vélekedik, hogy különbséget kell tenni a tulajdonnévként használt névforma és a beszélt nyelvben már köznevesült megnevezés írása között (Dvonč 1989: 55). A Szlovák Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága ezzel a véleménnyel egyetértett, és a szabályzat soron következő kiadásában helyt adott a köznévvé válás miatt indokolt kis kezdőbetűs írásmódnak is (PSP 1991: 71). Ján Findra az új szabályzatról közölt ismertetésében megjegyzi, hogy a tulajdonnevek köznevesülése nehéz feladat elé állítja a helyesírási bizottság tagjait, bizonyos esetekben ugyanis szubjektív, nyelven kívüli nézőpontok alapján kell dönteniük egy-egy elnevezés kis vagy nagy kezdőbetűs írásáról (Findra 1992: 51–52). Imrichová a szlovák tulajdonnevek helyesírási problémáit tárgyalva rámutat a köznevesülő tulajdonnevek – érintőlegesen a márkanévek – írásában megfigyelhető ingadozásokra (Imrichová 2022: 360). Kristína Piatková a ritkább szóalkotási módzatokkal létrehozott intézménynevek, cégnevek és terméknevek helyesírási sajátosságait vizsgálja (Piatková 2024: 261–263).

2. A márkanévek helyesírási szabályai a magyarban és a szlovákban

A márkanévek mind a magyarban, mind a szlovákban viszonylag új kategóriáját alkotják a tulajdonneveknek. Ebből következik, hogy a névtípus helyesírásával is viszonylag későn kezdtek el foglalkozni: a magyar helyesírási szabályzat az 1984-ben megjelent tizenegyedik kiadásban; a szlovák az 1991-ben megjelent első kiadásban fogal-

maz meg először a márkanévek írására vonatkozó alapszabályokat. A névtípus gyors fejlődését azonban a szabályzatok újabb kiadásai sem tudják követni, hiszen mindkét országban több évtized telik el a mindenkori szabályzat módosításáig, míg a márkanévek száma néhány év alatt megsokszorozódik. Az alábbiakban az aktuális magyar és szlovák helyesírási szabályzat, illetve a kapcsolódó kézikönyvek márkanévekre vonatkozó szabálypontjait tesszük közzé.

2.1. A magyar helyesírás szabályai (2015)

A jelenlegi helyesírási szabályzat A tulajdonnevek írása című részben foglalkozik az adott névfajta írásának szabályozásával.

A márkanévek alcímet követő 193. számú szabálypont szinte szó szerint közli a tizenegyedik kiadásban (1984) megfogalmazott főszabályt, csak annak példaanyagát frissíti. Eszerint a gyártmányoknak, termékeknek, készítményeknek márkanévként használt elnevezését, annak minden tagját nagy kezdőbetűvel írjuk: *Doxa* (óra), *Fabulon* (arckrém), *Persil* (mosópor), *Trental* (gyógyszer), *Rama Gold* (margarin), *Toyota Corolla* (gépkocsi). Ugyanezen szabálypont második bekezdése szerint a nem márkanévként használt, többnyire a termék anyagára vagy származási helyére utaló nevekben a tagokat kis kezdőbetűvel írjuk: *meggylé, narancsital, szegedi paprika*. A szabálypont az 1984-es kiadáshoz mérten egyetlen új megállapítást tartalmaz, ami a következő: „A márkanéveket az általános helyesírási szabályok szerint toldalékoljuk” (AkH. 2015: 86, vö. AkH. 1984: 80).

A márkanévek írására vonatkozó további, 194. számú szabálypont kinyilvánítja, hogy amennyiben a márkanév után tájékoztatásképpen feltüntetjük a típust, a dolgot jelölő szót is, a kettő közé nem teszünk kötőjelet: *Audi gépkocsi, Omnia kávé, Panangin tabletta; Algoflex Forte fájdalomcsillapító, Tomi Kristály mosópor* (AkH. 2015: 86, vö. AkH. 1984: 80).

A két szabálypont összesen 14 nyelvi példát tartalmaz.

2.2. *Osiris Helyesírás (2004)*⁴

Az akadémiai szabályzat általában, így a márkanevek írására vonatkozóan is, alapelveket fogalmaz meg. A névtípus gyors fejlődésének következtében azonban egyre bonyolultabb nyelvi formák jönnek létre, melyek újabb, még megválaszolatlan helyesírási kérdéseket vetnek fel (Balázs 2023: 24). Az érvényes alapelvekből kiinduló, de ezeket továbbgondoló, részletező magyarázatokkal az Osiris Kiadó Helyesírás című kézikönyvében találkozhatunk. A szerzők A márkanevek részt több alfejezetre tagolják, melyekben a névtípus alapvető helyesírási kérdései mellett a márkanevek írásbeli megjelenésével és toldalékolásával – ezen belül az idegen, valamint a sajátos írásjeggyel rendelkező márkanevek toldalékolási lehetőségeivel – is foglalkoznak (OH. 2004: 221–224).

Az alapvető helyesírási tudnivalókat kifejtő alfejezet 52, a toldalékolást részletező alfejezet 70 nyelvi példát tartalmaz.

2.3. *Pravidlá slovenského pravopisu (2013)*

A napjainkban érvényes szlovák helyesírási szabályzatban a Nagy kezdőbetűk írása rész Emberi alkotások nevei fejezetének hatodik, Márkanevek és típusnevek című pontja foglalkozik a vizsgált névtípus alapvető helyesírási kérdéseivel. A szabály kimondja, hogy nagy kezdőbetűvel írjuk:

- a) a különböző műszaki termékek (gépkocsik, motorkerékpárok, traktorok, mezőgazdasági gépek, írógépek, töltőtollak és egyéb íróeszközök, rádió- és televíziókészülékek, lemezjátszók, magnó- és videókészülékek, fényképezőgépek, órák, hűtő- és mosógépek stb.) nevét, pl.: *Tatra 613, Renault, Fiat 1500 P, Fiat Volkswagen Passat, Zetor, Jawa 250, Consul, Olivetti, Novátor, Žiak, Pionier, Echo, Domino, Capella, Symfónia, Eroica, Philips, Sony, Praktica TL 5, Flexaret, Opema, Doxa, Omega, Prim, Calex, Perobot, Tatramat, Elektra, Elektrosvit;* stb);

⁴ A tanulmány a kézikönyv új, 2025. évi kiadásának megjelenése előtt készült.

-
- b) a drogériai és kozmetikai cikkek nevét, pl.: *Pol'ana, Snežienka, Palmadent, Palmador; Nymfa, Chypre, Barbus, Derby, Columbia, Palmolive, Lavandon*;
- c) a gyógyszerek és egyéb gyógyszeripari termékek, az állatok és a növények többnyire latin eredetű nemzetközi nevét, pl.: *Acylpyrin, Dinyl, Streptomycin, Dihydralazin, Moduretic, Neocrystepin, Valeriana officinalis L., Rubus fruticosus L., Lepus europaeus, Falco subbuteo*;
- d) a különböző terményfajták nevét, pl.: Jonathan, *Booskopské červene⁵* (almafajták), *Železný kancelár⁶* (őszibarackfajta), *Senga senga-na* (eperfajta);
- e) valamint a legkülönbébb termékek nevét (PSP 2013: 36).

A főszabályhoz kapcsolt magyarázat szerint bizonyos termékeknek a mindennapi nem hivatalos kommunikáció során használt megnevezését kis kezdőbetűvel kell írni, pl.: *kuba* (szivarfajta); *romadúr, rokfort, eidam* (sajtfélék); *bukas* (deszkafajta); *rizling* (borfajta); *škoda* (autófajta). Hasonló kommunikációs helyzetben szintén kis kezdőbetűvel és szlovákos alakban írjuk a leggyakrabban használt gyógyszerek nevét is, pl.: *aspirín, acylpyrín, dinyl* (PSP 2013: 36).

A szabálypont összesen 65 nyelvi példát tartalmaz.

3. Márkanevek és fajtanevek helyesírási jellemzői magyar–szlovák kétnyelvű környezetben

A Szlovákiában élő kisebbségek nyelvének érvényesítését nyelvtörvények és egyéb törvényerejű előírások szabályozzák. A jelenleg is hatályban lévő, történelmi viszonylatban eddig legszigorúbb szabályozás, az ún. államnyelvtörvény a korábbi, főként a hivatalos érintkezés nyelvét előíró rendelkezéseket minden formális nyelvhasználati

⁵ Magyar megfelelője a *Piros Boskoop alma*. A szabályzatban szereplő Booskopské szóban elírás történt, az adekvát írásalak a *Boskoopské červené*.

⁶ Magyar megfelelője a *Bismarck alma*. A szabályzat tévesen azonosítja őszibarackfajtaként, a szlovák növényhatározókból kiderül, hogy almafajtaról van szó.

színtérre kiterjesztette (vö. Zákon č. 270/1995. Z. z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku; magyarul: A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 1995. november 15-én kelt 1995. évi 270. számú törvénye a Szlovák Köztársaság államnyelvéről). A gazdaság területére vonatkozó 8. cikk elrendeli, hogy a hazai és import árucikkek, főként élelmiszerek és gyógyszerek megjelölésekor, a csomagolásukon vagy a csomagolásukban található használati utasításokon, valamint egyéb, a fogyasztónak szánt tájékoztatásokban fogyasztóvédelmi célból kötelező az államnyelv használata. A legtöbb hazai gyártó a termék nevét annak ellenére csak szlovákul tünteti fel, hogy sem a vonatkozó törvény, sem a hozzá kapcsolódó előírások nem tiltják meg, hogy az államnyelvű megnevezésen kívül más nyelvű szöveg is megjelenjen a csomagoláson (vö. Zákon č. 634/1992. Z. z. Zákon Federálnej rady Slovenskej republiky zo 16. decembra 1992 o ochrane spotrebiteľa; magyarul: A Szlovák Köztársaság Szövetségi Tanácsának 1992. december 16-án kelt 1992. évi 634. számú törvénye a fogyasztóvédelemről).

Az alábbi képeken két tejipari termék márka- és fajtanévének egy nyelvű szlovák jelölési módját mutatjuk be. A kis kezdőbetűs *rajo* márkanévvel ellátott termék a Rajo cégneven ismert nyugat-szlovákiai tejipari vállalat termékcsaládjába tartozik. A *Tradičné maslo* jelzős szerkezet fajtanévnek minősül, melyet a szlovák helyesírás szabályai szerint folyószövegben kis kezdőbetűvel, alakulatkezdő helyzetben nagy kezdőbetűvel írunk. A megnevezés magyarországi megfelelője a *márkázott vaj* (zsírtartalma legalább 80%, sózott vaj esetén 82%; víztartalma legfeljebb 16%) (vö. MÉ 2009). A szlovákiai magyar beszélők nem használják, sőt sok esetben nem is ismerik a márkázott vaj megnevezést, a vaj minőségét a zsírtartalma alapján különböztetik meg. A kis kezdőbetűs *sabi* márkanévvel ellátott termék a Sabi cégnevet viselő kelet-szlovákiai tejipari vállalat termékcsaládjába tartozik. A *Biely jogurt* jelzős szerkezet fajtanév, melyet a szlovák szabálykönyv szerint folyószövegben kis, alakulatkezdő helyzetben nagy kezdőbetűvel jelölünk. Magyarországi megfelelője a *natúr joghurt* (*Streptococcus salivarius* subsp. *thermophilus* és *Lactobacillus delbrueckii* subsp. *bulgaricus* meghatározott arányú szinbiotikus tenyészet) (vö. MÉ. 2009). A szlovákiai magyar nyelvhasználat beszélt és írott változatában elterjedt megnevezése a *fehér jogurt* (az alaptag

ejtés- és írásmódja a szlovák elnevezéshez igazodik, nem tartalmazza a magyar ejtés- és írásformában előforduló h hangot, illetve betűt).

1. kép: Felirat a Rajo márkázott vaj csomagolásán

2. kép: Felirat a Sabi natúr joghurt csomagolásán

Dél-Szlovákia magyardomináns településein azonban előfordul, hogy a kisebb élelmiszerboltok⁷ kétnyelvű akciós szórólapokat bocsátanak a vásárlók rendelkezésére, melyekben a termék fajtáját jelölő névrészt, s időként a márkanevet is két nyelven, szlovákul és magyarul tüntetik fel. A magyar nyelvű megnevezések írásformája ilyenkor általában a szlovák elnevezés formai jegyeihez igazodik. A kodifikált magyar írásmódtól való eltérést azonban az esetek túlnyomó részében nem a helyesírási szabályok nem ismeretéből fakadó hibának tudhatjuk be, hanem annak, hogy a szlovákból való fordítás során a mintaként szolgáló többségi nyelvű megnevezésnek nemcsak a lexikai és szerkezeti jegyei, hanem az írásmódja is leképződik (Misad 2008: 104–105, 2009: 23, 2019: 138, 2023: 41–42; vö. Péntek 2002: 261).

⁷ A nagyobb magyardomináns településeken működő külföldi élelmiszerláncok a törvény hatálybalépését követően vagy felhagytak ezzel a gyakorlattal (pl. a holland–belga tulajdonban lévő Hypernova élelmiszerlánc szlovákiai érdekeltségei), vagy eleve meg sem próbálkoztak vele (pl. a Billa, a Kaufland és a Lidl); hiszen a rendelkezések be nem tartása esetén pénzbírságot kell fizetniük, melynek összegét a köteletségmulasztás mértékére való tekintettel szabja ki a rendelkezések betartását felügyelő hatósági szerv.

A szöveg alatti ábrákon a szlovák helyesírás hatását követhetjük nyomon a gútai malom egyik terméke, a *VITAFLÓRA Pšeničná múka Hladká Špeciál 00 Extra* lisztfajta magyar megfeleltetésében. A magyar nemzetiségű tulajdonosnak köszönhetően az egyes lisztfajták csomagolásának előoldalán szlovákul, a hátoldalán két nyelven, szlovákul és magyarul jelenik meg a termék megnevezése. Az illusztrációként közölt képek jobb felső sarkában elhelyezett latin eredetű *VITAFLÓRA* márkanév sajátos írásjegyet, hosszú o betűt tartalmaz, amit a magyaros írásmódhoz való igazodás jeleként értelmezhetünk (a magyar helyesírás szabályai szerint a flóra köznévben és a Flóra keresztnévben is hosszú o-t írunk). A szlovák fajtanév magyar ekvivalense, a *00 Típusú Búzaliszt* ugyanakkor jól láttatja a szlovákból magyarra fordítás két fő sajátosságát: a kisebbségi nyelvű megfeleltetés egyrészt kevesebb információt tartalmaz, mint a többségi nyelvű (a magyar szövegrészből hiányoznak a liszt minőségére utaló „hladká”, „špeciál” és „extra” jelzők ekvivalensei); másrészt a kisebbségi nyelvű megfeleltetést a szlovák névforma lexikai és szerkezeti sajátosságaihoz igazodva alakította ki a fordító. A magyar szövegrészt alkotó szavak írásmódja ezzel egyidejűleg tipikus példáját mutatja a helyesírási interferenciának: mind az alaptagban, mind a bővítményben a szlovák megnevezés írásformája érvényesül. A csomagoláson megjelenő *Pšeničná múka Hladká Špeciál 00 Extra* szlovák fajtanév adekvát magyar megfelelője névtani és terminológiai szempontból az *extra finom süteményliszt*, helyesírási szempontból – tekintettel a fajtanév alakulatkezdő helyzetére – a nagy kezdőbetűs *Extra finom süteményliszt* lenne.

3. kép: Egynyelvű felirat a csomagolás előoldalán

4. kép: Kétnyelvű felirat a csomagolás hátoldalán

A vizsgált névanyagban arra is találunk példát, hogy bár a márkanév magyar eredetű, a gyártó mégsem a magyar írásalakot, hanem annak szlovákos névformáját jegyezteti be. Ennek valószínűsíthető oka az, hogy a terméket/termékeket vásároló fogyasztók nagyrészt szlovák anyanyelvűek, akik számára idegenül hangzik a magyar nyelv fonetikai jellemzőit tükröző megnevezés, mint ahogy annak szemantikai eredete is (vö. Simon 2020: 26). A szöveg alatti kép felső részén látható *Kukkonía*⁸ márkanév azonban a szlovák fogyasztókban akkor sem aktivál semmilyen szemantikai tartalmat, ha írásmódja a szlovák nyelv fonetikai rendszeréhez igazodik. A magyaros hangzású és írásmódú *Kukkónia* névalak ezzel szemben sajátos jelentéssel bír a szlovákiai magyar vásárlók körében, hiszen *Kukkónia* a Duna és a Kis-Duna által körülzárt, Pozsonytól Komáromig nyúló folyóközi sziget – napjainkban a Csallóköz nevet viselő tájegység – régi, népies neve. Az elnevezés a tatárjárás idejére vezethető vissza, amikor a helybeli lakosok a veszedelem elől menekülve az ártéri mocsarakba, nádasokba rejtőztek, ahol a tatár lovasok mozgásáról egy a Csallóközben honos béka, a vöröshasú unka hangját (kukk-kó) hallatva adtak hírt egymásnak (vö. L. Horváth 2016).

5. kép: Márkanév szlovákos írásalakja a csomagoláson⁹

⁸ A *Kukkonía* egy dél-szlovákiai magyardomináns település húsipari üzemében feldolgozott és előállított termékek (húsok, szalámi- és kolbászfélék, zsírok stb.); illetve egy másik magyardomináns település tejipari üzemében készült termékek (tej, tejföl, tejszín, vaj, túró, különféle joghurtok és sajtok) márkaneve.

⁹ A *mangalica* megnevezés xenizmusként használatos a szlovákban, pl.: plemeno mangalica (magyarul: mangalica sertésfajta).

Összegzés

A tanulmány magyar–szlovák nyelvi környezetben előforduló márkanevek és fajtanevek helyesírási jellegzetességeivel foglalkozik. A kutatási eredmények elemzését megelőzően felvázolja a Magyarországon és Szlovákiában folytatott nyelvészeti szempontú márkanevkutatások tárgyát, miközben kiemel néhány, a márkanevek helyesírása szempontjából alapvetőnek minősülő tanulmányt; továbbá bemutatja a magyar és a szlovák akadémiai helyesírás márkanevekre vonatkozó szabálypontjait.

A kutatás tanulságaként megállapíthatjuk, hogy kétnyelvű környezetben a márkanevek és a hozzájuk kapcsolt fajtanevek írása az anyaországitól eltérő helyesírási kérdéseket is felvet, hiszen a többségi nyelv hatása a kisebbségi anyanyelvhasználat minden szintjén és minden változatában, így az ortográfia területén is megfigyelhető. Bár az eddigi vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a szlovák helyesírás sajátosságainak beszüremkedése a szlovákiai magyar írásgyakorlatba a földrajzi nevek, az intézménynevek és a rövidítések írását, valamint az írásjelhasználatot illetően a legintenzívebb, az utóbbi harminc-harmincöt évben megsokszorozódott márkanevek és a kapcsolódó fajtanevek írására is hatással vannak. A kutatás fő konklúziója az, hogy a kodifikált írásmódtól való eltérést az esetek nagy részében nem tekinthetjük a helyesírási szabályok nem ismeretéből fakadó hibának, hanem annak, hogy a szlovákból való fordítás során nemcsak a mintaként szolgáló többségi nyelvű megnevezés lexikai és szerkezeti jegyei, hanem az írásmódja is leképződik.

HIVATKOZÁSOK

- AkH. 1984. *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- AkH. 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenkettedik kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balázs Géza 2023. A márkanév helyesírása. Kovács László (szerk.), *Márkanév: marketing és nyelvészet határán*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 21–30.
- Bárcezi Géza 1960. Megnyitó. Pais Dezső – Mikesy Sándor (szerk.), *Névtudományi vizsgálatok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 5–16.
- Bauko János 2008. A Komáromi Hajógyárban készült hajók neveiről. *Névtani Értesítő* 30: 151–158.
- Bauko János 2018. Komárom/Komárno névszemiotikai tájképe. Tódor Erika Mária – Tankó Enikő – Dégi Zsuzsanna (szerk.), *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség. Nyelvhasználat, nyelvi tájkép, és gazdasági élet. I. kötet*. Kolozsvár: Scientia Kiadó. 55–70.
- Blanár, Vincent 1996. *Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Dvonč, Ladislav 1960. K otázke niektorých názvov výrobkov. *Slovenské odborné názvoslovie* 8: 244–249.
- Dvonč, Ladislav 1989. Z pravopisnej problematiky chrématoným. Šrámek, Rudolf – Kuba, Ludvík (eds.), *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe. Onomastika a škola. Sborník z 3. celostátního semináře „Onomastika a škola“*. Ústí nad Labem 21. – 22. 6. 1988. Brno: Ústav pro jazyk český ČSAV – Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem. 54–59.
- Fábián Pál 1981. Hogyan írjuk a márkanévket? *Magyar Nyelvőr* 125/4: 493–494.
- Fercsik Erzsébet 2001. Az idegen márkanév egy típusának magyar toldalékolása. *Magyar Nyelvőr* 105/2: 155–158.
- Fercsik Erzsébet 2007. A név kötelez. Nyelvi és nem nyelvi szempontok érvényesülése a márkanév írásakor. Bozsik Gabriella – Eöry Vilma – V. Raisz Rózsa (szerk.), *Hagyomány és újítás a helyesírásban*. Eger: EKF Líceum Kiadó. 179–196.
- Findra, Ján 1992. Pravopis ako individuálny a sociálny fenomén nad novými

-
- Pravidlami slovenského pravopisu. *Jazykovedný časopis* 43/1: 48–53.
- Gondeková, Veronika. 2021. Synchronne modely a modelovanie vlastných mien čaju, kávy a cukroviniek *Nová filologická revue* 12/1: 208–222.
- Habovštiaková, Katarína. 1989. K problematike pomenovania potravinárskych výrobkov a nápojov. Šrámek, Rudolf – Kuba, Ludvík (eds.), *Chrématonyma z hľadiska teórie a praxe. Onomastika a škola. Sborník z 3. celostátného seminára „Onomastika a škola“. Ústí nad Labem 21. – 22. 6. 1988*. Brno: Ústav pro jazyk český ČSAV – Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem. 121–125.
- Hajdú Mihály 1994. *Magyar tulajdonnevek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Huszár Ágnes 1985. Árunevek, márkanevek. Bíró Ágnes – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvi divatok*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 224–235.
- Imrichová, Mária 2003. Logonymá v systéme vlastných mien. Žigo, Pavol – Majtán, Milan (eds.) *Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 6. – 7. septembra 2002*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 281–286.
- Imrichová, Mária 2022. Propriálny subsystém slovenčiny s poukazom na problémy ortografie a jeho výučba na hodinách slovenčiny ako cudzieho jazyka. Panajotov, Veličko – Grigorov, Dobromir – Ivanova, Diana – Dimitrova, Svetla – Miteva, Evelina – Bashir Géčov, Vladimira (eds.), *Súčasná slovákistika – súradnice a vektory*. Sofia: Univerzitné vydavateľstvo „St. Kliment Ochridski“. 355–366.
- J. Soltész Katalin 1959. Tulajdonnév és köznév határterülete. *Magyar Nyelv* 55/4: 461–470.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Király Lajos 1991. Névtani ismeretek. A. Jászó Anna (szerk.), *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó. 495–520.
- Kolenčíková, Natália. 2021. Synchronne modely a modelovanie názvov vodiek. *Nová filologická revue* 12/1: 195–207.
- Koß, Gerhard 2008. Warennamen – Marken – Kunstnamen. Franz, Kurt – Greule, Albrecht – Hackl, Stefan (eds.), *Transposition und Kreation in der Wirtschaft. Ausgewählte Beiträge 1976–2006. Festschrift für Gerhard Koß zum 75 Geburtstag*. Regensburg: Vulpes.
- Kovács László 2017. Márka és márkanev. Márkakutatás és nyelvészet – met-széspontok, lehetőségek, kihívások. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

-
- Kovács László szerk. 2023. *Márkanek: Marketing és nyelvészet határán*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Krško, Jaromír – Majtán, Milan (eds.) 2000. *Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. 14. slovenská onomastická konferencia, Banská Bystrica, 6.-8. júla 2000*. Bratislava – Banská Bystrica: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB.
- L. Horváth Katalin 2017. *Kukkónia*. 2. kiadás. Dunaszerdahely: LOAR.
- Majtán, Milan 1989. Klasifikácia chrématonymie. Šrámek, Rudolf – Kuba, Ludvík (eds.), *Chrématonyma z hľadiska teórie a praxe. Onomastika a škola. Sborník z 3. celostátného seminára „Onomastika a škola“*. Ústí nad Labem 21. – 22. 6. 1988. Brno: Ústav pro jazyk český ČSAV – Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem. 153–159.
- Majtán, Milan 2012. Pragmatonymá sú vlastné mená. Ološtiak, Martin (ed.), *Jednotlivé a všeobecné v onomastike. 18. slovenská onomastická konferencia. Prešov 12. – 14. septembra*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. 263–268. <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Olostiak3/> (Letöltés: 2025. április 30.)
- Majtán, Milan – Žigo, Pavol red. 1998. *13. Slovenská onomastická konferencia. Zborník referátov z 13. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Modre-Piesku, 2.-4. 10. 1997*. Bratislava: Filozofická fakulta UK v Bratislave – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.
- Matejčík, Ján. 1989. Chrématonymá textílii. Šrámek, Rudolf – Kuba, Ludvík (eds.), *Chrématonyma z hľadiska teórie a praxe. Onomastika a škola. Sborník z 3. celostátného seminára „Onomastika a škola“*. Ústí nad Labem 21. – 22. 6. 1988. Brno: Ústav pro jazyk český ČSAV – Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem. 113–121.
- MÉ. *Magyar Élelmiszerkönyv* 2009.
- Mikó Pálné 1971. Az áruelevelezések kérdéséhez. Benkő Loránd – Szépe György (szerk.), *Nyelvészet és gyakorlat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Misad Katalin 2008. A tulajdonnevek írásának sajátos esetei a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban. Bozsik Gabriella (szerk.), *Két évtized a helyesírást. A Nagy J. Béla helyesírási verseny előadásai és feladatai*. Eger: EKF Líceum Kiadó. 104–117.
- Misad Katalin 2009. *Nyelvi kontaktusok*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Misad Katalin 2019. *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Misad Katalin 2023. Márkanek és fajtanek kétnyelvű környezetben. Ko-

- vács László (szerk.), *Márkanek: marketing és nyelvészet határán*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 31–45.
- Odaloš, Pavol 2021a. Modelovanie a modely chrématonym. Chrématonymá abstraktných ľudských výtvorov (chrononymum, falonymum, akcionymum, dokumentonymum). Kulwicka-Kamińska, Joanna – Moroz, Andrzej (eds.) *Tradycja i nowoczesność w badaniach języków słowiańskich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe uniwersytetu Mikołaja Kopernika. 313–331.
- Odaloš, Pavol. 2021b. Synchronne modely a modelovanie vlastných mien piva. *Nová filologická revue* 12/1: 180–194.
- OH. Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Orgoňová, Oľga. 1989. Francúzske názvy výrobkov v slovenčine. Šrámek, Rudolf – Kuba, Ludvík (eds.), *Chrématonyma z hľadiska teórie a praxe. Onomastika a škola. Sborník z 3. celostátního semináře „Onomastika a škola“*. Ústí nad Labem 21. – 22. 6. 1988. Brno: Ústav pro jazyk český ČSAV – Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem. 154–158.
- Péntek János 2002. A nyelvi környezet és a helyesírás. *Magyar Nyelvőr* 126/3: 257–263.
- Piatková, Kristína 2024. O niektorých pravopisných javoch v názvoch firiem, produktov, aplikácií a služieb s ohľadom na súčasnú jazykovú prax. *Kultúra slova* 58/5: 257–267.
- PSP 1991. *Pravidlá slovenského pravopisu. 1. upravené a doplnené vydanie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- PSP 2013. *Pravidlá slovenského pravopisu 4. nezmenené vydanie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Rožai, Gabriel. 2021. Synchronne modely a modelovanie vlastných mien nealkoholických nápojov. *Nová filologická revue* 12/1: 166–179.
- Simon Szabolcs 2020. Kétnyelvűség, nyelvi tájkép a szlovákiai Komárom városában. *Hungarológiai Közlemények* 21/3: 13–30.
- Sjöblom, Paula. 2014. Commercial names and unestablished terminology. Tort i Donada, Joan – Montagut i Montagut, Monserrat (eds.), *Names in daily life. Proceedings of the XXIV. International Congress of Onomastic Sciences*. 92–96.
- Takács Edit 2004. Száz éve használt márkaneveink nyomában. *Névtani Értesítő* 26: 139–156.
- Takács Judit 2022. Az áru és márkanevek tárgyalásának jellegzetességei az

anyanyelvi taneszközökben. *Anyanyelv-pedagógia* 15/4: 84–97. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=985> (Letöltés: 2025. május 2.)

Takács Judit 2023a. Márkanevek névtani vizsgálata: magyar kutatástörténeti áttekintés. Kovács László (szerk.), *Márkanevek: marketing és nyelvészet határán*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 78–93.

Takács Judit 2023b. Terminológiai kérdések a márkanév köréből. *Magyar Nyelvjárások* 61: 921–929.

Vincze László 2008. Ungarische Markennamen. *Onoma* 43: 115–147.

Žigo, Pavol – Majtán, Milan (eds.) 2003. *Vlastné meno v komunikácii. 15. onomastická konferencia (2002)*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

DOKUMENTUMOK

A Magyar Élelmiszerkönyv 1-3/19-1 számú előírása a tejtermékekről 2009. https://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/d/b6/d2000/vegleges_eloiras_jogtarbol.pdf (Letöltés: 2025. május 8.)

Zákon č. 270/1995. Z. z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku.

<https://slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1995/270> (Letöltés: 2025. május 2.)

Zákon č. 634/1992. Z. z. Zákon Federálnej rady Slovenskej republiky zo 16. decembra 1992 o ochrane spotrebiteľa.

<https://slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/634/20031201.html> (Letöltés: 2025. május 2.)

FORRÁSOK

Hypernova. Szlovák–magyar kétnyelvű termékkatalógus.

Robi ABC. Szlovák–magyar kétnyelvű szórólap.

Szlovákiai élelmiszeripari termékek kétnyelvű megnevezése a csomagolószalagon.

SUMMARY

In a bilingual environment, the influence of the majority language can be observed in all areas of spoken and written communication in the minority language. This study examines the spelling characteristics of brand names and variety denominations appearing in Slovak-Hungarian product catalogues in light of the effects of the linguistic environment. It illustrates the spelling interference phenomena resulting from the Hungarian translations of Slovak appellations with examples containing brand names and variety denominations of food industry products.

SEBŐK SZILÁRD

AZ ÉRTEKEZŐ PRÓZA EGYES SAJÁTOSSÁGAIRÓL – SZAKDOLGOZÓKNAK¹

Annotáció: Dolgozatomban gyakorlati segítséget szeretnék nyújtani kezdő, elsősorban nyelvészet iránt érdeklődő szakdolgozóknak azzal kapcsolatban, hogy mit érdemes szem előtt tartaniuk írás közben. Az értekező próza és az ún. tudományos stílus három jellemzőjét nézem meg közelebbről, és vetem kritikus vizsgálat alá annak reményében, hogy ezek olvasása után a szakdolgozótírók el tudják kerülni a dolgozatuk nyelvi megformálásának útvesztőit – vagy legalábbis ennek egy részét. Munkám egy tervezett sorozat második része. Ebben a tudományos szövegek bonyolultságával, valamint az elvont és személytelen fogalmazással foglalkozom részletesen.

Kulcsszavak: szakdolgozótírás, fogalmazásmód, bonyolultság, absztrakciók, személytelenség

Bevezetés

Ha azt mondom „értekező próza” és „tudományos stílus”, feltehetőleg a legtöbb szakdolgozó valami különös, titkos kódra gondol, amelynek nem sok köze van a hétköznapi valósághoz; talán valami bonyolult, nem természetes kifejezésmód jut eszébe, amelyet csak a beavatatottak értenek úgy igazán. Ez egyáltalán nem is csoda, hiszen ha valaki a szakmai pályája elején szakirodalmat olvas, könnyen úgy tűnhet,

¹ A 2018 és 2022 közötti időszak szakdolgozatainak és diplomamunkáinak vezetések, melyek nélkül ez a munka nem születhetett volna meg, a Kutatás- és Fejlesztéstámogató Ügynökség támogatását élveztem az APVV-17-0254 sz. szerződés keretében.

hogy abban tényleg rejtőzik valamiféle titok. Előismeretek nélkül nem sokan értik meg, pontosan miről is szól a szöveg, ami viszont minden külső szemlélő számára feltűnik – és egy szakdolgozatról itt még inkább külső szemlélő, mint szakmabeli – az a szöveg bonyolultsága. Hogy ez az érzet az olvasottak tárgya vagy annak szokatlan kifejezőmódja miatt alakul-e ki, talán nem választható ketté, mindezenetre elég kézenfekvő következtetésnek tűnik, ha a szakdolgozó megállapítja: mikor szakdolgozatot ír, bonyolultabban kell írnia, mint ahogy azt normálisan tenné. Elvégre a tudományos szöveg bonyolult, ami pedig nem bonyolult, az nem is lehet tudományos. Ez a tudományosság egyik ismertetőjegye. És a kígyó a saját farkába harap...

A vázolt forгатatókönyv persze nem feltétlenül így megy végbe. Az is előfordulhat, hogy valaki nem hagyja magát kizökkenteni a megszokott beszédmódjából, és inkább azzal gyűlik meg a baja, hogy a mondandója túlságosan is hétköznapi sikerül – ilyen-olyan beszélt nyelvi elemekkel, esetleg szlengszavakkal (!) van tele, gondolatmenete túlságosan szétartó, a szöveg lényegében asszociációs kapcsolatok alapján szerveződik, összemosva az egyéni véleményt a szakirodalmi hivatkozásokkal stb. Röviden: a munka inkább egy kedélyes élménybeszámolóra emlékeztet az olvasottakról, mintsem szakdolgozatra.

És ahogy az az efféle végletek jellemzésénél lenni szokott: a legtöbb szakdolgozat szövege valójában a két vázolt végpont között helyezkedik el. Mindkét esetben számos árnyalata van, sőt a kettő akár keveredhet is: helyenként akkurátus magyarázatok „lassítják” a gondolatmenetet, másutt „lólépésben” haladunk, és egy-egy közhely intéz el komplex problémaköröket. Úgy gondolom, akármelyik eset is áll fenn, még szakdolgozatról előtt érdemes végiggondolni a munka megformálását. Az erre szánt idő biztosan megtérül, hiszen kevesebb lesz a javítanivaló, és a szöveg is jóval meggyőzőbb hatást kelthet.

Az itt olvasható cikk abban próbálja eligazítani a kezdő szakdolgozatról, hogy miután átgondolta dolgozata felépítését, célkitűzéseit, hipotéziseit (amellyel az előző cikkemben foglalkoztam részletesen, l. Sebők 2024), mi az, amit a gondolatai nyelvi megformálásakor érdemes szem előtt tartania. Hogyan tehet eleget a szöveg a tudományosság kritériumainak? Vajon a szövegnek tényleg bonyolultnak kell-e

lennie? Vagy maradjon természetes? De milyen a szakdolgozat „természetes állapota”? Milyen ismertetőjegyei vannak az értekező prózának? És hogy kell ezeket kezelni a szövegünkben?

Az alábbiakban többek között ezekre a kérdésekre szeretnék választ adni. De nem valamiféle szabálygyűjtemény vagy előírások formájában; hanem azt vizsgálom meg, milyen szempontokat érdemes végiggondolni, mielőtt az írásnak nekifogunk. A döntések meghozását meghagyom a szakdolgozónak. Célom, hogy kérdéseket tegyen fel magának, és a bemutatott problémafelvetések nyomán felelős döntéseket tudjon hozni a szövegét illetően. A felvetett problémák kapcsán az elmúlt 6 év 13 szakdolgozójától és diplomamunka-írójától, valamint a további 64 szemináriumi dolgozat szerzőjétől tanultakra támaszkodom (a szakdolgozatok és diplomamunkák kapcsán l. Balaskó 2020, 2022; Fazekas 2023; Fekete 2020, 2022; Gógh 2024; Gráfel 2021; Ilcsik 2021; Jablonský 2023; Kiss 2021, 2023; Szekeres 2020; Szócs 2023).

1. Tényleg bonyolultan kellene fogalmaznunk?

Kezdjük is rögtön a bevezetőben már említett felvetéssel – mégpedig a bonyolultság kérdésével! Vajon hogy függ össze a bonyolult írásmód a szakdolgozatírással? Bonyolultabban kell írunk, mint ahogy azt egyébként tennénk? Persze vissza is kérdezhetünk rögtön: mihez képest? Miképpen írnánk „egyébként”? És mit jelent egyáltalán az, hogy „bonyolult szöveg”?

Induljunk ki abból, hogy a szakdolgozatírás elsősorban írás! Az írott szövegnek pedig megvannak azok a jellemzői, amelyeket ha ismerünk, sokkal megfoghatóbbá válik ez az elvont fogalom, a *bonyolultság*, amely az írás szempontjából nem sokkal jelent többet, mint hogy 'a megértés a kíváncsnál nagyobb mentális erőfeszítést igényel'. De vajon miért igényel nagyobb mentális erőfeszítést egy írott szöveg értelmezése?

Először is nyilvánvaló, hogy mikor írott szövegről beszélünk, nem indulhatunk ki egyszerűen a megjelenési formájából. Hiszen akkor ugyanarra a lapra tartozna egy chathozzászólás és egy szakdolgozat is. Az írásnak lényeges, de messze nem az egyetlen jellemzője a grafikus forma. Ha hangzó formában reprodukálok egy írott szöveget, akkor

annak csak a megjelenési formáját változtatom meg – a szöveg attól még lényegét tekintve írott nyelvi maradt (bővebben l. Lanstyák 2009). Gondoljunk csak vissza azokra az egyetemi kurzusokon tartott beszámolókra, amelyeket valaki otthon gondosan előkészített, és az órán felolvasott. Majd hasonlítsuk össze azzal az esettel, mikor valaki a gondosan előkészített beszámolóját a saját szavaival mondta el! Az előbbi esetben valószínű, hogy körülbelül három perc után elveszítjük a fonalat. Vagy ha mégsem, akkor nagyon meg kell magunkat erőltetnünk, hogy a figyelmünket sikerüljön fenntartanunk. Az utóbbi esetben, vagyis mikor szabadon beszél valaki, a figyelmünket sokkal könnyebb fenntartani, és részben ennek eredményeképp – de messze nem csak az odafigyelésről van itt szó –, úgy érezzük, egész jól megértettük az elhangzottakat. Azt mondjuk: „az előadó érthetően beszélt”. Mi lehet ennek az oka? A választ az írott és beszélt nyelvi szöveg jellegzetességei közötti különbségben kell keresnünk. A felolvasás az írott szöveg hangosítását jelenti, a szabad reprodukálás viszont egy (a korábban leírt szövegtől) függő, bizonyos mértékben spontán szövegalkotás eredménye.

De mitől érthetőbb az utóbbi? Két tényezőt kell figyelembe vennünk: az egyik az írott és beszélt nyelvi szöveg szerveződése, a másik pedig a „csatorna”, amelyen keresztül érkezik az információ.

Az írott és beszélt nyelvi szövegek eltérő szerveződését arra a közhelyre vezethetjük vissza, mely szerint „a szó elszáll, az írás megmarad”. A mi esetünkben ez azt jelenti, hogy a produkció tér és időbeli megkötései az írás esetében jóval lazábbak. Ha írás közben nincs jelen az olvasó, módomban áll akár többször is átgondolni valamit, még mielőtt leírom. Ha leírok valamit, akkor amíg az meg nem jelenik valahol, bármikor visszatérhetek hozzá, és alakíthatok rajta. A szöveg átgondolása és utólagos módosítása információs szempontból jóval „terheltebbé” teheti a szöveget, mintha azt első nekifutásra elmondanánk. Ugyanakkor számolunk azzal, hogy majd az olvasó is visszatérhet a korábban olvasottakhoz, ha első olvasásra nem sikerül megértenie. Ráadásul az olvasás tempóját is ő maga határozza meg. Felolvasáskor viszont ilyen lehetőségek nincsenek. És itt kezdődnek a nehézségek.

Az írott szövegben általában – és tartsuk szem előtt továbbra is a tudományos munkákat – nincsenek „üresjáratok”, szünetek, töltelék-

szavak és más beszélt nyelvi jellemzők (vö. Lanstyák i. m.). Ugyanakkor: konkrét beszédhelyzet nincs, többnyire az olvasót sem ismerjük, tehát közvetlen visszacsatolás nincs azzal kapcsolatban, hogy érthető-e a szöveg. Ezért a mondandónkat egyfelől sokkal alaposabban kell kifejtenünk, jobban „be kell biztosítanunk”, mintha az említett külső körülményekre támaszkodhatnánk, másfelől a leírásban minimalizálnunk kell a megértési nehézségeket.² Tehát jóval áramvonalasabb, informatívabb és kifejtettebb szöveget hozunk létre, hogy az olvasót megkíméljük a félreértésektől, és elérjük, hogy a közlendőnket minél jobban a közlési szándékunkkal összhangban értelmezze.

Most nézzük meg mindezt a „csatorna” szempontjából. Az írott szöveg esetében vizuális jelek formájában jut el az üzenet az olvasóhoz, a beszélt nyelv esetében pedig hallás útján, illetve a beszédkörnyezet és a beszédpartner vizuális impulzusain keresztül. Az utóbbi esetben a beérkező információ tehát két „csatornán” keresztül érkezik, és mindkét „csatornának” többféle összetevője is van. A hallás kapcsán – a közölt szöveg mellett – gondoljunk csak a szupraszegmentális jelenségekre, mint például a hanglejtés, hangszín, hangsúly stb.; a vizuális jelek esetében pedig a testbeszéd, a gesztikuláció vagy a rámutatások mind-mind az üzenet részét képezik, ami ezáltal sokkal komplexebbé válik, a verbalizáltság foka pedig lecsökkenhet. Az írott szöveg ezzel szemben csak a grafikus formára korlátozódik, melynek helyzetből való kiszakítottságát a grafikus forma alaposabb kidolgozásával igyekszünk kompenzálni.

Ebből tehát az következik, hogy ha egy írott szöveget beszélt nyelvi „csatornán” próbálok meg közölni, akkor ez a fentebb felsorolt jellegzetességeiből kifolyólag nem fog jól működni: az írott szöveg – hacsak nem konkrét alkalomra íródik –, eleve izolálva van a konkrét beszédhelyzettől, illetve „túl van terhelve” írott nyelvi információkkal (a beszélt nyelvhez képest). Ezért lehetséges, hogy egy előre megírt, de felolvasott beszámoló megértése, amelyet fentebb említettünk,

² A *megértési nehézség* itt nyilván nem a leírás tárgyával kapcsolatos, hanem inkább a megírás módjával. Ezen belül pedig nem a tudományos stílusra utal (amely egy külső szemlélőnek nehézkesnek tűnhet), hanem a kifejtettség megfelelő szintjére (ami elsősorban a szerző felelőssége).

sokkal nagyobb mentális erőfeszítést igényel, mint egy beszélt nyelvi függő szöveg. Más szóval tehát – bonyolultabb.³

Lehet, hogy mindez segít jobban tudatosítani a bonyolultság kérdéskörét, ugyanakkor nem ad kimerítő választ arra, miért érezzük bonyolultnak a tudományos stílust. Ha csak az írás jellegéből következne a bonyolultsága, nyilván bármilyen hasonló, monologikus írott szöveget egyformán bonyolultnak éreznénk. Mégis van könnyebben és nehezebben érthető nyelvészeti tanulmány. Melyik tehát az a másik dolog, amely az írott nyelvi jelleg mellett befolyásolja a munka bonyolultságát? A válasz: a leírás tárgya.

Hogy mi képezi a leírás tárgyát, az egy meglehetősen heterogén terület. Meg sem próbálok általános megállapításokat tenni, csupán – a bonyolultságra reflektálva – egy fontos összefüggésre irányítanám rá a figyelmet. Mégpedig: bármi is legyen a leírás tárgya, fontos tudatosítani, hogy a jelenség, amellyel foglalkozunk, ténylegesen mennyire bonyolult, azaz hogy a kutatási kérdés megválaszolása mennyi részterület milyen mélységű ismeretét igényli.⁴ Ennek az állításnak azonban van egy szépséghibája: az, hogy valami „ténylegesen” mennyire bonyolult, a szakdolgozó valószínűleg nem tudja megbízhatóan felmérni. Egy középiskolás fogalmazáshoz képest nyilván bonyolult feladatról van szó, de egy doktori értekezéshez viszonyítva ez egy aránylag egyszerű műfaj. Jó, ha a szakdolgozat kihívást jelent, azaz a feladat kissé bonyolult, távolabbról nézve viszont azt a tanácsot lehetne adni a szakdolgozóknak, hogy higgyék el: *nem valószínű, hogy a témavezető olyan bonyolult témát hirdet meg, amely indokolná a bonyolult fogalmazást.* Mert általában akkor bonyolódik egy szöveg, amikor a leírás tárgya, a jelenség, amellyel foglalkozunk, ter-

³ Más szemszögből nézve azt is mondhatnánk, hogy az írott szöveg egyszerűbb, hiszen a befogadás csak egy csatornán keresztül történik (vö. fentebb).

⁴ Nyilván a komplexitás más fokát képviseli, ha nyelvészként például egy neologizmus pontos jelentését szeretnénk szöveggörnyezeti vizsgálatokkal kideríteni, vagy ha például egy nyelvelméleti modell gyakorlati hasznosíthatóságát, esetleg a nyelvhasználat társadalmi és kulturális összefüggéseit vizsgáljuk.

mészeténél fogva bonyolult, vagy egyelőre még nem látszanak azok az általános tendenciák, amelyek segítenének a jelenség jobb megértésében.⁵ Vagyis el kell különíteni, hogy a jelenség természete miatt bonyolódik-e a szöveg, vagy azért, mert a szakdolgozatírás kezdőként bonyolult feladatnak tűnik. Mikor szakdolgozatot írunk, nyugodtan írhatunk egyszerűen. A tudomány művelése nem arról szól, hogy terminológiai és fogalmazásbeli bravúrokkal kápráztassuk el az olvasót. Nem az a cél, hogy a laikus olvasó azt mondja: „nagyon komoly dolgokról lehet itt szó, ha nem értek belőle semmit”. Az, hogy a laikus olvasó ilyesmit gondol, előfordulhat. Ennek viszont – jobb esetben – nem a fogalmazásmód az oka, hanem az, hogy nincsenek meg a kellő előismeretei a témával kapcsolatban, és az olvasottakat nem tudja beilleszteni a saját ismereti struktúráiba. Nem ismeri a terminológiát, és sokszor magát a jelenséget sem. A bonyolultság, ami ebben az esetben ’befogadási nehézséget’ jelent, valójában a választott téma természetéből és terminológiájából (mint nyelvi akadályból) fakad. Vagyis a bonyolultság nem cél, hanem következmény.

Mindezek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy nyugodtan tart-suk magunkat az egyszerűséghez. A mondanivaló írásba foglalása, a leírtak pontosítása és árnyalása, valamint a megfelelő terminológia-használat minden bizonnyal meg fogja különböztetni a szövegünket a mindennapi beszélt nyelvtől. A cél tehát – és ez egy tudományos szöveg legfőbb erénye –, hogy minél egyértelműbben fejezzük ki magunkat. Azaz: olyan egyszerűen, ahogy szóban mondanánk, és terminológiailag olyan pontosan, ahogy azt a leírás tárgya megköveteli. Talán ez az egyik legnehezebb része a leírásnak: *hogy ne írjunk bonyolultabban, mint ahogy azt a leírt jelenség természete megköveteli, és közben úgy írjunk egyszerűen, hogy nem egyszerűsítjük le a leírás tárgyát*. Szakdolgozatíráskor ezt is gyakoroljuk: egyensúlyozunk az említett két oldal között.

⁵ Ugyanakkor: ez nem zárja ki, hogy ne lehetne bonyolult dolgokról egyszerűen írni, leegyszerűsítés nélkül. L. pl. Szilágyi N. Sándor munkáit (külö-nösen 2002, 2013).

2. Mik azok az absztraktumok, és mennyi legyen belőlük a szövegünkben?

Szintén a szöveg bonyolultságával és fogalmazásmódjával összefüggő terület az absztraktumok és a hozzájuk tartozó terminushasználat kérdése. Mivel azonban egy meglehetősen ismeretlen fogalomról van szó, érdemes először ennek jelentését tisztázni. A fogalmat Szilágyi N. Sándor vezette be (tudomásom szerint a 2004-es munkájában) abból a célból, hogy megkülönböztesse a reális világban semmilyen referenciával nem létező fogalmakat (absztraktum) az absztrahálás – tehát az egyedi tulajdonságoktól való elvonatkoztatás – végtermékeként keletkező fogalmaktól (absztrakció). Az előbbire példa lehetne akár a már említett *bonyolultság* fogalma, hiszen a reális világban ilyesmi nem létezik önállóan, csupán valaminek a tulajdonságaként, az utóbbira pedig a *veréb* szót hozhatjuk fel példaként, hiszen elvonatkoztatunk egy konkrét példány egyedi sajátosságaitól, mint amilyen a tollazatának mintázata, színezete stb. Vagy megfordítva: a *veréb* szó egy olyan szabályt jelent, amely alapján felismerünk és *veréb*nek nevezünk egy verebet, még akkor is, ha minden egyes példánya különbözik egymástól.

És hogy miért érdekes ez a szakdolgozat megírása szempontjából? Legfőképp azért, hogy íráskor nagyobb ellenőrzés alatt tudjuk tartani a használt tudományos fogalmainkat. De mit is jelent ez a gyakorlatban? Miféle ellenőrzésről van itt szó?

Abból a megalapozott feltételezésből kell kiindulnunk, hogy a beszéd eredetileg arra alakult ki, hogy konkrét dolgokról beszéljünk. A beszéd közben működtetett szabályok ehhez vannak igazítva. És bár tudunk beszélni mindenféle absztrakt dolgokról, ezt csak a konkrétumokra berendezkedett beszédmódunkkal tehetjük (l. metaforák). Arról van szó, hogy a leírásunk szükségszerűen konkrét tevékenységekből ismert kifejezésekből áll, annak tartalma viszont elvont jelenségekről szól. Lássunk erre egy példát az egyik szakdolgozóm munkájából!⁶

⁶ A szakdolgozatokra való hivatkozásokat nem tüntetem fel, mert mindegyik munka számos szövegváltozatban van meg, és az idézetek esetében – a cikkem témájából következően – nem szempont, hogy a végleges, javított változatból idézzek.

„Ezek a nyelvi ideológiák befolyásolják a beszélők nyelvről való gondolkodását, a beszédtevékenységét, a nyelvalkítás különböző formáit, de még a nyelvtanulást is.”

A megfogalmazás első ránézésre teljesen standard, igazából semmi kivetnivalónk nem lehet ellene. Amire viszont szeretném felhívni a figyelmet, hogy a *nyelvi ideológia* terminus cselekvőként jelenik meg a szövegben, és a befolyásolás képességével rendelkezik. Nem is akármilyen mértékben. Ez az elvont, élettelen fogalom „gyakorol befolyást” az élő beszélők gondolkodására, beszédtevékenységére stb. Hogy mi ebben az érdekes? Először is adott egy absztrakció útján létrehozott beszélő (hiszen nem konkrét személyről van szó, hanem bárkiről), aki gondolkodik, vagy legalábbis megvan erre a képessége. De igazából „gondolkodása van”, azaz rendelkezik egy olyan, reális világban nem létező fogalommal, mint a gondolkodás (az *-ás/-és, -ság/-ség* képzők mindig erre utalnak). A *való* jelzősítő elem nem pontosítja a gondolkodás nyelvhez való viszonyát, funkciója inkább grammatikai. Mindenesetre sejthetjük, hogy a „gondolkodás” tartalmára irányul, és a nyelvre, amely ezt kitölti. Ezzel meg is van a következő absztraktum – a nyelv (amelyről jól tudjuk, hogy nem létezik olyan konkrét formában, mint ahogy azt sokszor hajlamosak vagyunk gondolni, vö. Sebők 2017: 19–47). Ehhez jön hozzá a *nyelvi ideológia*, amely szintén egy a reális világban referenciával nem rendelkező absztraktum; csak a nyelvi világban létezik, mégis – a mondat szerint – olyan „hatalommal” rendelkezik, amellyel a beszélőket „befolyásolhatja”. És akkor még nem is beszéltünk a *beszédtevékenységről*, a *nyelvalkításról* és a *nyelvtanulásról*. Ezek elemzésébe nem fontos külön-külön elmélyednünk, csak annyit vegyünk észre, hogy mindegyikben ott van az *-ás/-és, -ság/-ség* képző, amelyről már elmondtuk, hogy nem a reális, hanem az absztrakt nyelvi világ sajátja (bővebben l. Szilágyi 1996: 92).⁷ De nem is csak a képző jelenléte miatt, hanem már az egyes kife-

⁷ Ha morfológiai elemzést is végeznénk, akkor nyilván azt is látnánk, hogy ezek a képzők nem ugyanúgy kapcsolódnak a szótóhoz, ugyanakkor a példa illusztratív funkciója szempontjából ez irreleváns.

jezések tartalma miatt is: hiszen mind a *nyelvalakítás*, mind a *nyelvtanulás* esetében a nyelvi absztraktum van a középpontban.

Ezek után láthatjuk, hogy a mondat csupa olyan elemekből áll, amelyeket még soha senki nem látott, és – Szilágyi szavaival élve – nincsenek referenciái az „odakint” lévő világban; „idebent” hoztuk létre ezeket mintegy az elme konstruktumaiként, és csak azáltal léteznek, hogy beszélünk róluk. Az idézet valami olyasmit jelent, hogy ’léteznek olyan jól körülhatárolható, a kutató által *nyelvi ideológiá*-nak elkeresztelt gondolatok (már ha meg tudjuk mondani, mi az, hogy *gondolat*), amelyeket ha konkrét beszélőknél adatolni tudunk, akkor ezeknek a gondolatoknak az előfordulása magas korrelációt mutat az adatközlő megnyilvánulásainak tartalmával (hiszen ez alapján következtetünk a gondolataira) és módjával, illetve azzal, hogy milyen módosításokat akar elérni egyes beszédmódokban, és hogy miként tanulja meg más beszélőcsoportok beszédmódját’.

Feltűnő, hogy ez a megfogalmazás megháromszorozta a fentebb idézett mondat terjedelmét, ugyanakkor a mondanivaló – ha kevésbé feltűnően is – de továbbra is absztraktumokkal és megszemélyesítésekkel van tele (l. *gondolatok előfordulása, korrelációt mutat stb.*). Vagyis az átfogalmazott mondat kissé sérti a nyelvi gazdaságosság elvét, ugyanakkor még ilyen áron sem tudjuk megkerülni azt, amit már fentebb mondtunk: ha absztrakt dolgokról akarunk beszélni, akkor azt csak a konkrétumokra berendezkedett beszédmódunkkal tehetjük. Az idézett példamondat lényegében a következő mondat szerkezet másolja:

„Ezek a kutyák megették a macskák tegnapi (vagy: tegnapiról való) maradékát.”

„Ezek a lányok elhozták a gyerekek húsvéti hímes tojását.”

Ugyanez absztraktumokat használva így néz ki:

„Ezek a nyelvi ideológiák befolyásolják a beszélők nyelvről való gondolkodását.”

Ezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a nyelvhasználat nyelvi evolúciós okokból olyan fogalmazási kényszerekbe viszi a leírást,

amelyek miatt a mondanivaló csak áttételesen utal a ténylegesen kifejezésre szánt tartalomra. Tudatos fogalmazással lehet az áttételek számát csökkenteni, de nem tudjuk elkerülni, hogy a leírásunkban ne legyenek megszemélyesítések, absztraktumok és metaforák. Ugyanakkor, ha ezt tudatosítjuk, és azt is tudjuk, hogy a valóság mely szeletét akarjuk a kutatásunkon keresztül jobban megérteni, akkor elkerülhetjük, hogy az absztraktumok képezzék a leírásunk tárgyát. Amikor például a nyelvi ideológiákat akarjuk vizsgálni, lehetőleg ne eleve a nyelvi ideológiákat kutassuk! Foglalkozzunk azzal, mit mondanak a beszélők, és miért mondják azt, s ha ez megvan, az eredményt nyugodtan nevezjük nyelvi ideológiának. Egy választott terminus nem lehet kutatási cél, mert akkor – bármilyen furcsa, de – nem létező dolgokkal fogunk foglalkozni. A terminus csak eszköz lehet annak leírására, amire a kutatásunk során rájöttünk. Bár ettől még a *nyelvi ideológia* terminus egy megszemélyesített absztraktum marad, a kutatásunk fókusza azonban nem erre lesz beállítva, hanem a konkrét beszélőre. Írjunk a beszélőről, aki gondol egyet s mást, azaz úgymond nyelvi ideológiái vannak, és ne a nyelvi ideológiákról, akik befolyásolják a beszélőt! Minden a jól beállított fókuszon múlik. Csak így látszódhat igazán, hogy mit vizsgálunk és miről is beszélünk tulajdonképpen.

3. Ami személytelen az objektív is egyben?

Aki valamikor megpróbált utánanézni, hogy mik a tudományos stílus ismertetőjegyei, feltehetőleg találkozott olyan tanáccsal, sőt, előírással, amely alapján a tudományos szövegekben a szerző nem írhat egyes szám első személyben. Az indok jellemzően az objektivitás megőrzése. Szó szerint olyanokat olvashatunk, miszerint „igazából senki sem kíváncsi arra, hogy a szerző mit »gondol« vagy mit »hisz«. Mindenkit az érdekel, mit kutatott, mire jött rá, és hogy mindez milyen következtetések levonásához vezetett”. Ebből következően tilos olyanokat írni, hogy „véleményem szerint ez egy nagyon érdekes kutatás”. Olyanokat kell írni, hogy „ez egy nagyon érdekes kutatás”.⁸

⁸ Saját fordítás. Bővebben l. Gillet 2025 – <https://www.uefap.org/writing-features-objectivity/>

A szabály egyszerű, de – épp a tudományosság jegyében – nem szabad ezt „készpénznek” venni. Gondoljunk csak vissza az előző fejezetben mondottakra! Ott többek között azt próbáltam meg bemutatni, hogy a rendelkezésünkre álló nyelvi eszközök szükségszerűen a megszemélyesítések, metaforák és absztraktumok felé fogják terelni a leírást, ugyanakkor ha nem állítjuk rá ezekre az eszközökre a kutatás fókuszát, csökkenthetjük az efféle áttételes fogalmazások számát, és megőrizhetjük a kutatás reális világgal való kapcsolatát. Az említett szabály viszont épp a kutatói fókusz eltolódását támogatja: az objektivitás jegyében arra biztat, hogy szerzőként „vonuljunk ki” a saját szövegünkből. A konkrétumokon „érelődött” beszédmódunk – amelyről föntebb már volt szó – ugyanakkor olyan „utcákba” vezet be, amelyek biztosan nem szolgálják azt a bizonyos objektivitást, amelyet szem előtt kellene tartanunk. Ha a mondatból eltűnik a logikai alany (a szerző, azaz: én), akkor vagy személytelenül fogalmazzuk meg a mondatot (amire még alább visszatérek), vagy egy másik alanyt fog kelleni keresnünk. Ez grammatikai kényszer. De a szerző kiiktatása után az alany már csak valamilyen élettelen, sokszor absztrakt dolog lehet. Az eredmény tehát az, hogy a személytelenség jegyében élettelen dolgokat személyesítünk meg. Így lesz a *dolgozat*ból cselekvő, aki mindenfélét „bemutat” és „részletez”, így lesznek a *kutatás*nak „céljai”, és így fognak az *adatok* mindenfélét „megmutatni”. Ezek az egyszerűsítések a nyelvi gazdaságosság ismeretében teljesen érthetőek. Ugyanakkor azt gondolom – én (!) –, hogy az ilyen, törvényszerűen jelentkező megszemélyesítések ki nem mondott támogatása semmilyen módon nem járul hozzá a nagyobb fokú objektivitáshoz. Sőt, igazából épp azt a tényt kendőzi el, hogy az adatok és elemzések mögött hús-vér ember áll, nem egy dolgozat és nem is egy kutatás. A kettő között az a lényeges különbség, hogy a hús-vér ember felelős a kutatói döntéseiért, míg egy dolgozat nyilvánvalóan nem (vagy csak áttételesen). Az előbbi esetben számba vesszük az elemzés végzőjének megfontolásait, az utóbbi esetben viszont azt a látszatot keltjük – és talán emiatt látszik ez a megoldás objektívnek –, hogy a kutatás során csak úgy, mondhatni törvényszerűen, maguktól megtörténnek és érvényesek a dolgok. Ha egyszer azt írom „a dolgozat három fejezetben részletezi...”, akkor nincs apelláta – ez maga az objektív körülmény. De ha azt mondom: „három fejezetben részletezem a...”, akkor

felmerülnek a szerzői és kutatói megfontolások. Talán mert így tudom tematikai egységekbe rendezni a mondanivalóm? Mert az adatokról három lényeges szempontból akarok beszélni? Vagy mert így a legkézenfekvőbb felépíteni a dolgozatot – problémafelvetés, adatelemzés, következtetések? Stb.

A másik szokásos megoldás az, amikor személytelenül fogalmazunk. Ez még jobban megmutatja, hogy milyen az, mikor a megfogalmazásunkból hiányzik a szerzői perspektíva. Ha a „véleményem szerint ez egy érdekes kutatás” helyett azt írom, „ez egy érdekes kutatás”, akkor épp az objektivitás jegyében sértem meg az objektivitást (már ha egyáltalán beszélhetünk objektivitásról a humán tudományok területén): a rövidebb fogalmazással azt a látszatot keltem, hogy a kutatás önmagában, azaz objektíve érdekes, pedig nyilvánvaló, hogy egy kutatás csak a szerző és az ő kutatási kérdéseinek a relációjában lehet érdekes. A személytelen fogalmazással azonban pontosan ezt a körülményt homályosítjuk el. A közlendőnk tehát a megadott szabályt követve, csupán az objektivitás látszatát fogja kelteni, de tudományos értelemben semmivel sem lesz objektívebb a teljes verzióval szemben. Sőt, éppen az ágens elhallgattatása veti fel az objektivitás kérdését. Hiszen az objektivitásnak az a legalapvetőbb kiindulópontja, hogy számol a szubjektivitással. Enélkül nincs értelme objektivitásról beszélni. A humán tudományokban épp a perspektívák számának növelése tudja növelni az objektivitást. Megfontolandó P. Bourdieu kérdésfelvetése a közvéleménykutatások objektivitása kapcsán, hogy „vajon nem az lenne-e a részrehajlástól leginkább mentes felmérés, amely a legdurvábban megszegné a semlegesség és objektivitás tudományos kívánalmait, s amely [...] már megfogalmazott problémákkal és létező és lehetséges válaszokkal szembesítené őket [ti. az embereket], ami mintegy viszonyítási pontokat biztosítana számukra” (Bourdieu 1997: osz. n.). A nyelvészeti munkák írására alkalmazva ugyanezt: vajon nem az lenne a „legátlatzóbb” leírói eljárás, ha a tudományos objektivitás semlegessége helyett „tudományosan szubjektív” lenne a leírás? Így nem kellene a korrektség jegyében – még a lehetetlent is megkísérelve – felsorolni az álláspontunk minden objektív jellemzőjét, hanem elég lenne tapasztalatokon alapuló, a problémakör átlátását feltételező, határozott kutatói véleményt mondani, amely egyértelmű képet nyújt a kutató

álláspontjáról, és viszonyítási alapot ad más kutatók álláspontjának (ezt már egyszer leírtam itt: Sebők 2017: 89).

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy módszertani okokból helyénvalóbb, ha a szerző jelen van a szövegében, és explicit módon kifejti, hogy mit mi alapján állít. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy mindent egyes szám első személyben kell megfogalmazni. Mint mondtuk, a beszédmódunk jellegénél fogva nem tudjuk elkerülni a megszemélyesítéseket (az előbbi fejtegetésben is bőven találhatunk rá példát), és a személytelen fogalmazásnak, illetve a többes szám első személynek is megvan a maga helye a szövegünkben – például mikor a szerző együtt gondolkodik az elképzelt céloolvasóval. De módszertani szempontból az lenne a helyénvaló, ha nem hallgattatnánk el a saját kutatói vagy szerzői perspektívánkat írás közben. Mert akár kíváncsi az olvasó arra, hogy a szerző mit „gondol” vagy mit „hisz”, akár nem, a szerző preszuppozíciói, szakmai szocializációja és filozófiai háttere ott húzódik minden egyes szövegben, függetlenül attól, hogy ezt kifejti-e explicit módon vagy az „objektivitás” jegyében elhallgatja.

Összegzés

Dolgozatomban kezdő szakdolgozatírókat próbáltam eligazítani az értekező próza és a tudományos stílus egyes jellemző jegyei között. Három témát emeltem ki: a tudományos szöveg bonyolultságának, valamint az elvont és a személytelen fogalmazásnak a kérdését.

A bonyolultság kapcsán azt hangsúlyoztam, hogy a bonyolultság nem stílusjegye a tudományos szövegnek. A bonyolultság inkább csak hozadéka egy komplex jelenség leírásának, ezért írás közben érdemes az egyszerűségekre törekedni. Az írott szöveg beszédhelyezettől való elkülönülése eleve kifejtettebbé, a pontosságra való törekvés összetettebbé, a terminológiai következetesség kimunkáltabbá, mindez összességében pedig bonyolultabbá teszi a szöveget, anélkül, hogy erre külön törekednénk. A bonyolultság nem cél, hanem következmény.

Az elvont fogalmazással összefüggésben arra hívtam fel a figyelmet, hogy az emberi beszéd minden bizonnyal eredetileg konkrétumok nyelvi megformálására alakult ki, így ez tudományos leírásra kevésbé alkalmas, mint ahogy az első ránézésre tűnik. Ezt fontos tudatosítanunk, mert az, amit leírunk, csupán áttételesen utal a reális

világra. Ennek legkirívóbb példái az absztraktumok, azaz olyan elvont fogalmak, amelyeknek nincs konkrét referenciája az „odakint lévő” világban – csak azáltal léteznek, hogy beszélünk róluk. Igazából elemkonstrukciók. Ezért oda kell figyelniük, hogy ezek csupán a leírás nyelvi megformálásának következményeiként vannak-e jelen a szövegünkben, vagy a leírásunk tárgyaként.

Végül: a személytelen fogalmazás hátulütőit jártam körül, rámutatva azoknak a tanácsoknak a problémáira, melyek szerint a szerző nem lehet jelen a saját szövegében. Konkrét példákon mutattam be, hogy ha eltűnik a szerző a szövegéből, akkor vagy különféle megszemélyesített fogalmak válnak a mondat alanyává, vagy személytelenül fogalmazzuk meg a mondanivalónkat. Rámutattam: módszertani szempontból egyik sem előnyös. A megszemélyesítések által „eltolódik” a leírás fókusza, és a valóság konkrét elemei helyett elvont fogalmak „cselekedeteire” irányul a figyelem. A személytelen fogalmazás pedig elhomályosítja a szerzői perspektívát: azt, hogy a kutatás és a leírás egy szerzői döntéssorozat eredménye, és hogy egy bizonyos szerzői perspektíva húzódik meg mögötte. A leírás épp attól válik objektívebbé, ha növeljük a perspektívák számát, és ezekre explicit módon utalunk.

Levonva tehát mindebből a tanulságot: a nyelvhasználat a minden napokban és a tudományos leírásban is egy csodálatos eszköz arra, hogy egy másik ember tudtára adjuk, hogy mit hogyan látunk, és hogy a kutatásunk során mire jutottunk. A másik oldalon azonban a nyelvhasználatunk egy olyan eszköz is, amely befolyásolja a leírás tartalmát. Ha szerzőként kivonulunk a szövegünkéből, és átadjuk helyünket az absztraktumoknak, amelyek mindenféle bonyolult „műveleteket” fognak végezni más absztraktumokkal, akkor valószínűleg tévúton járunk. A dolgozatban említett három elemzett probléma igazából nem formai stílusjegye a tudományos szövegeknek. Nem ezeket a „stílusjegyeket” kell beépítenünk a szövegeinkbe, hogy az tudományossá váljon. Ezekről épp azért kell tudnunk, hogy el tudjuk kerülni a tudományosság látszatát. A tudomány nem lehet egyfajta látszat. A tudományos stílust azért kell elsajátítanunk, hogy ne sétáljunk be a nyelvhasználat olyan „csapdáiba”, amelyekről fontosabb volt szó. Ezért tanulunk arról, mik a tudományos szöveg ismertetőjegyei, és ezért viszonyulunk hozzájuk kritikusan – hogy ezek ne a szöveg felszínén „úszó” ismertetőjegyek legyenek, hanem a gondos leírás lényegi jellemzői.

HIVATKOZÁSOK

- Balaskó Réka 2020. *Nyelvi ideológiák a szerkesztői gyakorlatban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)
- Balaskó Réka 2022. *Szlovákiai magyar sajtóhírek vizsgálata a diskurzuselemzés eszközeivel*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
- Bourdieu, Pierre 1997. A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő* 13/1–2: 136–145.
- Fazekas Rebeka 2023. *A beszélők nyelvi és metanyelvi tevékenységének összefüggései*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
- Fekete Nándor 2020. *A metafora mint a meggyőzés eszköze*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)
- Fekete Nándor 2022. *Anglicizmusok vizsgálata a magyar nyelvhasználatban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
- Gillet, Andy 2025. Using English for Academic Purposes. A Guide for Students in Higher Education. <https://www.uefap.org/> (Letöltés: 2025. június 17.)
- Gögh Réka 2024. *Fordítói segédeszközök gyakorlati alkalmazása a szlovák-magyar fordításban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)
- Gráfel Krisztina 2021. *Nyelvi problémák a szlovákiai magyar sajtónyelvi szövegek fordításában*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)
- Ilsik Henrietta 2021. *Fordítás és nyelvhelyesség*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)
- Jablonský Benjamin 2023. *(Korona)vírus mint metafora*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
- Kiss Cyntia 2021. *Nyelvi ideológiák a fordításban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)
- Kiss Cyntia 2023. *Fordítói nyelvi ideológiák szlovákiai magyar és magyarországi magyar kontextusban*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony: Stimul.
- Sebők 2017. *Meta és nyelv. Kísérletek a nyelvleírás nyelvének leírására*. Pozsony: Comenius Egyetem.
- Sebők Szilárd 2024. Gyakorlati tippek szakdolgozatíráshoz I. Avagy mit gondoljunk át még mielőtt bármit is leírnánk? Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia XIV*. Pozsony: Comenius Egyetem – Szenci Molnár Albert Egyesület. 75–91.

-
- Szekeres Angéla 2020. *Igekötéők jelentésbővülése az internetes nyelvhasználat tükrében*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Diplomamunka.)
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 2002. Nyelvében él a nemzet. *Regio* 13/4: 159–177.
- Szilágyi N. Sándor 2004. Az absztraktumok csapdája. Szilágyi N. Sándor: *Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 10–40.
- Szilágyi N. Sándor 2013. A mi (rend)szertelen nyelvünk. Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.), *Analógia és modern nyelvtudomány*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 235–263.
- Szőcs Abigél 2023. *A nyelvi napló mint a nyelvipróbléma-gyűjtés eszköze*. Pozsony: Comenius Egyetem. (Szakdolgozat.)

ZHRNUTIE

Vo svojej práci som sa pokúsil usmerniť budúcich autorov záverečných prác v tom, akých zásad je užitočné sa držať v akademickom písaní. Zameral som sa na tri otázky – na otázku tzv. zložitosti akademických textov, na abstraktný spôsob vyjadrovania a na neosobné formulácie.

V súvislosti so zložitosťou som zdôrazňoval, že zložitosť nie je štylistickou vlastnosťou vedeckého písania, ide skôr o dôsledky opisu zložitého javu, a preto sa pri písaní vôbec netreba snažiť o zložitosť. Izolácia písaného textu od rečovej situácie spôsobuje, že je text rozvinutejší ako hovorená reč, snaha o presnosť ďalej zaručuje väčšiu komplexitu, dôslednosť v terminológii zas vedie k väčšej prepracovanosti, a to všetko prispieva k celkovej zložitosti textu bez osobitného úsilia o jej dosiahnutie. Jednoducho povedané: zložitosť nie je cieľom, ale dôsledkom akademického štýlu.

V súvislosti s abstraktnosťou akademického písania som poukázal na to, že ľudská reč sa pravdepodobne pôvodne vyvinula na jazykové stvárnenie konkrétností, a preto je menej vhodná na vedecký opis, ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať. To je dôležité mať na pamäti, pretože deskripcia referuje na reálny svet iba sprostredkované. Najvýstižnejším príkladom sú tzv. abstraktá, t. j. abstraktné pojmy, ktoré nemajú žiadnu konkrétnu referenciu vo „vonkajšom“ svete – existujú len vďaka tomu, že sa o nich hovorí. Sú to akési abstraktné konštrukcie bez konkrétnej referencie v reálnom svete. Musíme si preto dávať pozor, či sú v našom texte prítomné len ako dôsledok jazykovej formulácie našej deskripcie alebo ako jej predmet.

Tretou témou, ktorej som sa venoval, sa týkala nevýhod neosobných formulácií, ktoré sú v akademických textoch často preferované. Poukázal som na problémy s radami, podľa ktorých by autor mal byť čo najmenej prítomný vo svojom texte. Na konkrétnych príkladoch som ukázal, že keď sa autor vytratí z textu, podmetom vety sa budú stanú rôzne personifikované termíny, alebo autor použije neosobné formulácie. Poukázal som na to, že z metodologického hľadiska nie je ani jedna z týchto možností vhodná. Personifikácia odvádza pozornosť skôr na „činy“ abstraktných pojmov než na konkrétne prvky jazykovej reality. Neosobné formulácie zas zastierajú autorskú per-

spektívu: to, že výskum a jeho deskripcia sú v skutočnosti výsledkom série autorských rozhodnutí a že za nimi stojí určitá autorská perspektíva. Práve zvýšením počtu perspektív a ich explicitným uvádzaním v texte sa opis stáva objektívnejším.

CSEHY ZOLTÁN

„DÉVÉNY KAPUJÁNÁL BETÖRT A NYUGAT”¹

*Az ún. felvidéki magyar irodalom kezdetei
a Napkelet című folyóiratban (1923–1927.)*

Annotáció: A tanulmány a csehszlovákiai magyar irodalom korai korszakának magyarországi recepciójával foglalkozik, konkrétan a *Napkelet* című folyóirat 1923 és 1927 közötti időszakának viszonyával az ún. felvidéki magyar irodalomhoz. A konzervatív folyóirat rendszeresen szemlélte az első Csehszlovák Köztársaságban keletkezett szépirodalmi alkotásokat: a korai korszak fókusza elsősorban az *Új Aurora* című évkönyv szemlézésére és a Ludwig Voggenreiter Verlag magyar osztályának kiadványaira esett, de a kisebbségi magyar irodalom általános kérdései is szóba kerültek. Ez a tanulmány a kisebbségi művekről szóló kritikai diskurzus analízisével, illetve a folyóirat szellemiségéből fakadó etikai és poétikai stratégiák elemzésével foglalkozik.

Kulcsszavak: csehszlovákiai / szlovenszkói / felvidéki magyar irodalom, *Napkelet*, Ludwig Voggenreiter Verlag, kisebbségi irodalmak.

A *Napkelet* című folyóirat a *Nyugat* eszmei-kultúrpolitikai és egyre látványosabb poétikai térhódítását ellensúlyozandó 1923-és 1940 között jelent meg, s noha jelenléte a korszakban markáns, mára szinte kikopott az irodalmi emlékezetből. Ennek legfőbb oka, hogy a kezdetben egy új, nemzeti konzervatív klasszicizmust megcélzó poétikai programja történeti távon elbukott, nem volt képes dinamikusán reagálni a modernizmus kihívásaira, nem tudott esztétikailag érvényes, az olvasói kultúra és a társadalmi szerkezet változásait dinamikusán érzékelő és a világirodalomban lezajló folyamatokkal párbeszédképes

¹ A szerző a tanulmány írása idején MTA Domus kutatói ösztöndíjban részesült (97/ 7 /2024/HTMT).

ellenparadigmát kialakítani. Rákai Orsolya mindezt rendkívül frapánsan így fogalmazta meg: „sokkal inkább kellett idomulnia a *Nyugathoz*, mint annak öhozzá, olyannyira, hogy a harmincas években (részben a konzervativizmus megítélésének változása miatt is) a fiatal, kezdő írók számára mintegy a *Nyugat* előszobájának számított” (Rákai 2013: 175). A folyóiratot a ma talán sokkal inkább nevezetes peréről, mint írói kvalitásairól ismert Tormay Cécile alapította és szerkesztette 1937-ben bekövetkezett haláláig (Kollarits 2023, Kurimay 2022). Az utolsó általa „szerkesztett” szám az 1937. évi 5. szám volt, mely már emlékszámként jelent meg az alapítót gyászoló és méltató írásokkal. Az úgynevezett szlovenszkói, azaz az első Csehszlovák Köztársaság területén kibontakozó magyar irodalomról szóló munkák, melyek az államszocializmus korszakában íródtak, a folyóiratot rendszerint mellőzik, holott mind a kisebbségi diskurzus alternatíváinak vizsgálata, mind kritika- és beszédmódtörténeti, mind poétikai szempontból is figyelemreméltó orgánus volt. A *Napkelet* szinte programszerűen figyelte a trianoni határok érvénybe lépése utáni magyar irodalmak alakulását. Elsősorban Erdély állt az érdeklődés középpontjában, de a következetesen felvidékiek nevezett magyar irodalmat több szerző, kritikus is, mint pl. Baros Gyula, Farkas Gyula, Rédey Tivadar vagy Szinnyei Ferenc rendszeresen szemlélte. Az itt vizsgált korszakban az *Új Aurora* évkönyv darabjai és a berlini székhelyű Voggenreiter Kiadó kiadványai erőteljes hangsúlyt kapnak. A Ludwig Voggenreiter Verlag magyar osztályát Farkas Gyula (a *Napkelet* munkatársa, a berlini egyetem professzora) szervezte meg: ez a kiadó 1923 és 1928 között több mint húsz csehszlovákiai magyar vonatkozású kötetet adott ki, és döntő jelentőséggel bírt a hazai könyvkultúra alakításában (Kemény 1940: 36, Futaky 1994, Mezey 1996: 40).² Farkas szervezői és kritikusi munkásságának kisebbségi fókusz a korabeli csehszlovákiai magyar irodalom korai korszakát lényegében a *Napkelet* horizontjába állította.

A felvidéki jelzöt a korabeli terminológiából kiindulva és azzal összhangban használom, ahogy azt a korszakra jellemző jobboldali

² A kiadó történetét és kiadványait a legalaposabban Farkas Gyula tanítványa és hagyatékának gondozója, Futaky István dolgozta fel. Idézett tanulmányában a kiadványok bibliográfiája is megtalálható.

konzervatív diskurzus aktuális, modern jelentéssel töltötte fel, s ahogy az a különféle jelentésváltozások és árnyalatok ellenére máig is jól körvonalazza a terminus egyik releváns fogalmi töltetét és aktiválja annak provokatív potenciálját. A szlovenszkói (illetve ruszinszkói) önmeghatározást a Napkelet szerzői, kritikusai még akkor sem használták, ha ez a jelző a bírált vagy elemzett mű címében vagy alcímében szerepelt.

A *Napkelet* kritikusai retorikája kezdetben a pátozzsal teljes, meg-bocsátó lelkesültség hangján szól, amennyiben a szlovenszkói iro-dalomról általánosságban nyilatkozik meg. A kollektív szellemi tar-tomány pszichogeográfiája sokszor hivatkozik klasszikus értékekre, önvédelmi reflexekre és valamiféle életmentő konzervativizmusra. „Elszakított testvéreink szava szól hozzánk e könyvből, mely első-sorban Petőfi szellemét köszönti, de egyben a képzelet és emlékezés másfajta virágaival sem fukarkodik” – üti meg a később is szimptoma-tikussá váló hangot például Baros Gyula kritikája az *Új Aurora* című, meglehetősen vegyes színvonalú évkönyv 1923-as kötetéről szóló kritikájában (Baros 1923: 266). A költészeti törekvések jellemzésére a kritikus Kersék János dilettáns versét idézi, mely tudatosan szembe-fordul a Nyugat által képviselt eszménnyel, amiben csak destrukciót lát: „Dévény kapujánál betört a nyugat, / Ami szép volt, régi, mindent megtagad. / Amit mi imádtunk, mindent legyaláz. / Új eszmék a dal-ban: mámor, pompa, láz” (Baros 1923: 267). A kritikus elsősorban a hagyományőrzést és a céltudatos ismeretterjesztést látja a kisebbségi irodalom feladatának. Címszavakban így összegzi e program lényegét: „faji öntudat, az anyanyelv szeretetteljes kultusza, csüggedést nem ismerő erős hit és önbizalom” (Baros 1923: 267).

Különösen figyelemreméltó, hogy miközben a folyóirat a felvidéki magyar irodalom megalapozására, intézményesülési lehetőségeire és viszonylagos kritikai reflexiójára figyel, viszonylag kevés szépíró szövegét publikálja. Az alapállás pedagógiai és helyenként egyenesen infantilizáló. A vizsgált időszakban mindössze Mécs László, Ölvédi László, Sajó Sándor és Tamás Lajos szépirodalmi szövegei jelentek meg szépírói, szerzői pozícióban, és ez a szám a későbbiekben sem gyarapodott látványosan. E tekintetben a *Nyugat* is sokkal nyitottabbnak bizonyult (közölte pl. Forbáth Imre, Győry Dezső, Jarnó József, Kaczér Illés, Komlós Aladár, Márai Sándor, Szalatnai Rezső, Szenes

Erzsi vagy Vozári Dezső szövegeit) kivált, ha a szlovenszkói, illetve felvidéki irodalmi kontextushoz olyan szerzőket is hozzászámítunk, mint pl. Lesznai Anna vagy Kassák Lajos.

Ölvedi László, a *Napkelet* hasábjain versekkel is szereplő fiatal költő 1923-ban leszögezte, hogy önálló „felvidéki irodalomról mai napság még aligha beszélhetünk”, s ez szerint elsősorban a fejletlen irodalmi öntudat, illetve az anyaországgal való kapcsolat teljes hiánya, s ez a könyvbehozatali tilalomnak, illetve a kolonizációs törekvéseknek is köszönhető: „a megszálló hatalom féltő elővigyázatossággal valóságos kínai falakat emelt a határokon” (Ölvedi 1923: 277). Elfojtott lapkísérleteket sorol (kassai *Új Élet*, pozsonyi *Tavas*, komáromi *Vagyunk*, galántai *Mátyusföldi Lapok*), majd a működő, szerény intézményrendszert ismerteti, kiemelve a Kisfaludy *Aurorájának* nyomán kialakított *Új Aurorát*. A költészetből Szereday-Gruber Károly, Borka Géza, Wallentinyi (Győry) Dezső, Tamás Lajos, László Angéla és főként Mécs László munkáit emeli ki. A többiekéről pedig ezt írja: „Hibáik, fogyatkozásaik mindenesetre vannak, talán az összehasonlítást sem állanak ki az anyaország, vagy Erdély költőivel munkájuk, mindamellett dicséretet és elismerést érdemel: az elnyomott és fenyegetett magyar öntudatnak ők az ébrentartói a Felvidéken” (Ölvedi 1923: 279). A nemzetvédő és nemzetféltő retorika programmá válása az esztétikai önmegvalósítás lehetőségétől is megfosztja az alkotókat, noha mintegy járulékos elvárásként ez az igény is megjelenik. Farkas Gyula Pozsony és Kassa szembeállításában szinte világnézeti ellentétet lát, az *Új Aurora* programját viszont valamiféle gyűjtőprogramként képzei el. Ő is felhívja a figyelmet a műkedvelő irodalom és a magas művészet közti diszkrepanciára, de bármiféle poétikai megújulásra is csak a küldetéses programirodalom feladatán keresztül lát esélyt: „Írókban nincs hiány, és bár dilettantizmus és művészet között még nem állt be szigorú elkülönítés, a fejlődésnek lehetőségei ígéretesen bontakoznak ki” (Farkas 1923: 707). Az esztétikai imperatívuszok alóli felmentés paradigmája fokozatosan heroizmussá nemesül, a ki-sebbségi művekkel kapcsolatos befogadói attitűd pedig szolidaritási, vagy minimálisan etikai aktusként értelmeződik.

Farkas Gyula 1924-ben az *Új Aurorára* már olyan kiadványként tekint, mely „három év óta szimbóluma lett a felvidéki magyarság élniakarásának, kultúröntudatának” (Farkas 1924: 266). Farkas hang-

súlyozza a hideg kritikusi tárgyilagossággal szembeni empatikus alapállás jogosságát, s a markánsabb kritikai fellépést olyan kozmikus felnagyított, elképzelt tartománnyal állítja szembe, mint a magyarság jövője. Az irodalom művelésébe vetett nemzetpolitikai hit és a működésképtelenségéhez csatolt nemzethalál-vízió kéz a kézben járnak: ez a romantikus örökség a hatalmas organizmusként elgondolt metaforikus nemzetest működésének dinamikáját és új anatómiáját adja. Farkas szövegének legjelentősebb mondata szinte honalapítási gesztusként értelmeződik: „Az önálló felvidéki magyar irodalom megteremtődött” (Farkas 1924: 266). Ennek az irodalomnak máris akad egy „klasszikusa”, nevezetesen Mécs László, de jelentősnek tűnik Ölvédi László és Tamás Lajos is. Mécs hamarosan költőként is felbukkan a folyóirat hasábjain és a *Napkelet* rendszeresen foglalkoztatott, jelentős szerzőjévé válik. 1925-ben a következő évkönyv már a hagyománykötődés és a szolgálat fogalmaival jellemzi a küldetésessé tett irodalmat (Farkas 1925: 276). Farkas itt már túllép a honalapítási igényen: A Felvidéknek ma már eleven irodalma van, melynek Mécs lírája a csúcsa (Farkas 1925: 276–277), s a triumvirátus másik két tagja pedig Ölvédi és Tamás Lajos. Az 1925-ös évkönyv bírálata különösen izgalmas, mivel a felvidéki kontextust az erdélyi helyzettel összevetve vizsgálja, az *Új Aurora* és a *Pásztortűz* című almanach komparatív módon és egymást kiegészítő narratívába illesztve is megjelenik. A széttagolt geopolitikai helyzet felvidéki magyarjait Mécs költészete kapcsolja össze, és ez az irodalompolitikaivá növelt összetartozás-érzet kerül az erdélyi hagyománytudat és önállóság helyére. A közös sors közös narratívák lehetőségeit is megteremti. Farkas az 1926-os évkönyvet is méltatta, melynek legfőbb eredményként egy állandó szerzőgárda kinevelését és jelenlétét tartotta (Farkas 1926: 353), és hosszan ecseteli a szerkesztő, Dobai János hányattatásait részint az ellenséges államhatalom, részint kultúrpolitikai irányultsága miatt. Dobai valóságos hőrosszá magasztosul, mint „a magyar kultúra igazi krisztusi lelkű hőse” jelenik meg, aki állásától és életlehetőségeitől megfosztva, szinte nyomorban tengődve szolgálja a felvidéki kultúrát. Az 1927-es évkönyvről írt kritikát már csak egy f szignó jelzi (leginkább Farkas Gyulára gyanakodhatunk, *Új Aurora*, 1927: 266–267): az írás szerint az almanach az irodalmi folyóirat permanens hiányát ellensúlyozza. A recensens a kis terjedelmű írás jelentős részét mál-

tatlankodásra használja fel: Dobai János neve lekerült a szerkesztők listájáról, az évkönyvet Jankovich Marcell és Tamás Lajos jegyzik.³ A recensens a pozitívumként a kísérletező dilettánsok eltűnéséről beszél: mai szemmel nézve azonban az almanach stabil gárdájának jelentékeny része is dilettánsnak tűnik.

Rédey Tivadar Mécs László *Hajnali harangszó* című verskötetéről írt dolgozata viszont az „ungvári költő” szövegeit eredendően esztétikai alapon ítéli meg: az Ady-hatás problematizálása során érzékeny és érvényes megkülönböztetéseket tesz a két költő referencialitáshoz és kontúrossághoz való viszonyában. Az Ady-allúziók a Mécs-szöveg organizmusának kiütöző jelenségeivé válnak. Mécs folyamatosan meg tudja tartóztatni magát attól, hogy fejest ugorjon a felgerjesztett szimbolista homályba, ugyanakkor Rédey pozitívumnak veszi a Mécs-szövegek tételes filantropizmusának kozmikus fokozódását, amit ostoros pacifizmusnak”, illetve „szentferenci formanyelvnek” nevez, és bizarr módon depolitizálnak állít be (Rédey 1924: 94). Érdekes módon Mécstől nem várja el a folyóirat eszmeiségére jellemző aktivistább alapállást: „az országhatárok megingatására felhívó kürtszót (s ha mindjárt a szeretetét is!) nem várhatjuk éppen egy megszállt magyar vidék költőjétől” (Rédey 1924: 94). Mécs a pap és a költő funkcióit ősi egységbe visszaállító jelenségként az egyetemes humanizmus képviselőjeként jelenik meg. Rédey Mécsről 1925-ben is írt: ekkor a *Rabszolgák énekelnek* című kötetét ünnepelte (Rédey 1925: 467–470). Mécs egyik előadói estjéről is írt tudósított, melyet egy kivételes ígehirdetési rítushoz hasonlított, és a korábbi külsőségek helyett az intimitás felfokozódását ünnepelte (Rédey 1926: 378–379).

A kritikátlan rajongás jellemzi viszont Medveczky Károly értelmezői gyakorlatát, aki az ipolysági születésű „pedagógustalentumban”, a dilettáns Sajó Sándorban fedezte fel a „magyar faji érzés” klasszikusát, sőt az innovatív szerelmi költőt (Medveczky 1925: 372–375).

³ Dobai János 1928-ban áttelepült Magyarországra. A szegedi születésű szerkesztő, gimnáziumi tanár 1913-tól tevékenykedett Pozsonyban, az államfordulat után is Csehszlovákiában maradt.

A *Napkelet*ben fokozatosan elkülönülni látszik a kollektív kisebbségiséghez való viszony programja, illetve az egyéni alkotói teljesítmények megítélésének stratégiája. A pedagógiai attitűd és az infantilizált beszédmód imperatívuszai alól csak Mécs és Ölvédi szabadul. Szarka Géza Egri Viktor *A rácsablakos ház* című kötetét dilettáns műként értékeli, és meglepő módon a folyóíratra alig jellemző szarkazmustól sem riad vissza: „Hogy pedig a rácsablakos ház nem a felvidéki magyar társadalom lelki képe, ennek bizonyosságára a rácsablakos házat bármely percben akár Kamerunba át lehetne helyezni, anélkül, hogy a jó kameruniak csak sejtenék is, hogy lakói nem közülök valók” (Szarka 1924: 279). Ölvédi László, akit a folyóirat mind szerzőként, mind attitűdjében alapvetően elismert, és a felvidéki szerzők közül kiemelt, sem ússza meg a szigorúbb kritikusi hangot, de ez a hang méltányosabb és egy kifejezetten tehetségesnek tartott, huszoneves alkotóhoz szól. *A bányász éneke* című kötetét Rédey Tivadar visszalépésként értékeli, és elsősorban jogos verstechnikai kifogásokat emelve marasztalja el (Rédey 1924: 74–75). A húszesztendőes Ölvédi a hazai baloldali kritika valóságos céltáblájává vált, Fábry Zoltán egy év múlva az egyre nagyobb hírnévnek és népszerűségnek örvendő, az irredenta hangtól sem visszariadó szerzőről *Húszéves költő* címmel megsemmisítő, tételes és tudatos torzításokkal terhes kritikát közölt (Fábry 1980: 348–349), melyet később Turczel Lajos is joggal ró fel neki. A fiatalon tragikus körülmények között elhunyt költőt (egy fanatizált kommunista magyar bányász szúrta tüdőn, a seb pedig elfertőződött) kiteljesedetlenségében is figyelemreméltó tehetségnek és vizsgálatra érdemes jelenségnek tarthatjuk (Turczel 1993: 7).

Szinnyei Ferenc három művet is kritikai górcső alá vesz: Sziklay Ferenc *Hangzatka* című regényét, Tamás Mihály novelláskötetét és Paál Gyula drámáját (Szinnyei 1924: 353–354). Terminológiai tekintetben érdekes, hogy noha a kritikacsokor címében a felvidéki jelző szerepel, a kritikában a felsővidék irodalma fordulat is felbukkan. Ebben a kritikában sajátos ötvözeté kombinálódik össze az etikai-empatikus és az esztétikai ítéletalkotást ígérő retorikai tónus: „Jóindulattal olvassuk könyveiket, tudatában vagyunk hazafias buzgalmuknak s munkájuk fontosságának a nemzeti szellem ápolása körül, de ez nem enyhítheti a kritika igazságos szigorúságát velük szemben sem” (Szinnyei 1924: 353). Csermák Antal cseh hegedűs egy szerelem

hatására magyarrá válik, majd elzüllik: a cselekményt a kritikus régimódi szerelmi „történetkének” aposztrofálja, és inkább az ifjúsági irodalomba utalja. Tamás realista novelláit sem tartja kiugró teljesítményeknek, az egyes novellák minősítése önmagáért beszél, pl. „sivár történet, durván cinikus és ízléstelen befejezéssel” vagy „jelentéktelen paraszttörténet” (Szinyei 1924: 354), de a legfőbb kifogás alighanem a szövegekben megjelenített erotikummal szemben merül fel. Paál drámáját a régimódi nótázós színműirodalomhoz köti, alapvetően jelentéktelennek tartja, de az igazságos szigort végül félreteszi: „műkedvelőknek írt műkedvelő munkát nem szabad szigorú irodalmi mértékkel mérnünk. A felvidék elnyomott magyar népe között mai napság az ilyenekkel is missziót teljesíthetni” (Szinyei 1924: 354). Ez az önkéntes kritikai önkorlátozás alapvetően szólamszerű marad, és az olvasó ezt a szólamszálát egy idő után ösztönösen lefejt a kritikai megnyilvánulásról.

A tiszolci születésű, Madame Sans Gêne álnéven publikáló Szkalos Emilné Járossy Erzsébet Rozsnyón kiadott *Nélkületek?* című regényét elemző Szinyei kritikája elkülöníti a kedélyes regényolvasói és a szigorú kritikusai attitűdöt, és a szöveget ebben a dinamikában elemzi. A kezdeti olvasói lelkesedés fokozatosan válik a kritikus kiábrándulás áldozatává. Ez a kritikáirói szellemességgel társított narratíva nem reflektál a szerző származási helyére, s nyilván az álneves szerző is ki akarta kerülni a beskatulyázás csapdáját, mely a női szerzői pozícióra is kiterjeszthető. A női szerzők iránti hazafias elvárások nemcsak például Péchyiné Bartóky Mária *A magyar nő könyve* című losonci antológiájában jelennek meg, hanem a róla szóló kritikai reflexióban is, melyet egy Z. A. szignójú szerző jegyez (1927, 5/6: 564). A méltató ugyan dagályosnak tartja az előszót, de a gyűjtemény megjelenését hazafias tetteként ünnepli, ahogy azt a „szent” feladatot is, mely a megmaradás és a kultúrateremtés tekintetében a nőkre hárul.

Baros Gyula Szenes Erzs *Selyemgombolyag* című kötetét összmagyar kontextusban (Dózsa Dániel, Répás János és Szabó Kálmán mára teljesen elfeledett munkáival együtt) vizsgálja, és alapvetően jónak tartja. A nőiség szereplehetőségeire reflektáló kritika az élményszerűséget és közvetlenséget emelte ki: „A küzdelemre kész akarat erőlyesebb hangjai mellől nem hiányoznak ugyan a női sors aggodalmas

kérdései sem, de egyszerűségükben épp oly rokonszenvesen hatnak, akárcsak a kis kötet szerelmi énekei, melyek költőiségének csak hasznára van az élményszerűséget sejtető áhitatos tartózkodás” (Baros 1925: 278).

A csoportos, azaz szemlélő kritika típusához sorolható Szinnyei Ferenc írása Tamás Mihály, Sziklay Ferenc, Darkó István és Kovács Dénes prózai műveiről, illetve dr. Lukinich Imréné fordításáról (*Egy pozsonyi Robinson története*). A kritikai tónus élesnek nevezhető: Tamás Mihálynak két bekezdést szentel, de ebben is viszonylag nagy teret kap a kötet leggyengébbnek tartott novelláját kritizáló rész. Sziklay Ferenc ifjúsági regénye érezhetően nincs a kritikus ínyére, de a markánsabb véleménynyilvánítást tiszteletből általános műfaji fejtegetéssel kissé semlegesíti. Darkó István *Zuzmara* című ifjúsági regénye viszont a kritikus szerint „a legjobb ifjúsági regények közé tartozik; modern regénytechnikával van írva s modern problémákat mozgat” (Szinnyei 1926: 974). A szöveg utal a Magyarországgal kapcsolatos áldatlan könyvbehozatali tilalomra és nehézségekre is: „Az eddig ismertetett négy könyv a berlini Voggenreiter-cég magyar osztályának kiadásában jelent meg s így akadálytalanul bejuthat az átcsatolt területekre” (Szinnyei 1926: 974). A Voggenreiter adta ki az első igazán jelentős költői antológiát is „Szlovenszko és Ruszinszko magyar költőinek alkotásaiból” Sziklay Ferenc szerkesztésében (Csehy 2020: 31–69), melyről a *Napkeletnek* Brisits Frigyes írt ismertető kritikát (Brisits 1927: 64–65). A kritikus a kötet címébe emelt szlovenszkói és ruszinszkói terminus helyett következetesen a felvidéki jelzőt használja, és az új törekvéseket az erdélyi hagyománytudat viszonylatában is megvizsgálja. Ugyanehhez a kiadóhoz köthető Tamás Lajos *Jóságom sátora* című kötetének kiadása is, melyet Gál János méltatott a korai köteteknek kijáró tapintattal (Gál 1927: 275). Mécs László *Vigasztalás* című verskötetét a berlini Voggenreiter Kiadó magyar osztálya 1927-ben jelentette meg. Szőnyi Sándor lendületes és szinte rajongó, bár a szigorú objektivitás tónusait is megszólaltató kritikája poétikus magasságokba csap: „Mécs László nagyon jelentékeny és sokat ígérő költője és tanúja korunknak. Most még küzd a hatokkal, de bátor és erős úszó. A dicsőség partjairól már gazdagon vetődik rá a fény, de hisszük, hogy a reflex nem vakítja el, hanem a Nap tiszta ragyogásaig vágyik” (Szőnyi 1927: 555).

Keller Imre tanulmányainak (*Irodalmi mozaikok*) úttörő jelenségét hangsúlyozza az F. Gy. szignót használó Farkas Gyula. Szinte heroikussá növeli a szerzőt, noha a közeget lekicsinyli: „a felvidéki fiatal olvasóközönség még nem bírja el a tudományos munkákat” (Farkas 1927: 460). Miközben a *Napkelet* a nemzeti egybetartozást alapértelmezésként fogja fel, az önálló kisebbségi diskurzusokat infantilizálva, szinte az egyetemes magyar hagyománytól független kezdeményekként látatja. Minden elszakadt nemzetrésznek fel kell építeni a maga magyar irodalmát és meg kell teremtenie a maga olvasóközönségét.

Összegzésként megállapítható, Farkas Gyula könyvkiadói és kultúraszervező tevékenysége és kritikai munkássága alapvetően határozta meg a *Napkelet* érdeklődésének fókuszait a felvidéki magyar irodalom teljesítményei iránt. A folyóirat konzervatív kultúrprogramot is kínált a szerzők számára, melynek jobbára csak morális töltete volt, s ez az etikai imperatívusz olyan meg nem fogalmazott esztétikai megfontolásokhoz társult, melyek sok tekintetben már megszületésük pillanatában is idejétmúltak tűntek.

SUMMARY

The study deals with the reception of the early period of Hungarian literature in Czechoslovakia in Hungary, specifically with the relationship of the periodical *Napkelet* between 1923 and 1927 to the so-called Hungarian literature of the Felvidék (Highlands). The conservative journal regularly reviewed the Literature produced in the first Czechoslovak Republic: the focus of the early period was primarily on the review of the Új Aurora (New Aurora) yearbook and the publications of the Hungarian department of the Ludwig Voggenreiter Verlag, but general issues of minority Hungarian literature were also discussed. This paper is concerned with the analysis of the critical discourse on minority works and the ethical and poetic strategies that emerged from the ethos of the journal. Gyula Farkas' publishing and cultural activities and his critical work have fundamentally determined the focus of *Napkelet*'s interest in the achievements of Hungarian literature in the Czechoslovakia. The journal also offered a conservative cultural programme for authors, which had only a moral charge, and this ethical imperative was combined with unarticulated aesthetic considerations that in many respects seemed outdated even at the time of its birth.

HIVATKOZÁSOK

- Baros Gyula 1923. Új Aurora. *Napkelet* 1. 3: 266–267.
- Baros Gyula 1925. Napjaink költői terméséből. *Napkelet* 3. 3: 278.
- Brisits Frigyes 1927. Felvidéki antológia. *Napkelet* 5. 1: 64–65.
- Csehy Zoltán 2020. *Arctalanság, arcadás, arcrongálás. Önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák kisebbségi kontextusban*. Budapest: rec-iti. Online: https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/CsehyZ_vn.pdf (letöltve: 2025. 07. 21.)
- Farkas Gyula 1923. Az elszakadt magyarság irodalmi problémái. *Napkelet* 1. 8: 705–708.
- Farkas Gyula 1924. Új Aurora. *Napkelet* 2. 3: 266–267.
- Farkas Gyula 1925. Két almanach. *Napkelet* 3. 3: 276–278.
- Farkas Gyula 1926. Új Aurora. *Napkelet* 4. 4: 353.
- Farkas Gyula 1927. Keller Imre: Irodalmi mozaikok. *Napkelet* 5. 5: 460–461.
- Fábry Zoltán 1980. Húszéves költő. *Fábry Zoltán összegyűjtött írásai I*. Bratislava: Madách. 348–349.
- Futaky István 1994. Adalékok a Trianon utáni kisebbségi könyvkiadás történetéhez — „Ludwig Voggenreiter Verlag, Magyar Osztály”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 29. 1: 103–110.
- Gál János 1927. Tamás Lajos: Jóságom sátora. *Napkelet* 5. 3: 275–276.
- Kemény Gábor 1940. *Így tűnt el egy gondolat*. Budapest.
- Kollarits Krisztina 2023. *A Napkelet és kora*. Budapest: Orpheus.
- Kurimay Anita 2022. *Meleg Budapest – 1873–1961*. Budapest: Park Kiadó,
- Medveczky Károly 1925. Sajó Sándor: Muzsikaszó. *Napkelet* 3. 9: 372–373.
- Mezey László Miklós 1996. Az irodalmi „koncentráció” kudarca. Felvidéki magyar könyvkiadók a két világháború között. *Limes* 9. 1–2: 39–50.
- Ölvedi László 1923. Irodalmi élet a Felvidéken. *Napkelet* 1. 3: 277–279.
- Rákai Orsolya 2013. A Napkelet és az irodalmi modernség. *Jelenkor* 56. 2: 170–175.
- Rédey Tivadar 1924. Hajnali harangszó. (Mécs László verseskönyve, Ungvár, 1923). *Napkelet* 2. 1: 96.
- Rédey Tivadar 1924. Verseskönyvek. *Napkelet* 2. 6: 72–75.
- Rédey Tivadar 1925. Mécs László. *Napkelet* 3. 5: 467–470.
- Rédey Tivadar 1926. Mécs László előadóestje. *Napkelet* 4. 4: 378–379.
- Szarka Géza 1924. Egri Viktor: A rácsablakos ház. *Napkelet* 2. 3: 278–279.

-
- Szinnyei Ferenc 1924. Felvidéki írók. *Napkelet* 2. 9: 353–354.
- Szinnyei Ferenc 1926. Elbeszélők. *Napkelet* 4. 10: 973–975.
- Szőnyi Sándor 1927. Mécs László: Vigasztalás. *Napkelet* 5. 6: 556–555.
- Turczel Lajos 1993. A tragikus sorsú Ölvedi László. *Hét* 38. 22: 7.

SZÁZ PÁL

LÁZADÁS VAGY MEGTÉRÉS¹

Az identitás narrativizálása Markovits Rodion és Pap Károly műveiben a nagyapa alakjának szempontjából

Annotáció: Tanulmányomban a magyar zsidó irodalom körébe tartozó két önéletről szöveget vizsgállok a narratív identitáskonstrukció szempontjából a nagyapa alakjának megjelenítésére összpontosítva. Markovits Rodion Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák című kisprózaűjteményét és Pap Károly című önéletrajzi fogantatású Irgalom című novelláját, illetve Azarel című regényét elemzem. Az azonos nemzedékbe tartozó szerzők radikálisan eltérő módon beszélnek el származásuk történetét és a zsidó hagyományhoz fűződő viszonyukat az apa és a hagyományhűséget megtestesítő nagyapa viszonyában. Noha mindketten hivatkoznak a judaizmus felkínálta szöveghagyományra, megidéznak előszövegeket, mintául vesznek (haszid) történeteket, ráadásul hasonló narratív stratégiákat, az elbeszélt én és az elbeszélő én viszonyából fakadó fokalizációs lehetőségeket működtetnek, mégis radikálisan eltérő eredményre jutnak az identitás elbeszélését illetően. Míg Papnál a hagyomány elutasítása a lázadás gesztusa, addig Markovits viszonya afirmatív: jelképesen „megtér” az avasi zsidókhoz, akiknek történeteit, a családjával és gyermekkorával együtt elbeszéli.

Kulcsszavak: magyar zsidó irodalom, narratív identitás, identitáskonstrukció, zsidó identitás, transzgenerációs emlékezet.

¹ A témával kapcsolatos vizsgálódások a *Konstrukcia identity, menšinové aspekty a naratívne spôsoby v diele Lajosa Grendela* című VEGA 1/0546/25 projekt alapján folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

Bevezetés

Jelen tanulmány egy nagyobb kutatás részét képezi, amely olyan magyar nyelvű szépirodalmi önéletírásokat, memoárokat, és auto-etnográfia vizsgál, amelyekben a zsidó identitás narrativizálódik. Érdeklődésem homlokterében az önreprezentációk kontextualizálása és a narratív identitás elbeszélésmódjai és technikái állnak.

Ezekben az írásokban a nagy- és dédszülők alakja hangsúlyos szereppel bír, általában a zsidósághoz való kötődést, a hagyományokat testesítik meg. A családi és transzperszonális emlékezet olyan narratívákat tárol, amelyek az identitást alapozzák meg, bár nem feltétlenül a nagyszülők világával való azonosulás útján, de az ambivalencia vagy az elutasítás folytán is. A zsidó identitáskonstrukciók az első világháború után megváltoztak, a két világháború közötti időszakban, különösen a politikai antiszemitizmus hatására átalakultak, az új generáció a monarchiabeli asszimilációs diskurzust gyakran elhibázottnak ítélte. A Fenyves Katalin által negyediknek nevezett nemzedék, „a 19. század végének értelmiségi nemzedéke már minden szempontból maga kívánta meghatározni sorsát. Önvallomásaik tanúsága szerint az ő zsidóságélményük radikálisan különbözik az eddigiektől. Néhányuknak családja már olyan messzire jutott a magyarosodás folyamataiban, hogy ők gyermekkorukban nem is tudták, hogy zsidók. Természetesen ebben a nemzedékben is voltak olyanok, akik szigorúan vallásos családban nevelkedtek...” (Fenyves 2010: 222). A zsidó identitáskérdésekre adott válaszok sokféleségét jól érzékeltetik az ebben az időszakban különböző lapok ankétjaira adott válaszok is (Schweitzer 2013).

Az apák és fiúk identitáskonfliktusai tükrében a nagyszülők nemzedéke is új fénybe került. Az identitás fragmentált és hibrid voltának előtérbe kerülése mellett e nemzedék szempontjából az imázshoz való viszony is átértékelődik. Gyáni Gábor amellett érvelt, hogy az identitás és az imázs „közötti rés egyre tágul az idő előrehaladtával, holott egyáltalán nem ez következne az asszimilációként tudatosított társadalmi integrációk fokozódásából” (Gyáni 2013: 225). Az imázs persze nemcsak a nemzsidók által alkotott heteroimázst, de az önképet, az autoimázst is illeti. Az identitáskonstrukciók mellett tehát az

önreprezentációk alkotta imázst is szempontul kell venni, nevesül azt, hogy a két vizsgált szöveg milyen képet alkot meg a „zsidó”-ról.

Markovits Rodion (1884–1948) és Pap Károly (1897–1945), azonos nemzedékhez tartoznak annak ellenére, hogy több mint tíz év választja el őket egymástól. Alkotói pályájuk viszont, Markovits késői s Pap korai indulása miatt, szinkronban van egymással. Az alábbiakban vizsgált két önreprezentációban megalkotott identitás és imázs belső ambivalenciákkal, egymással viszonyba állítva pedig ellentmondásokkal teli.

1. Markovits Rodion: Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák

Markovits 1939-ben megjelent *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* című gyűjteménye gyermekkorá közegét, Kisgérce zsidó közösségét beszéli el. A haszidizmustól áthatott ortodox zsidó világ autoetnográfiai igényű reprezentációjában, a közösség jellegzetes figurái, az elbeszélő családjának történetei, a szokások, az ünnepek és a kistérség viszonyai jelennek meg (Száz 2022: 59).

Nem ez azonban Markovits egyetlen önéletírói műve. Befejezetlen, *Anyám kertje* című ciklusa is ilyen, ám ebben a zsidóság említésre sem kerül, miközben a *Reb Áncsli*-ban manifeszt módon kijelenti:² „Avasi zsidókról szólnak e históriák. Avasi zsidókról, kik mi is voltunk, a mi családunk is. [...] Hozzájuk tartozom, közülük indultam: e sorokban pedig hozzájuk térek meg” (Markovits 2006: 8).

A közösségvállalás a mozaikszerű narratívákban retorizáltan, szinte manifeszt módon jelenik meg, ahogy Schiller Erzsébet fogalmaz, „[A]z elbeszélő közösséget teremt azokkal a helyszínekkel, azzal a világgal, amelyről ír”, de felhívja a figyelmet arra is, hogy e szeretetteljes viszonyban „megmutatkozik a könyv hangvételét jellemző kettősség: a mély érzelmi elkötelezettség ellenére érződik, hogy az elbeszélő túllépett az ábrázolt élet- és gondolkodásmódon, amelyet

² Az ellentmondással korábban a narratív identitás szempontjából foglalkoztam (Száz 2023).

belülről ért, de kívülről szemlél” (Schiller 2013: 68–69). Ez a kettősség narratív szinten is megnyilvánul, ugyanis a *Reb Áncsli* legtöbb történetében egy retrospektív homodiegetikus narrátor beszél el az eseményeket, az elbeszélő én és az elbeszéltnél én kontrasztot vet egymásnak, vagyis a narratíva gyermeki szemszögből fokalizált, de a jelenből nézve elbeszéltnél történet.

Markovits kívülálló, de bennfentes attitűdjében az apák és fiúk nemzedéke közötti szakadékot fedezhetjük fel. Édesapja, a kiscércei kereskedő az ortodoxia fellegrárának számító pozsonyi jesiva, Chatam Szófer növendéke volt, a világi műveltséget azonban Schiller és Heine iránti rajongása testesíti meg – beszédes, hogy a kötetben mindkét név többször is feltűnik.³ Az elbeszélőnk nagyapja, reb Jánkov gercer volt a faluban megtelepedett első zsidó, később többen követték, míg végül egy minjenre valóan össze nem gyűltek Kiscércén.⁴

Az apa „a turci kerületi ortodox zsidó hitközség elnök[e]” (99) volt, a közösség buzgó támogatója, aki imaházat építtet, Tórát és Megilát írat a közösségnek, és melamedet is ingyen biztosít a falunak (17). Reb Sije nemzedékével, az egyik fejezetcímbe *Régi zsidók*-nak nevezett generációval kapcsolatban a narrátor a modern (németes) világi kultúra ismerete és a zsidó hagyományok megtartása közötti egyensúlyt emeli ki.⁵ A fejezet egy családi tanácskozás történetét is közli, ahol az apa az adott dilemmát Schiller Don Carlosából idézve dönti el. A helyzetbe nyilván egy talmudi idézet illene, nem egy világi

³ Pl.: „Ő, Chszám Szófernek és Heinének és Spinozának egyként tanítványa és rajongója, egykori pozsonyi jesiva bóher...” (Markovits 2006: 44).

⁴ „[...] nagyapám idejében még nem volt egy minyenre való zsidó Gércén. Nagyapám még átjárt szombatoként Turcra imádkozni, de mikor Édesapám hazajött a pozsonyi jesivából, és amikor rövidesen megnősült, hamarosan megváltozott a helyzet. Gonosz emberek úgy magyarázzák, hogy kényelmes ember volt, és azért hozott a faluba zsidó családokat, hogy ne kelljen neki szombaton más faluba gyalogolni imádkozni” (Markovits 2006: 65).

⁵ „[...] nem öntötték egybe a tejes moslékot a hússal, akik sófárt fújtak és klasszikusokat citáltak, akik fejükre vetett talesszal imádkoztak, de napnyugati kultúra ragyogott megdicsőült lelkükben, pedig csak a pozsonyi jesiva volt az összes egyetemük...” (Markovits 2006: 101).

szöveghely, amely ráadásul éppen Krisztus áldozatára utal az inkvizítor replikájával (100). A fiataloknak itt szemére veti az apa, hogy nem olvasnak Schillert. Máshol az derül ki, hogy az elbeszélő nem érti a héber nyelvű imákat (40), de rós hasana ünnepére, bárhol is van, hazajön (41). Ezek a vonások életrajzi kontextusba illeszkednek: Markovits a szatmári Református Kollégium diákja volt, ekkor kezdett érdeklődni az irodalom iránt és cikkeket közölni helyi lapokban, majd később jogot tanult Budapesten, de szívesebben hallgatott irodalmi tárgyakat (Négyessyt, Riedlt), a hírlapírás világa ezután szippantotta be (Szekernyés 1973).

A *Minyen-szlichesz-sil* című rész a gércei közösség fejlődéstörténetét tárja elénk, de felvillan benne a nemzedéki konfliktus is, illetve az asszimiláció idősebbek felől megfogalmazott kritikája: „Akkoriban fitymálva beszéltek az új generációról, mely kereskedőnek, nyomdásznak, bádogosnak, sőt, gimnazistának megy: ezek is el fognak felejtetni minden zsidóságot” (33). Az elbeszélő nem utasítja el a hagyományos életmódot, de a szokások követését a régi világban némiképp heroizálja: „azokban az időkben nem volt elég a jó szándék és az akarat, ki kellett harcolni: a minyent, a szlicheszi ájtatosságot, a silt”⁶ (34). A kornak tudja be „a régiek, a szegény tudatlanok” korlátolt ismereteit a világról. Megjegyzéséből egyszerre hallható ki a mászkil kritika és az asszimiláció elutasításának visszhangja: „Keveset, nagyon keveset tudtunk, különösen mi, avasiak, de azt azért mondhatom, hogy azt a keveset teljes erőnkéből megtartottuk” (33).

A gyűjtemény családi történetei közé természetesen illeszkedik be a nagyszülők alakja, bővebben *A szülők sírja*, és főleg a *Nagyapám – Nagyanyám és Nagy erejű nagyanyám* című fejezetek foglalkoznak velük.

A gyűjtemény narratíváinak kronotoposzait, ahogy a kis közösség életét is, az ünnepek szervezik. A nagyszülőkre való emlékezés

⁶ A *minyen* az imához szükséges tíz felnőtt embert, a *sil* az iskolát (hédert) jelenti, a *szlichesz* pedig a bűnbánó imákra (szelichót) utal, amelyeket a reggeli istentisztelet előtt mondtak a rós hasanát megelőző vasárnaptól (de legkevesebb négy nappal előtte), jóm kippur előestéjéig, és amelyhez szintén minyen szükséges.

a hagyomány előírta formákban történik a kever avot („kéverueszt”) szokásának gyakorlásával. *A szülők sírja* című fejezetben az ősök sírjának a meglátogatását beszéli el évente, szlichesz⁷ alkalmával, „ahogy azt minden érző és rendes zsidó cselekszi” (49). Nyár végén, az új esztendő, rós hasana ünnepe előtti időszakban az elbeszélő a szüleivel meglátogatja a nagyszülei sírját. Az apai nagyszülők csupán a szomszédos Halmiban nyugszanak, az elbeszélő anyjával azonban a távoli Szamosszegre kell, hogy utazzon az anyai nagyszülei sírjához. A narratíva az utazás elbeszélésével folytatódik, a szokásos megállók előszámlálásával. A folytatásból a részletekre is fény derül: az apai nagyszülők azért nyugszanak a szomszéd faluban, mert Kisgércén ők voltak az első zsidó család, így nem volt még itt akkor temető.

A retrospektív homodiegetikus narrátor az iteratív módon elbeszélt évente ismétlődő „kéverueszt” egy szingulatív esemény elbeszélésével folytatja. Miután az elbeszélő felsorolja a nagyapját követően a faluba települt zsidókat (akik a kötet más elbeszéléseinek alakjaiként visszatérnek) kijelenti róluk: „[...] megkérték apámat, hogy adassa át az üzenetüket szüleivel – akikkel ma találkozni fog – az ő halottaiknak, egyszerre azt mondja reb Icig: – Reméljük és bízunk benne, hogy a mi gyermekeink már mehetnek kéverueszra” (50–51).

Mint kiderül, az új lakosok távoli vidékről települtek a faluba, így az utazást megkövetelő szokást nem tudják gyakorolni, „messziről jött koldusok voltak ők, mikor odakerültek” (51). Az elbeszélő apa és elhunyt nagyapja így valamiféle másvilági postaként működnek a kisgercei zsidó családok és megboldogult hozzátartozóik között, míg saját temetőt nem kap a falu. Amikor az újszülött kistestvér, Jóska meghal hathetes korában, az apa a szilvástertje végében, a domboldalban temeti el. A sírt a falubeli zsidók is látogatni, gondozni kezdik, és temetőként tekintenek reb Sije kertjére. A hosszú konfliktus és bonyodalom után végül az apa is kénytelen belenyugodni a közösség akaratába, s valóban itt létesül a gercei zsidótemető.

A gyűjtemény *Nagyapám – nagyanyám* című része ennek a fent említett zsidó elsőségnak, gercei honfoglalásnak a történetét tartalmazza – egyfelől. Másfelől pedig az apai nagyszülők megismerkedé-

⁷ Ld. az 5. lábjegyzetet.

sének történetét beszéli el a narrátor, aki az alkalmi beszéd retorikai mintáira épülő propositioval vezeti be a cselekményes, anekdotaszzerűen elbeszélte eseményt. A narratíva bevezetését, a gyász gesztusait ezúttal is a kever avot rituális kerete jelölik ki: Az elbeszélő nagyanyjára az apja emlékezik vissza a halálának évfordulóján. A narrátor az emlékezés által működtetett retrospekciót az elbeszélte gyermek-én szempontjából fókuszálja ezúttal is: „Egyszer, egy régi nyáron behívott szegény Tata az ebédlőbe. Reggeli imádság után volt...” (9). A csupán negyven évesen elhunyt nagymama éppen az elbeszélte időben lenne kilencven éves. A reggeli imádság, a régi nyár, az ötven éve, jóval az elbeszélő születése előtt elhunyt nagymama megidézése olyan labirintikus időviszonyokat teremt, hogy az olvasó előtt a nagymama valamiféle mitikus ősidőben kel életre.

A narrátor nem ismeri a nagyszülőket, így történetük elbeszélésénél az apjára hivatkozik, a mesélés tehát a transzgenerációs emlékezet érdekes példája: „Nagyapám – ahogy Tata mesélte – Miskolc vidékéről került a szinyérváraljai híres Horovitz rabbihoz” (10). A történetnek így kettős elbeszélője lesz: apa és fia. Az apa története szerint az éles eszű bóher (a majdani nagyapát) a rabbi meg akarja házasítani, s egy péntek reggelen el is indulnak a batarcsi Reb Rivnhez leánykérőbe. Mivel azonban a szekérnek eltörik a kereke, vesztegelni kénytelenek, s mire tovább utazhatnának, beköszönt a szombat, amit így kénytelenek a faluban tölteni – ez a haszid történeteknek is tipikus motívuma. A faluban, mint kiderül, csupán egyetlen zsidó család él, egy özvegy gazda a lányával.

Érdekes megjegyezni, hogy a helybéliekkel való találkozás helyzetkomikuma mögött bonyolult narratív rétegződés rejlik: a narrátor gyermekkorában elsajátított, a nagyszüleiről az apja által elmesélt történetben a saját leendő nagyapja szemszögét fókuszálja: „Lát némely fehér inges, fehér alsónadrágos embert is, mokány pipával a szájában, leborotválva szépen, csak éppen zsidót nem lát, egyet sem” (12). Tehát a helyi gazdán velük ellentétben semmi „zsidós” vonás sincs. A folytatás a kollektív identitás és idegenség feszültségteli viszonyának példája, amely ismert sztereotípiákat használ. A vallástartó, az előírásokat és szokásokat hűen követő ortodoxok a magyaros viseletével a nemzsidó környezetbe illeszkedő, szántóvető magyar zsidó vallási szabadosságával szembeesnek: „[...] se boltja, se korcsmája. Még csak

bőrökkel sem kereskedik. Szánt, vet, gyümölcsöskertje van. Hát bizony: jártassága a szent Tanban a lehető legfogyatékosabb. Egyre-másra még emlékszik homályosan, valahogy csak ünnepel szombaton [...] csak akkor megy ki a mezőre, szántóra, ha körmére ég a munka” (12).

Az apa és „paraszi öltözetű” lánya vallási szabadossága, mint kiderül, az özvegyiséggel kezdődött. A szombat pocsékul sikerül, sem a rabbi, sem a bóher nem nyúl ételhez, mert attól tartanak, tisztátalan lehet. „Csak pénteken leszakított gyümölcsöt esznek, aludttejet fogyasztanak, a többi minden bűnben fogant ebben a házban” (13). A rabbi a bóhereivel egyedül imádkozik, s mindez apjában és lányában zavart kelt, majd szégyenérzetet vált ki: „A két bűnös, az apa meg a leánya, mint akiket tetten értek: megszeppenve és lesütött szemekkel járkálnak ide-oda. Már megtennének mindent, le vannak leplezve” (14). A motívum a rossz zsidó sztereotípiáján alapul, aki „semmit sem tart”, az előírásokat és a szokásokat nem követi, és aki gyakran előfordul a haszid történetekben.

A feszültségteremtéssel épülő cselekmény klimaxán a bóher döntése szolgáltat megoldást: „meg kell menteni őket. [...] elveszem a zsidó gazda lányát” (14). A történet szerkezete és motívumai a haszid történetek forma- és témavilágához utalnak minket. A döntés következtében létrejövő frigy ugyanis *tikkunnak* minősül, olyan felemelő, megtisztító, megjobbító, tehát megváltó cselekedetnek, amely cél tökéletesen beillik a haszidizmus megváltástanába (Faierstein 1996, Scholem 1995: 184–196). Markovits története ugyanarra a motívumra épül, amelyet több haszid történet is felhasznál. Az egyikben egy hagyománykövető zsidó egy nemzsidó házában kénytelen megszállni, ahol végül egy kitérttel találkozik, aki a vallást nem gyakorolja, de szombatonként még meggyújtja a gyertyát (Nigal 2012: 232).

De közelebbi hasonlóságot is találhatunk Markovits elbeszéléséhez a haszid történetek között, a nagykállói Taub Eizik a „kállói szent paphoz” kapcsolódók között, akinek alakját mindig magyaros, népi megjelenésűnek, a nemzsidó környezethez hasonlóknak írnak le, és aki a magyar-zsidó kettős identitás ikonjává vált, például Szabolcsi Lajos elbeszéléseiben (Száz 2016). Ennek a történetnek a szépirodalmi feldolgozása közismert, szerepel Patai József (*A nótás szent*, Patai 1937: 61–68), Martin Buber (*Széderesti látogatók*, Buber 2006: 529) és Jiří Langer (1999: 209–213) gyűjteményében is. A történet variánsainak

közös alapja, hogy haszid bóherek (leggyakrabban a Lublini Látó tanítványai) érkeznek Nagykállóba Taub Eizik rabbihoz, a széderestre. A parasztos, magyar nótákat éneklő rabbitól azonban idegenkednek, ételhez nem nyúlnak, egyedül imádkoznak és olvassák a Haggadát, majd éjfélkor különös, gojoknak tűnő látogatók vagy utazók érkeznek. Ezek valós kilétére csupán otthon derül fény, miután a rebbéjük magyarázatot ad a hazatért bóhereknek: egyes variánsok szerint Elíjáhu, mások szerint az ösatyák és ösanyák látogatták meg a kállói rabbit – a történetváltozatokat korábban részletesen elemeztem (Száz 2016: 91–96). Könnyen elképzelhető, hogy a családi legendárium részeként hagyományozott transzgenerációs történetet Markovits irodalmi előképek alapján, a haszid történeteket imitálva formált meg, önreprezentációs céllal. A nagyszülők találkozása ugyan alighanem a „végzetes szakadás” előtt történt, a bár nem szükséges az ortodoxia és neológia összebékítésének allegóriáját látnunk a történetben, a hagyománykövetés és világiasság összeházasítása a nagyszülők alakjában azért mégis az asszimilációs narratívákra adott válaszként olvasható.

A gyűjtemény másik darabja, ahol a nagyszülők főszerepbe kerülnek, a *Nagy erejű nagyanyám* című darab szintén transzgenerációs: a címszereplőre való emlékezés narrativizálásával indul a történet, személyes tárgyai említésével. Az apa féltve őrzi a nagyapa tajtékpi-páit, a padláson talált öreg könyvét és az egyetlen róla maradt fényképet – a nagymamáról nem maradt egy sem. A rá vonatkozó emléket ezúttal nemcsak az apától meríti a narrátor, hanem a falusiaktól, és az öreg Ignác Szimjuontól, a falu idős román bírójától, aki nagyanya történetének narrátora lesz az intradiegetikus síkon. Az extradiegetikus síkon az elsődleges gyermek elbeszélő apjával meglátogatja a bírót, aki így vezeti be mondandóját: „Neked is akarok hagyni egy kis emléket, mielőtt elmegyek...” (83).

A nagyszülők különös párost alkotnak: míg a nagyapa idejét a tóratanulásnak szentelő „tudományos ember”, a nagyanya pedig, aki a széltől is óvja, szinte emberfeletti erővel bír. Amikor teljesen belefeledkezik a szent könyvekbe, az asszony kapja, és karosszékestől hozza ki az őt kereső Ignác Szimjuonnak, aki intradiegetikus narrátorként még más adomaszerűen előadott emléket is elmond, majd egy anekdotát is mesél a néhai nagyanyáról. Eszerint a nagyanya erejével szemben a legerősebb férfiak is szégyent vallottak, például egykori

kérője, a turci Farkas Dávid is, akit népies csattanóval hagy helyben az asszony, mielőtt egy hordó bor erőpróbáján legyőzi őt: „Hát tudd meg, Farkas Dávid, azért nem választottalak téged, mert ha butához megyek, azt akartam, legyen nálamnál is erősebb” (86). Éppen a narrátort, Ignác bírót küldi el Farkasért a nagyanya Turcra. Kiderül, az erőpróba lényegében fogadás volt, ennek hála az erős Farkas Dávidot viszik el katonának a „tudományos” nagyapa helyett.

A beágyazott történetet megint csak Ignác bíró visszaemlékezése zárja le, majd a fejezet utolsó mondatában az extradiegetikus narrátor keretezi be az elbeszélést: „Ezt a történetet kaptam emlékebe, örökre történt távozása előtt az öreg Ignác bírótól...” (87).

A nagyapa alakjának megformálása imagológiai szempontból beilleszthető a kaftánosok, a keleti, ortodox és/vagy haszid zsidó sztereotípiák kontextusába. Ám amíg az apák generációjának korában – mint például Ágai Adolf és Kiss József esetében láthatjuk⁸ – az asszimilációs diskurzus, pontosabban a kettős identitás ideológiájának fényében a kaftánosok ábrázolása egyértelműen negatív volt, Markovitsnál megfordul ez a tendencia. Ennek a Horthy-kor társadalmi valósága csak részben oka, az asszimilálódó apák fiai más identifikációs mintázatokat alakítanak ki.⁹ A zsidó hagyomány, az ortodox gyökök,

⁸ Ld. erről a *Legendák a nagyapámról. Két esettanulmány a magyar-zsidó identitásnarratívák köréből* című tanulmányom kéziratát.

⁹ Jól példázza ezt Markovits fiatalabb nemzedéktársa, Komlós Aladár Ágai Adolfról megjelent cikkének zárata: „Kortársainak megmagyarosodása bizonyítja, hogy a közösségérzés alakulására fontosabb a közös jövő, mint a közös múlt. A hagyományok a zsidósághoz fűték volna őket, a jelen hazai viszonyok sem nagyon csábították a magyarrá levésre, mindenki elejtett egy-egy panaszt az antiszemitizmus miatt – de a jövőért, melyben rendületlenül bíztak, megláztították az évezredek kötelekeit, a jelen sérelmek tüskéin pedig behunyt szemmel, érzéketlenül igyekeztek átszaladni. Szerencséjükre oly közel álltak eredetükhöz, hogy, szinte szándékaik ellenére, ők még megmenekültek a környezetükbe való szédült belefeledkezésről, mely az utánuk jövők külső-külső meghasonlását idézte elő. A mi helyzetünk mintha pontos ellentéte volna az övéknek. Nekünk épp a közvetlen múltunk magyar, s jövőnk láthatára az, amin e pillanatban alig csillog egyéb, mint a zsidó összefogás reménye...” (Komlós 2001: 175).

a nagyapák világához fűződő viszony sok esetben, s így Markovitsnál is, az emlékezeti közvetettség, a generációs megszakítottság és hagyományhoz való viszony áttételessége ellenére (vagy éppen azért) pozitívvá válik.

2. Pap Károly: *Irgalom, Azarel*

A kaftános nagyapa képe Pap Károly írásaiban is fontos szerepet tölt be. Pap ugyan nem explicit önéletírást vagy autoetnográfiai jellegű memoárt írt, de az *Azarel* című regényét a kutatás mindig önéletrajzi regényként azonosította, ideértve a hozzá tartozó novellákat is. Az *Azarel/Jordán*-novellákként emlegetett írásokat Pap első monográfiusa, Lichtmann Tamás (2001: 30) csoportosította, Murzsa Tímea Papról írott friss monográfiában bővebb csoportosítást alkalmaz. (2025: 80) A tematika, a szereplők, a narratív mód mentén összetartozó elbeszélések között az *Irgalom* című – Pap 1937-ben megjelent novelláskötetének címadó darabja – a nagyapával való találkozást dolgozza fel.

Az elbeszélő öt-hat éves kori önmaga váratlan találkozását beszéli el retrospektíven a nagyapjával.¹⁰ A találkozás azonnal mély benyomást tesz a homodiegetikus elbeszélőre, a nagyapa „Mintha senkihez sem hasonlított volna, akit eddig láttam” (Pap 1999: 29). A részletesen leírt, kaftánba és harisnyába öltözött, szakállas, aszott, fekete alak ellenérzést kelt az elbeszélőben, s ez a félelem és visszatetszés jellemzi majd az egész elbeszélést. Az idegenség artikulálódik abban is, hogy a nagyapa Jehudácskának szólítja az elbeszélőt, vagyis a zsinagógai nevén, amelyet ő még sosem hallott, hiszen mindenki Gyurkának szólítja. A névhasználat, akár a novella kezdőszituációja, jelentőségteljes, ahogy Gintli Tibor (2013: 31) figyelmeztet:

¹⁰ Az novella első mondata: „Jól tudtam már beszélni, járni, egy-két évvel lehettem iskola előtt, amikor egyszerre csak megjelent a nagyatyám” (Pap 1999: 29).

Gyurit álmából ébreszti fel a számára ismeretlen nagyapa. Ennek az ébredésnek a narráció jelképekhez vonzódó karaktere ismeretében akár allegorikus jelentés is tulajdonítható. A nagyapával történt találkozás nyomán a gyerek a maga ösztönös szintjén a saját zsidó származásához viszonyul másként, s ennek az identitástudatnak az átalakulását teszi reflektálttá a narrátor utóidejű nézőpontjának jelenléte.

Az elbeszélő a szülői elvárás ellenére elhúzódik a nagyapától és elutasítja közeledését. Az idegenséget növelő következő gesztus a nyelvi távolság, az nagyapa ugyanis „egyszerre zsidóul kezdett beszélni apámhoz. Még sohasem hallottam héber szót a mindennapi beszédben, csak imában” (Pap 1999: 31). Az apa által a zsinagógában használt nyelv e köznapie élethelyzetben félelmet és visszatetszést kelt, az elbeszélőt frusztrálja, hogy nem érti az apa és nagyapja beszédét – ahogy az anya sem.

Az elvárásnak az elbeszélő tudatosan nem tesz eleget, a nagyapának pedig nyíltan a szemébe mondja, hogy azért nem akarja szeretni őt, „Mert csúnya vagy!” (32). Ezen a szülői unszolás, sőt a nagyapa két felkínált krajcárja sem segít, amelyet az elbeszélő inkább kiüt a kezéből, mintsem megjuttassa magát az elvárásoknak eleget téve, miszerint a nagyapát szeretni kell, akár milyen is. A helyzetet az apai érv lendíti tovább: „ő azért olyan csúnya, hogy te ilyen csinos lehess” (34). Az elbeszélő azzal tiltakozik, hogy őt a jó isten teremtette, de rajta és anyja által jött a világra, bennük „aludt egyet” (34). „No jó, jó – mondta az apám –, de előbb őbenne is aludtál egyet” (35).

Az apa-nagyapa-isten patriarkális hierarchiájának ábrázolása az alárendelt gyermek szempontjából a Pap elbeszélések visszatérő jellegzetessége, legvilágosabban az *Azare*ben jelenik meg. Az is jellemző vonás, hogy az *Irgalomban* ábrázolt generációk és identifikációk közötti konfliktus feloldását – a nagyapa háromszoros megcsókolását – az anyai meggyőzés hozza el, méghozzá az istennel érvelve. Figyelmezteti fiát, hogy a nagyapa meghalhat, mire ő azzal intézi el, hogy majd „találkozunk a jó Istennél, s majd akkor igazságot tesz” (36). Az anya végül azzal az érveléssel csikarja ki a három csókot, hogy annyit talán megítél a nagyapának az Isten még akkor is, ha neki, az elbeszélő-

nek ad igazat. Az anya tulajdonképpen e helyzetben az isteni ítélet szcenírozásában csalafinta módon a fiát sarkallja a kegyelemgyakorlásra – ez a nyíltan ki nem mondott motiváció köszön vissza a novella címében is. A kikényszerített csók persze nem őszinte. Ahogy a zárlatból kiderül, az viszolygás nem szűnt meg: „Alig tudtam elaludni, úgy borzadtam a csóktól, amit adtam. Folyvást számat törölgettem, nyálammal mosakodtam, s köpködtem” (37).

A gyermeknarrátor speciális fokalizációt is jelent, mivel a társadalmi és családi konvenciók nem befolyásolják. Az olvasó ugyan kegyetlennek láthatja Gyuri reakcióját, fontos azonban a gyermeklélektani szempontot hangsúlyozni, hogy éppen abban a korban van, amikor az empátia, pontosabban a kognitív fejlődés és a szerepvállalási képesség (theory of mind) kialakul. Az anya tulajdonképpen nem tesz mást, mint a nagypapa helyzetébe való belehelyezkedéssel empátiára neveli Gyurit. Lawrence Kohlberg morális fejlődési elmélete szerint az óvodáskor a prekonvencionális szint kezdete, ahol a gyermekek a következmények és a mások érzései alapján ítélik meg a helyes és helytelen viselkedést. Kohlberg nyomán Martin L. Hoffman empátiaközpontú megközelítésében azt vizsgálta, hogyan kapcsolódik az empátia fejlődése az erkölcsi gondolkodás korai szakaszaihoz. Az empátia hidat képez az érzelmi és morális megértés között. (Gibbs 2014)

Az *Irgalom* szövege világos jelzéseket tesz arra nézve, hogy a nagypapa alakját az egész zsidó hagyomány képviselőjeként értelmezzük. Az is jelképes, hogy ez a „meggörnyedt Mózes” (29) éppen egy „nagy, zsidó betűs könyvben” olvasgat akkor, amikor az elbeszélő belép hozzá, hogy megcsókolja. „A könyv éppen olyan csúnya fekete s öreg volt, mint ő” (37).

Hasonlóan konfliktusteli, elutasító viszonyban jelenik meg a nagypapa alakja az *Azarel*-ben. Itt Gyuri, a címszereplő családjától kényszeríti ki a regény által részletezett hosszas huzavona és korábbi próbálkozások eredményeképpen, hogy régi vágyát beteljesítse Jeremia apó: unokájából végre istenfélő zsidót neveljen, ha már a fiaiból nem sikerült. Az unoka itt az apát helyettesíti, az ő sorsát éli.¹¹ Ahogy

¹¹ „Így szőtték-fonták az én sorsomat előre, amikor még világon sem voltam” (Pap 1963: 14).

az *Irgalomban* a gyerekszobában felbukkanó iszonyatos nagyapa, úgy követeli a jussát Jeremia apó.

A regény Jeremia apó alakjának megrajzolásával indul: a gyapjúkereskedő a megélhetésért folytatott harc után idős korában minden idejét a vallásos elmélyülésnek szenteli, vagy ahogy idézőjelezve a narrátor fogalmaz, a „Tan szolgálatát” végzi.¹² A narrátor tárgyilagos hangnemben beszéli el a nagyapa ultraortodox elvakultságát, aki számára a gimnázium „pogány iskola”, ami alatt nemzsidót kell érteni, sőt, minden világi dolgot. Három fia közül egyikük sem teljesítette be az iránti vágyát, hogy magát a vallásnak szentelje, az apa „papképzője” (a neológok látogatta Rabbiképző) pedig konfliktus oka volt:

...érintkeztek, együtt éltek a »pogányok«-kal, a »pogányok bérenci« voltak ezek, »segítettek nekik megolvasztani a zsidó népet a száműzetés kohóiban«. Másrészt gonoszok voltak, vagy elvakultak, ostobák: »elfogadták a pogányok csalétkét: az egyenjogúsítást, s más efféle pogány csalárdságot« (Pap 1963: 6).

A közvetlen diskurzus idézőjeles megjelenésével a narrátor eltartja magától Jeremia nézeteit, az asszimilációs ideológia és az emancipáció elutasítását. Emögött azonban egy vallásos koncepció is kiolvasható Jeremia megnyilvánulásából, hanem egy vallásos tanítás, a száműzetés, a zsidó nép szétzórátása, a gálut eszméje, amelyre a későbbiekben visszatérek.

A regényben két apakonfliktus kerül középpontba, Gyuri, a főszereplő és apja közötti ellentét (ez a hangsúlyosabb), illetve apjának és nagyapjának konfliktusa. A regény eddigi értelmezői a három nemzedék elkülönülő identitáskonstrukcióit szociokulturális kontextusban olvasták: „az *Azarel*ben, s az ahhoz kapcsolódó novellákban nem az apa személye (és hivatása, »mestersége«) a központi alak, hanem benne megtestesítve mindaz, amit képvisel abban a döntő jelentőségű »végzetes szakadásban«, amely a magyar zsidóságot konfrontálta

¹² Pap szóhasználatát alatta a Tórát kell érteni, ahogy „Magyarázatok” alatt a Talmudot, s a később többször is említett „Terített Asztal” alatt a *Sulchán Áruch*, a „Titkos Magyarázatok” alatt pedig alighanem a kabballa valamelyik műve értendő.

a modernitással” – írja Kőbányai János (2012: 503); Lichtmann Tamás (2001: 64) pedig „az asszimilációs folyamat megfenekl[éséről]” beszél, miután szembeállítja a „misztikusan szilárd hitű nagyap[át]” a vallás formális, konvencionális képével, amelyet az apa szemléltet: „a rabbiság csak foglalkozása az apának: megélhetés, és nem hit kérdése” (63). Murzsa Tímea (2025: 23) monográfiájában hasonlóan, az ortodox-neológ szakadás eseteként értelmezi a konfliktust, és nyíltan kimondja azt, amit a regény csupán érzékeltet: „Jeremia apó az ultra-ortodoxiát képviseli, míg az apa neológ rabbi”.

Murzsa Tímea monográfiájának szerkesztése közben merült fel Jeremia apó vallásosságának kérdése (Murzsa 2025: 113). Jeremia alakját a zsidó irodalmi egy típusával rokoníthatjuk, azokkal az öregekkel, akik hátralévő napjaikat aszkétikusan, a vallás áhítatában töltik, állandóan böjtöléssel, tanulással és imádkozással. A minden nap, mikve hiányában akár folyóban, télen, akár a meglélt jégben (rituálisan) fürdő nagyapának ráadásul több irodalmi lenyomata is van. Pap a zsidó világot az abban járatlan olvasó számára is érthető módon mutatja be, a rabbi például mindig „pap”, a zsinagóga „templom” megjelöléssel szerepel. A Tan így a Tórát jelenti, a „»Tan« magyarázataiba” fiát beavatni akaró Jeremia Talmud-Tórát szeretne tanítani a fiának. Ez és a később megjelenő „Terített Asztal” (Pap 1963: 25), a *Sulchán Áruch* alapján tartott szokások is arra utalnak, hogy Jeremia a századforduló korának mainstream magyarországi ultraortodox közegét idézi. A többször említett „Titkos Magyarázatok” azonosítása a szövegben már nem ilyen egyszerű, vélhetőleg valamiféle kabbalisztikus írásra, ezoterikus tanokra utal. Noha a haszidizmus szellemétől alapvetően idegen az aszkézis, Jeremia ultraortodoxiája minden jel szerint haszid színezetű, ami nem számít kivételes jelenségnek: a történelmi Magyarország északkeleti régióiban az efféle rabbinikus ortodoxiát áthatotta a haszid mozgalom, több udvar és dinasztia is működött.

Több vonás utal arra, hogy Jeremia haszid elveket követett. A fentebb említett *gálut* (*gólesz*), a választott nép szétszórásának és exiliumának megidézett tanítása is misztikus értelemben szerepel, a fogalom központi szerepet játszott a haszidizmusnak alapokat szolgáltató luriánus kabbala és így a haszidizmus gondolatvilágában (Scholem 1995: 38–48). Minden nemzsidó és világi dolog vaknak számít Jeremia szemében, vagyis szinte minden, ami körülveszi az embert:

Valamikor a kezdetben a Mindenség is vak volt Jeremia apó szerint, s a fényt, vagyis a lelket: a Szemet Jahve a zsidók által küldte a világba. S miután a zsidók ezt a küldetést nem teljesítették úgy, ahogy kellett volna, Jahve szétszórta őket, szétszórta a Fényt. A fényből homályosság lett, a vakok még mélyebbre süllyedtek vakságukban... (Pap 1963: 20).

Az idézet, noha sajátosan használja, a luriánus kabbala alaptanítására utal, az ún. edények széttörésére (*sevirat ha-kelim*), amelynek eredményeképpen a fény szikrái elkeveredtek a világban (Scholem 1995: 13, 45). A szöveg arra is utal, hogy a Tórát Jeremia apó misztikusan, allegóriaként értelmezi, így a kabbala egyik eljárására, a gemátriára is utal.¹³ Vallásossága nem merül ki a micvák gyakorlásában, az imákban és a tanulásban, a böjtökkel megalapozott misztikus odaadás világosan valamiféle meditációt jelent: „az »elmélyedésbe« szerette volna bevezetni atyámat: a magánkívüli elmerülésnek, az ihlet, az elragadtatás mindent megváltoztató erejébe” (Pap 1963: 6). Az elmélyedés az istennel való egységre törekvő *devekuttal* és a *hitbonenuttal* azonosítható, amely spirituális szemlélődést, kontemplációt, az isten nagyságáról, a teremtés csodáiról, az elvont kabbalisztikus koncepciókról való elmélkedés meditatív folyamatát jelenti (Scholem 1995: 203–227).

Az Ukrajnából származó „kedélyes” (Pap 1963: 22) Chacham Tulczyn alakjában is haszid rebbét sejthetünk, aki híveinek bölcs mondásokat és jó tanácsot oszt. Közte és Jeremia apó között azonban szakításra kerül sor az aszkézis okán, a rabbi ugyanis felismeri, hogy Jeremiát eretnek motiváció mozgatja. „Chacham Tulczyn és hívei istenkísértésnek tartották ezt a vágyakozást” a csoda iránt, hogy

¹³ „A mózesi könyvek elbeszéléseiben nem valóságos eseményeket látott. Az ő számára mágikus, titkos értelme volt az egész Bibliának, az alakok, történetek jelképesek voltak, a betűk, a szavak hol számokat jelentettek, hol képeket, s nemcsak a múlt volt bennük, de elrejtetten bennük volt minden lehetséges jövőendő és tudomány nyitja, a csillagrendszerek matematikájáig” (Pap 1963: 34).

Jeruzsálembé jusson, amelyet Jeremia a böjtöléssel igyekezett kikényszeríteni. Az alijázás gondolatának itt nincs köze a cionizmushoz, a hagyományos jámbor szokást jeleníti meg, a hithű zsidó vágját arra, hogy Izráel földjén halhasson meg, végül mégis misztikus töltetet kap. A világ megváltása, a Messiás eljövetelét kikényszerítő vallásos aktus olyan motívum, amely gyakran tűnik fel a szenvedő rajongó aszkéta típusával kapcsolatosan a zsidó irodalomban, a haszid történetekben. A vég siettetése (*dechikat hakec*) a haszidizmus által respektált talmudi hagyomány (Sanhedrin 98a) alapján tilos, és blaszfémiaának számít. A megváltás siettetése érdekében mondott ima, gyakorolt aszkézis, vagy a kabbalisztikus-okkult praktikák használata a történetekben általában balul üt ki. Érdekes módon éppen az irányzat alapítójától, Baal-Sémről fennmaradt kései történetek között találunk hasonlót. Szentföldre való, kudarcba fulladt utazását ugyanis az ott élő Chaim ben Attarral való találkozás, és a Messiás eljövetelének kikényszerítése motiválta – az út egyes változatok szerint éppen ezért hiúsult meg. Elképzelhető, hogy éppen valamelyik történetvariáns volt Pap előképe (Nigal 2012: 295).

A Jeremia gondolatvilágát leíró részben a Babilóniai Talmudra tett utalás található, vagy legalábbis az ott kanonizált kettős Messiás-koncepció olvasható ki belőle. A szöveg ugyan nem nevezi meg a József (vagy Efraim) illetve Dávid házából származó Messiást, s pusztán a „szent” szót alkalmazza rájuk:

„A megváltást két szent segíti a világra, az egyik meghal majd az ördöggel vívott harcban, Jeruzsálem falainál, a másiknak már nem kell a harc szennyét vállalnia, csak a tiszta uralkodást az imák erejével. / Amíg azonban ez a két szent eljöhet, más, kisebb szenteknek kell kivezetniök az utat előttük. Jeremia ezekre az apró szentekre gondolt, mikor gyermektestet megvizsgálta” (Pap 1963: 15).

A bekezdést indító mondat már nem a talmudi gondolatvilágra, hanem a haszidizmuséra emlékeztet. Minden jel arra mutat, hogy a családjától kikényszerített csöppséget szentnek akarja nevelni, az úrnak akarja áldozni, pontosabban „a Tannak”, ahogy menyének szóló levelében írja (10). A recepcióban már korábban is felmerült, hogy a regényepizód mögött Ábrahám és Izsák története rejlik, amely egyszersmind az

egész regénynek fontos pretextusa (Murzsa 2025: 128–133).

Jeremia jellemfejlődése e belső motivációk megvalósításával egyenlő. A bevezető mondatokban még jámbor odaadásnak tűnő idézőjelezett mondata¹⁴ megvalósul, azonban a külső narrátor ábrázolta Jeremia tűnik vaknak, nem pedig az őt körülvevő világ, miképpen a fenti idézetben állítja. Alakja a narratív diskurzus előrehaladtával egyre inkább a vallási fanatizmus példájává lesz, amely leginkább a mászkil valláskritikára emlékeztet.

Az elbeszélő, akárcsak fent említett idézőjelezés esetében (Pap 1963: 5–7), több ponton is közvetíti Jeremia szavait, leveleit, vagy csupán referál gondolatairól. Vagyis, ahogy Murzsa Tímea megjegyzi, „az elbeszélő én kilép a nagypapa nézőpontjából, és saját szemszögéből, utólag értelmezi a történetet, egyfajta magyarázó jelleggel” (Murzsa 2025: 111). Egy helyen a bibliai nyelvet alkalmazza a konkrét események leírására, unokája elhozatalának körülményeire, vagyis a szakrális-szimbolikus a profánnal-transzparens regiszterrel keveredik: „Az udvaron így beszélt róla: elhoztam Babylonból. (Ez volt a szülővárosom.) Az árulás és pogányság házából. (Ez volt szüleim háza.) Elhoztam az utolsó ártatlant. (Ez voltam én.)” (Pap 1963: 18).

A narratív rétegzettséggel és a fókuszációval való játék akkor lesz igazán bizarr, amikor a narrátor által közvetített Jeremia isten nevében kezd nyilatkozni. Amikor végül a fia neki ígéri a második gyereket, Jeremia ezt írja levelében: „Jahve feljegyezte, amit ígértetek, nem nekem ígértetek, hanem Öneki[.]” (8).

Az elbeszélő én közvetíti Jeremia vélekedéseit és elképzeléseit, a szó szoros és átvitt értelmében is idézőjelbe teszi és a saját kommentárjaival látja el őket, reflektál rájuk. Az említett Sulchán Áruach előírásainak betartását a felvilágosult valláskritika és a modern szövegkritika szempontjából kommentálja. Talán itt a legnyilvánvalóbb, hogy az elbeszélő szempontjából másodlagos, hogy Jeremia vallásossága ortodox vagy haszid jellegű-e, ő a misztikus tanítások, az előírások és bójtok mögött a Tóra archaikus világát, a régi héber vallástörténeti kontextus látja csupán:

¹⁴ „[...] úgy érezte, ha néhány évig teljes erejével elmélyedhetne a Szentírásba és a Magyarázataiba, »közelebb tudná hozni a megváltást«” (Pap 1963: 5).

a »Terített Asztal« szerint mormogott s mozgott a tűz körül, bár ő úgy érezte, hogy ezek a szavak s mozdulatok nem az emlékezetéből, hanem a szívéből jönnek: úgy, ahogy ezt Jahve megkövetelte, Jahve, a zord keleti zsarnok isten. [...] Ezt a könyvet, a Terített Asztalt, bár Olaszországban vetették papírra, csak spanyol származású zsidó írhatta; a spanyol királyzsarnok etikettje bábáskodott a zsidó zsarnok isten szertartásainak megszületésénél (25).

Visszatérve az Ábrahám és Izsák pretextusra, aki áldozatot követel a regényben, az az elbeszélő én szempontjából nem „a Tan”, hanem csupán a családjától a gyermeket magának kikövetelő Jeremia apó. Egy alkalommal Jeremia imáját is idézi az elbeszélő, ebben nyíltan megfogalmazza: „Csak az unokámban hallgass meg engem! Engedd, hogy beléje leheljem a reményt [...] Az én reményem mindnyájunk reménye: a Megváltás!” (19).

A narratív diskurzus során Jeremia és a külső, elbeszélő én nézőpontja mellé a nyiladozó tudatú elbeszélő én félelme társul, illetve az, hogy a kisgyermek semmit sem ért abból, amit mondd vagy tesz. A Jeremia halálával végződő epizód a regény egyik legmegdöbbentőbb képében csúcsosodik ki. Abban a szituációban, amikor a már halott apóhoz „imazsinór”-on (tfilin) hozzákötözött elbeszélő én tudatosítja, hogy meghalt: „A halottat várom. Egyes egyedül őhöz tartozom, mint ahogy ő maga is csak egyetlenegyhez tartozott: ahhoz az Úrhoz, Elohimhoz, aki halálra sanyargatta. Ő, a halott, az én Elohimom” (39). Az „egyetlen” szó itt a judaizmus istenkoncepciójára, a *S'má Jisraél* első sorára utal.

Jeremia számára „a Tan” az isten, a kisgyermek számára pedig Jeremia az: mindkettő mögött ugyanazt az irracionális zsarnokságot mutatja fel az elbeszélő. Az apó halála nem az isten halála, hanem „a Tan”-é, a hagyomány halálaként olvasható allegória, amely az apa modern vallásosságának a lázadó gyermeknek általi későbbi elutasítását is megalapozza.

Az *Azarel* az apa ellen való lázadás regénye – kétszeresen is, hiszen az apa és a nagyapa között is szakadás van –, amely Jeremia alakjában a hagyomány kudarcát jelenti be, hiszen nem kínál mást, mint érthetlenné váló szöveghagyományt („a Tan), az önfelszámoló

fanatizmust, és kiüresedett formaságokat. Ez a konfliktusteli viszony, az apák elleni lázadás ahogy Lichtmann Tamás rámutatott az asszimiláns zsidó családokat alapul véve, nemzedéki jelenség volt, megfigyelhető például Franz Kafka esetében is, akit Pappal állít párhuzamra monográfiájában (Lichtmann 2001: 34).

Jeremia a narratív identitás szempontjából az ősök világához való affirmatív kapcsolódás lehetetlenségét jelenti: hiába van hozzákötve egy imazsinórral a főszereplő, a hagyomány nem eleven, az ősök világát sem a szó konkrét sem átvitt értelmében nem értik. Az apa radikálisan más hozzáállást kínál a hagyományhoz, mint a nagyapa, az főszereplő azonban ezt is, és a tradíciót mint olyat elutasítja. „A két-fajta örökség közül egyik sem komfortos számára, mert mintha mindkettő arról szólna, hogy megfosztja »önmagaságától«” – jegyzi meg Murzsa Tímea (2025: 87).

Murzsa érzékenyen elemzi a regényben működő narratív eljárásokat, az elbeszélt én és az elbeszélő én elkülönülésének és disszonanciájának mechanizmusát (90). A regény egészét tekintve véve a disszonancia talán a regény elején, a Jeremia epizód esetében a legnagyobb, hiszen az elbeszélt én öntudatra ébredése folyamatban van, a kisgyermeknek a benyomásait, az őt körülvevő világ szenzuális lenyomatát közvetíti a narrátor. A regény elején inkább Jeremia hangja és az azt közvetítő elbeszélő én feszül egymásnak, míg a későbbiekben az elbeszélő énnel való távolsága egyre csökken.

Összegzés

Bár az *Azarel* paratextusában regényként definiálja magát, narratív jellegzetességei világosan az önéletírás intencióit követik. Az elbeszélt én és az elbeszélt én elkülönülése a visszaemlékező, memoárokat és önéletíró szövegeket jellemzik, mint azt Markovits Rodnion esetében is láthattuk. A fentebb vázolt irodalomszociológiai kontextus mellett tehát a narratív eljárások is összekapcsolják a két művet: mindkettőben paradigmátikus, hogy bár az apák alakja dominánsabb, nemzedéki távlatokba tekintenek, a nagyapák világát is elbeszélik:

Markovits esetében a transzgenerációs emlékezet narrativizált eszközeivel, Pap esetében – minden jel szerint – autofikciós eljárásokkal.

Markovits és Pap noha különböző szociokulturális háttérrel rendelkeztek, az előbbi vidéki ortodox, a másik városi neológ családból származik, az apák és a nagyapák világából kiszakadtak, urbánus környezetben, szekularizált életet éltek. Műveik két ellentétes narratív identitást paradigmáját jelenítik meg: az azonosulását és az elutasítását. Ezeket a narratívákat mindketten a zsidó szöveghagyomány ismeretében, pretextusok és minták alapján alkotják meg – de külső szempontból fogalmazzák meg. Az azonosulás és a szakadás mindegyiknél az elbeszélt én képviselte gyermekkort illeti, de az elbeszélő én önmaga eredetét elbeszélve alkotja meg.

Pap az apa-nagyapa-isten metonimikus viszonyrend teljes elutasításával, Markovits a „megtérés” és hagyományozás (mind a személyes, mind a kulturális emlékezet tekintetében) afirmációjával beszél el identitását. Mindkét esetben hangsúlyosan konstrukcióról van szó. Fontos megjegyezni, hogy Pap nem a kitérést propagálja, a regényben az is látszik, hogy erre nem vezet út. Az elbeszélő ugyanabban a kiüttalan helyzetbe kerül, mint amit Pap *Zsidó sebek és bűnök* című vitairata tárgyal, amelyet az elidegenedés és az identifikációs mintázatok krízisdokumentumaként a regénnyel is összeolvashatunk, az álláspont hasonlósága miatt. Markovits „megtérése” Pap lázadását kiváltó elutasításhoz hasonlóan szimbolikus természetű, hiszen az avasi zsidók világának megírása, elbeszélése lesz maga a *tesuva* gesztusa.

HIVATKOZÁSOK

- Buber, Martin 2006. *Haszid történetek*. Ford. Rácz Péter. Budapest: Atlantisz.
- Fenyves Katalin 2010. *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina.
- Gibbs, John C. 2014. *Moral Develpoment and Reality: Beyond the Theories of Kohlberg, Hoffman, and Haidt*. New York: Oxford University Press.
- Gintli Tibor 2013. A hagyomány arcai. A zsidó identitás kérdései Pap Károly novelláiban. Schein Gábor – Szűcs Teri (szerk.), „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem. 27–37.
- Gyáni Gábor 2013. *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony: Kalligram.
- Faierstein, Morris M. 1996. Personal Redemption in Hasidism. Rapaport-Albert, Ada (ed.), *Hasidism Reappraised*. Liverpool: The Littman Library of Jewish Civilisation. 214–224.
- Komlós Aladár 2001. *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kőbányai János 2012. A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Langer, Jiří 1999. *Kilenc kapu. A haszidok titkai*. Ford. Zádor András. Pozsony: Kalligram.
- Lichtmann Tamás 2001. *Az igazságkereső Pap Károly*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Markovits Rodion 2006. *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák*. Budapest: Noran.
- Murzsa Tímea 2025. *Kísérlet egy új szövetségre. Identitás és hagyomány kérdései Pap Károly műveiben*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.
- Nigal, Gedalyah 2012. *The Hasidic Tale*. (Edward Levin transl.) Oxford – Portland: The Littman Library of Jewish Civilisation. [orig. ed.: 2002]
- Pap Károly 1963. *Azarel. Regény*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pap Károly 1999. *Novellák I.* Pap Károly Művei IV. kötet. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Patai József 1937. *Lelkek és Titkok*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Schiller Erzsébet 2013. Markovits Rodionról. Schein Gábor – Szűcs Teri (szerk.), „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem.

- Scholem, Gershom 1995. *The Messianic Ideo in Judaisme. And Other Eassys on Jewish Spirituality*. Foreword by Arthur Herzberg. New York: Schocken Books.
- Schweitzer Gábor 2001. Ankétok a „zsidókérdés”-ről 1917–1936. Püspöki Nagy Péter (s.a.r., szerk.), *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és fejlődés szolgálatában*. Budapest: Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány. 283–294.
- Száz Pál 2016. A „kállói szent pap” dala. A szól a kakas már dalszövege, és a dal megvételéről szóló történetmotívum hagyományozódása az allegorizáció, a bricolage és a hibridizáció tükrében. Misad Katalin – Cseh Zoltán (szerk.), *Ideológiák, identítások és önreprezentáció multikulturális térben*. Pozsony: Univerzita Komenského v Bratislave. 89–112.
- Száz Pál 2022. *A tizedik kapu. A haszidizmus hatása a magyar irodalomra*. Dunaszerdahely: Kalligram.
- Száz Pál 2023. Hova van „beosztva”? A zsidó identitás narrativizálásának módjai és dilemmái Szép Ernő és Markovits Rodion önéletrírói műveiben. *Partitúra* 18/1: 65–100.
- Szekernyés János 1973. Irodalmunk első hírvivője. *Utunk* 28/37: 2. (1973.09.14.)

SUMMARY

In this study I investigate two autobiographical texts within Hungarian Jewish literature, focusing on the representation of the grandfather figure and its role in narrative identity construction. I analyze Rodion Markovits's collection of short stories 'Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák', along with Pap Károly's two autobiographical works, short story 'Irgalom' and novel 'Azarel'. Despite being contemporaries, the authors present their origin stories and their relationship to Jewish tradition in distinctly divergent ways, particularly regarding the father-grandfather dynamic, where the grandfather embodies fidelity to tradition. While both texts engage with the textual tradition of Judaism, invoke prefaces, refer to (Hasidic) stories as models, and employ similar narrative strategies, the focalization arising from the relationship between the narrative self and the narrator self leads to markedly different outcomes in the construction of identity. Pap's repudiation of the tradition serves as an act of rebellion, whereas Markovits adopts an affirmative stance, symbolically 'return' to the community of Avas Jews, whose narratives, alongside his family and childhood stories, he seeks to recount.

DUSÍK ANIKÓ

GRENDDEL LAJOS, A NYELV, A KISEBBSÉG ÉS A KÁNON¹

Annotáció: Az írás célja az identitásképp megjelenésének és sajátosságainak vizsgálata Grendel Lajos három, a pálya különböző állomásait képviselő regényében. A magyar prózafordulatba beleolvasott *Éleslövészet* (1981), a történetmozaikokra hangsúlyt helyező, ezredfordulós *Nálunk, New Hontban* (2001) és a pályát lezáró, a kisebbségi regény sajátosságait is felvillantó *Bukott angyalok* (2017) szövegében azokat az elemeket vizsgálom, amelyek a nyelvi-nemzeti alapon egységesítő jellegű kollektív magyarságtudat elemeinek tekintett sajátosságokon túl a kisebbségi közegre utaló másság megjelenéseiként értelmezhetők.

Kulcsszavak: identitás, kisebbség, Grendel, regény, kánon

Bevezetés

A kelet-közép-európai tér nemzeti identitásait meghatározó nemzetképek a 19. század örökségei. A történelmi Magyarország területén élő nemzetek és nemzetiségek ekkor fordultak a nyelv felé, amely kulturális autonómiájuk kiemelt, összefogó természetű jellemzőjeként lett az önazonosság jele. A folyamat részeként jön létre, alakul ki a magyar irodalmi élet intézményi háttere és rendszere is, amely jellemzően (és erőteljesen) egyközpontú lett. Az 1918 után egy új államalakulat polgárává lett „csehszlovákiai” vagy „szlovenszkói” magyarok ugyanakkor minden átmenet nélkül szembesültek a központtól

¹ Az írás a VEGA 1/0546/25 *Konstrukcie identity, menšinové aspekty a naratívne spôsoby v diele Lajosa Grendela / Identitáskonstrukciók, kisebbségi aspektusok, narratív eljárások Grendel Lajos műveiben* kutatói projekt keretén belül készült.

való megfosztottság állapotával, és egy olyan kisebbségi helyzettel, amelyet az új ország többségétől való nyelvi alpon létrejött elkülönülés jellemezett a leginkább.

A kialakult helyzetet, a társadalmi, politikai, szociokulturális, nyelvi adottságok, keretek és feltételek megváltozását a kisebbségi térben születő szövegek is leképezik. A szókészlet szintjén is megjelenő másság ugyanakkor azért sem tűnik feltétlenül idegennek, mivel nem példa nélküli a magyar irodalmi hagyományban. Többek között ez adja Mikszáth szövegvilágának egyik jellegzetességét is. Nem véletlen Mikszáth említése, hiszen ő az a szerző, akit az ún. prózafordulat (a 20. század hetvenes éveinek végén fellépő) írói vállalt múltjuk reprezentánsának tekintettek (pl. Esterházy Péter a *Termelési regényben*, Grendel Lajos az *Éleslövészetben*).

1. A kánonba emelés feltételei és lehetőségei

A kánon Jan Assmann meghatározása szerint a (kollektív) identitás túlélési stratégiája (Assmann 2001: 111). A megőrzés és az emlékezés így a kollektív identitásként megnyilvánuló nemzet (nyelvközösség) számára az időben való fennmaradás biztosítója. A megőrzés és emlékezés folyamatában a kánon az a norma, amelyik definálhatóvá teszi a nyelve által meghatározott közösség számára, mit tartson megőrizni valónak, s teszi ezt oly módon, hogy rámutat azokra a jelenségekre (alkotókra, művekre), amelyek a közösség értékeit mintaszerűen reprezentálják (Assmann 2001: 32, 105; Bloom 2000: 47).

Az irodalom, mint a kollektív emlékezet egyik formája, megnyilvánulása, a kánonba emelt szerzők, szövegek, alkotások segítségével látja el ezt a feladatát (Assmann 2001: 110–111). Ha tehát a(z állam) határokat figyelmen kívül hagyó szemléletet feltételezünk, akkor ennek egyik következménye a témák, motívumok, eszköztár stb. alapján alakuló korpusz lenne, amelyben a földrajzi-történelmi specifikumokra való tekintet nélkül kapnak helyet azok az alkotók és szövegek, akik az emlékezet szempontjából nélkülözhetetlennek tűnnek egy nyelvcentrikus koncepció keretrendszerén belül.

Azonban, ha közelebbről is megvizsgáljuk a kánon preferált hordozóinak tekintett magyar irodalomtörténeteket, akkor azt tapasztal-

hatjuk, hogy ennek az egységesítő szemléletnek nincs tényleges, standardizált lenyomata. Egyfajta kivétel a szocializmus építésének 1948 és 1989 közötti időszaka lehetne, hiszen az ekkor konstruált magyar irodalomtörténeti szemléletet tükröző ún. akadémiai irodalomtörténet nagyobb terjedelemben is foglalkozik a határon túli magyar irodalmakkal, ugyanakkor ezt az elkülönülésüket mégis hangsúlyozottan kiemelő módon valósítja meg, egy külön kötetben² tárgyalva őket – kívülállásukat így (a választott formára való tekintettel is) tényként kezelve.

A határon túli magyar irodalom (1982) a szerkesztő, Béládi Miklós előszavával is egyértelműsíti, hogy a kiadvány nem az „egységes” (tehát a „fontosság” normatív kritériumait is érvényesítő) magyar irodalom a határon túli szövegeket is mérlegre helyező újragondolásának igényével íródott. Ambíciója csupán a teljességre való törekvés, azaz egy olyan magyar nyelvű szöveggkonglomerátum bemutatása, amelyben a bekerülés döntő kritériuma a „határon kívüliség”, s erre utalóan Béládi az egységes magyar irodalom fogalma helyett, az egyetemes magyar irodalom kifejezést használja, amely így felfüggeszti (irrelevánssá teszi?) az egyes területi egységek szövegei és a továbbra is egyedülinek tekintett központ közötti kapcsolat/kapcsolatok vizsgálatát: „Az egyetemes magyar irodalom elsősorban leíró fogalom, türelmes mellérendelő formában azt közli, hogy minden egyes részt magába foglal: a nemzeti és nemzetiségi irodalmak összességét öleli fel” (Béládi 1982: 17).

A magyar irodalomról való gondolkodásban beálló változást Kulcsár Szabó Ernő 1994-ben kiadott *A magyar irodalom története 1945–1991* című „egyszemélyes” irodalomtörténete jelzi. Kulcsár Szabó már kiemelt szerepben, az Esterházy Péter és Nádas Péter műveivel demonstrált ún. prózafordulat „minőségi alakításában” részt vevő szerzők/prózaírók egyikeként emeli ki a pozsonyi Madách Kiadó szerzőjeként ismertté vált Grendel Lajost (1948–2018). Paradigmaváltónak tekinthető a grendeli szövegnek a központ aktuális kritériumrendszerét érvényesítő olvasata, még akkor is, ha – Szirák

² A határon túli irodalmak történetét tartalmazó egyes fejezeteket az adott kisebbséget képviselő irodalomtörténészek írták.

Péterre hivatkozva – Kulcsár-Szabó az *Áttételek* (vagyis az 1985 utáni) pályaszakasz alkotásaira vonatkoztatva egyidejűleg a Grendelnél megmutatkozó hiányosságokról is ír, konstatálva, hogy „gondolatilag nem teljesen uralt területeket próbált birtokba venni” (Kulcsár Szabó 1994: 183).

Ez a Grendel-értékelésben már itt megnyilvánuló kettősség egy majdani következménye, hogy míg a 2000-es évek az Akadémiához (is) köthető irodalomtörténetei közül a (fülszöveg szerint) kimondottan az érettségire készülő diákok kézikönyvének (és „minden érdeklődő olvasónak”) szánt Gintli-féle *Magyar irodalomtörténet* említi Grendelt, a magyar irodalmat „töredezett örökségként” (Szegedy-Maszák 2007: 14) bemutató háromkötetes *A magyar irodalom története*i már nem.

Igaz, a kézikönyv is csupán „egykötetes” szerzőnek látja. Grendel *Éleslövészet* című regénye kapcsán viszont nemcsak a „kisebbségi narratíva felbomlását” konstatálja (mivel „az elbeszélés nézőpontjainak történeti helyzete nem jelölhető ki pontosan, és így hiányoznak a történetalakítás támpontjai”, Gintli 2010: 965), hanem egyben a magyar történelmi regény 20. század végi megújulásában játszott szerepét is hangsúlyozza (Gintli 2010: 964, 1045).

*A magyar irodalom története*inek kötet szerkesztési koncepciójával, hangsúlyaival kapcsolatban a főszerkesztő, Szegedy-Maszák Mihály az első kötetet indító *Előszava* szolgálhat eligazításként: „Abban, ami megvalósult, tagadhatatlanul érezhető a visszafelé írt történelem kísértése. Az szerepel e vállalkozásban, amit a létrehozói a jelen távlatából fontosnak vélnek”, illetve: „az kerül szóba, amit e munka szerzői lényegesnek vélnek a magyar örökség megőrzése szempontjából. Amiről nem esik szó, azt kevésbé fontosnak gondoljuk” (Szegedy-Maszák 2007: 13, 14–15). Grendel ebben a koncepcióban nem kapott helyet.

Az ezredforduló sajátsága, a magyar irodalmi kánon töredezett entitásként való értelmezése és a visszafelé olvasott történelem kritériumának érvényesítése ugyan az újrendezés igényét és lehetőségeit hirdetik, de a szlovákiai magyar irodalom teljesítményei szempontjából körvonalazódó kép – úgy tűnik – korántsem egyértelmű.

2. Szlovákiai és magyar

A szlovákiai magyar irodalom különállásának látható jele lehet a nyelv, a magyar standardtól eltérő nyelvi eszközök megjelenése, illetve a többségi nyelv (esetenként) jelentésalakító szerepbe emelése is. Ennek egyik jellemző példája Grendel választott regényeinek szövegvilága is. Míg Mikszáth az eredetükben idegen (szláv/szlovák) nyelvi elemeket következetesen magyar helyesírással rögzíti, és a kíváncsiságot ébresztő másságra kézenfekvő és egyszerűnek tűnő magyarázatot kínál már a *Tót atyafiak* (1881) kötetnyitójában, *Az arany kisaszony* című elbeszélésben is: „Te, Stevo! (az »István« név Selmecen »Stevónak« finomíttatik)” (Mikszáth 1976: 17), és így ezt egyfajta helyi jellegzetességként (kuriózumként?) fogadtatja el az olvasóval, addig Grendelnél, már az *Éleslövészet*ben is, ez a másság kimondottan megkülönböztető jellegű, konfliktust sejtető: „A férfiak és nők egy része magyarul, másik része szlovákul beszélt. A magyarok szerették volna, ha minden férfi és nő magyarul beszélne a városban, a szlovákok meg azt szerették volna, ha minden férfi és nő szlovákul beszélne a városban. Ezért megtörtént, hogy a magyarok szlovákul beszéltek, a szlovákok pedig magyarul beszéltek” (Grendel 1981: 108).

Grendel világában jelentéshordozó és jelentésalakító a lump magyar főispánok magyarsága és a kövér, politizáló szlovák papok szlováksága is (71). Az elbeszélt időben a jelenhez, az elbeszélő időhöz közeledve válnak egyre láthatóbbá a (cseh)szlovák jelenlét elemei, mint például a spartakiádtavas, a kassai Slovan Szálló, a Družstevník Detrekőcsütörtök, a Prior áruház és a Fučík utca is (83, 90, 106, 109, 110).

Az *Éleslövészet* első, 1981-es kiadásának paratextusait és a kötet grafikai elemeit figyelembe véve egy sajátos kép körvonalai tűnnek fel. A papírborító mottója,³ a célkereszt mögé elhelyezett almával a fején laza pózban, almák között ülő mezítláb férfialak, akit a belső címlap már egy almával a kezében ábrázol, az ugyancsak a belső címlapon megjelenő ironikus/önironikus felhangú műfajmeghatározás

³ Az önzetlen jóságról és önfeláldozásról kellene írni. A született jóságról.

„Nem (zetiségi) antiregény”, a papírborító hátoldalán ismét az alma a célkereszttel, valamint a két fülszöveg is, nemcsak a szöveg, hanem sokkal inkább annak a kisebbségi kontextuson belül érzékelhető más-ságára hívják fel a figyelmet.

Az első fülön olvasható szöveg Grendelt a csehszlovákiai magyar próza új hulláma képviselőjének mondja. Ma már a kornak tett engedményként tekinthetünk a realista prózához való kötődés lehetőségeinek hangsúlyozására, viszont a szöveg terének sajátosságait és az időkezelést kiemelő meglátások időtállóak.⁴ A hátsó fül a szerzőé. A kor kritériumrendszerét, elvárásait az elköteleződés fogalmának említése tükrözi, amelynek sajátos megvalósulását az iróniára irányított figyelem magyarázza.

A regény három leszámolása közül az első és a második, azaz a történelmi és az irodalmi mindkét esetben mottónak tekinthető idézettel, illetve parafrázissal indul. Hlebnyikov és Arany János/Krúdy Gyula így egyaránt részei lesznek a megidézett térnek. A történelmi leszámolás lehetetlenségét az Olsavszky ház padlásán talált tekercsek elbeszélőinek (a tekercsek névtelen írója, Somogyi Juhász Péter, Kenéz Borbála és a bécsi holland nagykövet naplói) polifóniája támasztja alá. A jelent képviselő elbeszélő szüleinek kisvárosi panel-lakása falán, a tévé felett függő családi címer is egy olyan műltra utal, amelynek jelentőségét a (kisebbségi magyar) jelen relativizálja.⁵

Míg az első leszámolást a (bármilyen) történet felidézésének esetlegessége, perspektívafüggettsége és az ebből fakadó töredezettség jellemzi, a regény második, irodalmi leszámolásának napja a mérhető időn kívülre helyezett július 32. A leszámolás feltételes módú kezdőmondata, ez a folytatásban is vissza-visszatérő modalitás „Ha az

⁴ A burkoló és kötéstervezet Salamon Zoltán munkája, a kötet szerkesztője Zalabai Zsigmond volt. 2300 példányban jelent meg a pozsonyi Madách Könyvkiadó gondozásában, ebből 1300 példány a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság közös könyvkiadási egyezményének keretében a Szépirodalmi Könyvkiadó számára készült.

⁵ A történelemmel, a nemzeti, nemzetiségi, családi múlttal való számvetés részét alkotó kisebbségi perspektívát Elek Tibor is a szövegben megjelenő identitástudat egyik alapfeltételének tekinti (Elek 2018: 25).

elbeszélő regényíró volna” (59) Esterházy *Termelési regényét* (1979) és a mindkét szöveg háttérében felsejlő Weöres Sándort is az értelmezés körébe vonja. A nagyvárosi Akadémiai kávéház a leszámolás színtereinek egyike, ahol az erre a sajátos (kisebbségi) közegre jellemző (magyar, cseh, szlovák) sokszínűség is nyomatékosává válik, míg a kisváros prэшháza mellett talált tömegsír a túlélés lehetőségének esetlegességére utal. Kánya úr, aki az elbeszélő elképzelt regényének elképzelt főhőse lenne, szlovák írók novelláit fordítja magyarra, majd mikor feladja a reményt, hogy valaki lesz, visszatér szülővárosába. Első látogatója a kis Nikoláj, egy fiatal újságíró, aki termelési riportokat ír. Az egy egyértelműen meghatározható, felismerhető, megnevezhető elbeszélői perspektíva lehetetlenségét hirdeti az elbeszélő önmagában felismert elbeszélőembrióinak szinte határtalan sokfélesége is, egy a haszonlesőtől a szamaritánusig terjedő skálán. Néhány ezek közül (a filantróp, a jószívú és a hazudozó) kézen fogva veztik az apját kereső elbeszélőt a Csemadoknak⁶ nevezett „(kult, úr, I, lett)”-be, az egykor Szent Istvánról elnevezett utcába.

A vitathatatlanul ironikus felhang ellenére a végső leszámolás kulcsmondatának tekinthető „Az égen szlovákiai magyar nap ragyog” (138) a regény intencionálisan, explicit módon is ismételten megjelenő sajátos (kisebbségi) közegére irányítja a figyelmet, és ebben az értelemben az 1944-es amerikai bombázás halottainak temetése egyaránt hordozza a megkerülhetetlen vég és az esetleges új kezdetek a regényben jellemzően feltételes módú lehetőségét is.

Az *Éleslövészet* ma már a Grendelt foglalkoztató témák és kérdések egyfajta sajátos enciklopédiájaként (kiindulópontjaként) is olvasható, mint a grendeli szövegháló meghatározó alkotóeleme, amelyhez a *Nálunk*, *New Hontban* és a *Bukott angyalok* is több szállal kötődik: az oroszok bevonulása, a csehszlovák közeg, Párizs, a kisváros és a nagyváros között feszülő távolság, az öncsalás és a hazugságok, a tömegsír, a szlovákiai (kisebbségi helyzetű) magyarság mint a megsokszorozódó perspektívák egyik állandója vannak ismételten jelen.

Szegedy-Maszák Mihály a *Mozgó Világban* az *Éleslövészet*ről a kiadás évében megjelent kritikája előrevetítette a szöveg és írója kap-

⁶ Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete

csán felmerülő paradigmaváltó szemléletmód lehetőségét. A központ és a periféria szövegeinek, a határon túli magyar irodalmak megítélésének addigi eltérő kritériumrendszerét konstatálva Szegedy-Maszák nemcsak arra tér ki, hogy Grendel szövege nem igényli a kettős mérce alkalmazását, hanem arra is, hogy Grendel szövegének a tágabb összefüggésrendszerbe helyezett (kelet-közép-európai) kisebbségi sors vállalása ellenére is van olyan érvényes olvasata, amelyik a nemzeti irodalom és nyelv (a központ által meghatározott) kritériumain belül is releváns lehet (Szegedy-Maszák 1981: 126–128).

3. 1989 után

Az 1989-ben bekövetkezett társadalmi változás egyik következménye a szlovákiai magyar prózairodalom differenciálódási folyamatainak felerősödése, amelyek az identitásmegőrző szerep tudatos háttérbe szorításával a magyar prózafordulat elemeinek hangsúlyos tudomásulvétele mellett az esztétikai minőségre és a nyitottságra helyezték a hangsúlyt.

Az 1989 után kialakult helyzet egyik következményeként megszűnt a szlovákiai magyar irodalmi közélet egyfórumúsága is. Az addigi egyetlen kiadó (Madách) és egyetlen irodalmi lap (*Irodalmi Szemle*) konkurenciájaként új fórumok alakultak, amelyeket a szűknek érzett kisebbségi kereten való túllépés kritériumai működtettek. Az elsők között volt a Kalligram mint kiadó (1991. április) és mint irodalmi lap (1992. június), amelyek a minőség, a nyitottság, az európai szellemiség közvetítői lettek. A Kalligram Kiadó vállalta fel a szlovákiai magyar próza hagyományának sablonjai és elváráshorizontjai közé nem szorítható szerzők, művek megjelentetését, a magyar irodalmak, irodalmi közlétek közötti közvetítést, valamint a szlovák irodalmi, kulturális közélettel való aktív kapcsolattartás feladatát is.

A kiadó prózaírói, élükön a kiadó és a lap társalapítójaként is szerepet vállaló Grendellel a nyitást a valós megmértetés nélkülözhetetlen feltételének tartották. Azt azonban, hogy a nyitásban megkevlhetetlen szerepet játszó Grendel esetében (is) összetettebb a kép, és egy komplexebb befogadói eszközrendszerre lenne szükség a magyarországi recepció részéről (is), már Szirák Péter a kilencvenes évek

közepén a Kalligramban megjelent Grendel-monográfiája is felveti: „A kontextusok különbségeinek »zárójelbe tétele« kétségkívül hozzájárult az egyetemes magyar irodalomnak mint szemléleti alapnak a helyreállításához. Ugyanakkor a kánon le- és felépítése körül kialakult versengésben a művek sajátos kiszolgáltatottságba kerültek. A különböző értelmezői körök vitája gyöngítette a másság érzékelésének képességét. Pedig annak, hogy Grendel műveit egy, a magyarországitól sok tekintetben eltérő elvárásrendszer hívta elő és értékelte, jó példái a műveiről rendezett pozsonyi kerekasztal-beszélgetések, és ezt jelzi trilógiájának (*Éleslövészet*, *Galeri*, *Áttételek*) szlovák fogadtatása is” (Szirák 1995: 79).

Karol Wlachovský műfordítóval való évtizedeken át tartó együttműködésének köszönhetően a szlovák irodalom (kultúra) terében is tartósan jelen volt Grendel, az *Áttételek* szlovák fordításának, az *Odtienené oblomky* 1985-ös megjelenésétől kezdve. Peter Zajac, a neves szlovák irodalomtörténész és kritikus Pavel Vilikovský, Rudolf Svoboda, Pavel Hruz, Alta Vášová, Dušan Mítana és Jozef Puškáš társaságába sorolja (Zajac 2019: 551). Tehát már Szirák Péter, a Grendelről megjelent első monográfia szerzője is konstatálja, hogy a magyar próza paradigmaváltásához való kötődés ellenére a grendeli próza mégis szignifikáns megkülönböztető jegyek hordozója. A határon túli, a szlovákiai magyar próza recepciójában így az azonosság és az elkülönülés mozzanata egyaránt szerephez kell, hogy jusson egy torzításmentes befogadói magatartás kialakítása érdekében.

A „személyiség önértékelésének újraalapozása” (Szirák 1995: 47) Grendel Lajos prózájának termékenyítő kihívása, de Grendellel jelenik meg „a nyelvi játékot előtérbe vonó szövegszervezés” is (78), ugyanakkor: „Epikája olyan saját elbeszélésképletet teremtett, amely [...] szervesen képes továbbépítkezni a kisebbségi irodalom hagyományának beszédrendjéből” - konstatálja irodalomtörténetében Kulcsár Szabó Ernő is (1994: 183).

Az ezredforduló utáni évben a Kalligram kiadásában megjelent *Nálunk, New Hontban* (2001) paratextusai és grafikája az *Éleslövészet*hez viszonyítva egyszerűsödtek, azonban – akárcsak az 1981-es, első regény esetében – megőrizték az értelmezéshez kötődő szerepüket. Míg az *Éleslövészet* műfaji meghatározását az elbizonytalanító jellegű szándékosság jellemzi, a *Nálunk, New Honban* egyszerűen csak re-

gény. A borító hátoldalán, a szerző fotója melletti, egyhasábos, Grendel Lajos nevével jelzett olvasási útmutatóban a *Galerire* (1982) irányított figyelem részben megnehezíti annak felismerését, hogy a szöveg az *Éleslövészet* történelmi, irodalmi és végső leszámolásai újraértelmezéseként (újráértelmezési kísérleteként) is olvasható. Akár úgy is, hogy a kitörés szándéka és annak lehetetlensége (hiábavalóságának felismerése) veszi át az irányító szerepet. Míg azonban az *Éleslövészet* leszámolásai (akár Kánya úrnak köszönhetően is) egy térbe vonják a koronázó város és a kisváros egymást átfedőnek, egymás kiegészítőinek látott jellegzetességeit, New Hont és a szélesen értelmezett nagyvilág közötti határ az ipolysági állomás, ahol mintha fel lehetne szállni egy olyan buszra, amely a kívülállás (az állandósult helyzetből való kitörés) lehetőségét kínálja.

A fedőlap abroncsba szorított fejét ábrázoló grafikája,⁷ az ismételten megjelenő hajlított és egyenes szögek, a Buñuelt forrásként megnevező mottó („Le a szabadsággal!”) a korlátok, a megkötöttség és korlátoltság felidézésében játszhatnak szerepet.

A *Nálunk, New Hontban* a csapdaként értelmezett múlttal (történelemmel) való szakítás/leszámolás (reménytelen) kísérleteként olvasható, hiszen Kálmán bácsi halálával lezárulhatna egy korszak, de: „[...] itt soha nem fejeződnek be a történetek, itt mielőtt véget érhetne valami, már kezdődik előről” (167); és súlya van annak, hogy „az oroszok távozását követően a magyar nyelv használatát hatóságilag szabályozták a városban“ (54) – így a hivatalokban és közterületeken nem javallott magyarul beszélni, ellenben mindenkinek, akit nem hurcoltak el, nem toloncoltak ki, nem vetettek börtönbe, jogában állt tisztességesen megtanulni szlovákul, s a makacsul ellenállókat némi erőszak alkalmazásával próbálják jobb belátásra bírni.

Míg az *Éleslövészetben* lexikai elemek utaltak az elbeszélés jelen idejű terében a szlovák nyelv, illetve a nyelv által uralt köztér jelenlétére, az értelmezésben játszott szerepük megkerülhetetlenségére, a *Nálunk, New Hontban* szövegében (nyomatékosító funkciójú) teljes szlovák mondatok töltik be ezt a szerepet:

⁷ A borítótér Maurits Ferenc grafikájának felhasználásával készült.

-
- Ako sa máš Margitka?
 - Mydlo češ?
 - Mydlo mám.
 - Dobre, daj, Mariška... A ja už nepoviem. Nič nepoviem. [...]
 - Dobrý večer, Jožko! [...]
- Dobrý deň, Jožko! Ako sa máš? (55, 57, 59)

A new hontiak történeteinek még mindig Jókai, illetve Mikszáth lenne a mércéje (mint az *Éleslövészet*ben is), de az anekdotát mint történet-szervező elvet csak az irónia állandó jelenléte teheti elfogadhatóvá.

A *Nálunk, New Hontban* már közvetlenül a kommunista rendszer bukása utáni időkbe vezet, mikor a fővárosból érkező elbeszélőnek (a kiadó fiatal munkatársának) könyvet kellene írnia New Hontról, amely annyira jelentéktelen, hogy olykor még a térképről is lefelejtik. Az *Éleslövészet*hez hasonlóan a regény három részből áll, és az elbeszélői hangok polifóniájának következményeként a megítélés/megismerés lehetőségének relativitása továbbra is a szöveg egyik jellemző sajátja. Az 1981-es regényhez hasonlítva tűnik új elemnek Iván és Borbála egy életen át tartó, buktatókkal és akadályokkal teli kapcsolata, amely a regény első és harmadik részét köti egymáshoz, így alkotva ívet a második rész felett, amely 1968 eseményeit, a „ki a jó magyar” dilemmáját, Kálmán bácsit, a város történetét ismerő nyugdíjas ügyvédet a középpontba állítva helyezi mérlegre. Ezt a formailag is a regény tengelyének tekinthető részt Kálmán bácsi az alárendelődés, a kiszolgáltatottág elutasításaként olvasható/értelmezhető magányos ellenállása teszi az értelmezés szempontából is kiemelt helyzetűvé/szerepűvé.

A harmadik részben az öreg ügyvéd halála után Bárány Pista, a szobrász veszi át a társelbeszélő-közvetítő szerepét. Az első és harmadik rész között eltelt idő szerepe relativizálódik, s ennek McLaczi bezárt, majd támogató összefogással újra megnyitott, később a lendület fogytával ismét üres konyhája lesz az egyik releváns példája, mint a megszokotthoz ragaszkodó, a megszokottban a stabilitás biztonságát kereső helyiek a világhoz való viszonyának megjelenítése. A regény befejezése, a New Honttól vett örökre tervezett búcsú előrevetíthetné a múlttal, a kisebbségi helyzet kereteivel (is) meghatározott, azokat célzottan relativizáló leszámolások lezárását is.

4. Az utolsó regény

A Grendel halálával 2018-ban lezárult pálya utolsó regénye, a 2017-ben a Kalligramnál megjelent *Bukott angyalok*. Sajátos helyzeténél fogva, mintegy az utolsó szó jogán megkerülhetetlenné teszi, hogy a grendeli életművet a sajátos kisebbségi sorshelyzet kihívásait, dilemmáit és buktatóit is számba véve vizsgáljuk. A regénynek releváns olvasata csak ennek tudatosításával lehet, hiszen a mit jelent kisebbségben élő magyarnak lenni témája itt nem várt nyomatékkal jelenik meg. A szöveg a második világháború végének ligetfalui borzalmait, a frontról visszatérő (szinte még gyerek) magyar katonák kivégzését a háború utáni visszafordíthatatlan változáshoz, az új, már csak szlovák város megszületéséhez köti. Egy olyan világhoz, amelyben magyarnak lenni traumát jelent, és/vagy opportunizmushoz vezet. „A rossz magyarokat lelövik, fiam. És hogy ki a rossz, és ki nem, azt mi döntjük el. Mert nem minden magyar rossz, ezt elismerem. De többé nincs helye a magyarnak Pozsonyban” (47) – mondja Janák, az új, a győztes hatalom képviselőjeként.

Az *Éleslövészet*hez és a *Nálunk, New Hontban*-hoz hasonlítva a paratextusok szerepe visszaszorul, nincs mottó, nem szólal meg a szerző, elmarad a műfaj meghatározása és a grafikai megoldások is csupán az első fedőlapra korlátozódóak. Egy vörös csillagot formázó kút⁸ száján át zuhan fejjel lefelé egy öltönyös férfi a (feltételezhetően) párizsi utcára.⁹ A két fülszöveg közül az első egy rövid idézet a szövegből, amit egy vázlatos tartalmi összefoglaló követ, míg a második a szerző, Grendel Lajos fotója alá szerkesztett névjegy.

A történelem és a kisebbségi sors ebben a regényben is egymást felidézően fonódnak össze. A *Bukott angyalok* jellemzője, hogy a kisváros képe elhalványul, jelentésképző szerepe megszűnik. Helyét a főváros veszi át, amely Párizs perspektívájából már provinciálisnak tűnik. A szlovák közegre utaló nyelvi elemek ebben a regényben jellemzően Pozsonyra fókuszálva jelennek meg: a Kramáre (az egyetemi

⁸ Pécsi Györgyi a regényről készült, a *Kortársban* megjelent írásának címadója lett: *Dög a kútban* (Pécsi 2017: 95–98).

⁹ Borítóterv: Csillag Lajos.

kórház), Štrkovec (az egyik lakótelep), az Alžbetka (a belváros egy ismert étterme) (15, 125, 173). A *Bukott angyalok* terének koordinátái szokatlanul pontosak, pozsonyi és párizsi színtere is nevesítettek, konkrétak, ugyanakkor az elbeszélői perspektívák biztos pontjainak hiánya, az értelmezői kontextus függvényében konstruálódó jelentéstartalmak továbbra is a szöveg meghatározó jellemzői.

Ami mégis mássá teszi a szöveget, az az ironia és a korábbi szövegekben megtapasztható (esetenkénti) enyhe szarkazmus hiánya, amely az *Éleslövészet* és a *Nálunk, New Hontban* szövegeinek világát a szürkének tűnő mindennapiság fölé emelte. Az alakok – a kommunista Janák, aki megmentette Tocseket, aki a vejének, Lőrincnek beszél a múltól, és aki mindezt, már özvegyként, besúgóit múltját is megvallva Párizsban osztja meg barátjával, a megfigyelt elbeszélővel – traumái összefonódnak. Úgy tűnik, mintha Párizsban elmondható lenne, amiről otthon hallgatni kellett, akár 1989 után is, de megoldást, feloldozást ez a perspektívaváltás sem hoz.

A *Bukott angyalok* a felejtés ellen írt könyv, a hatalommal való visszaélés, a kiszolgáltatottság 1945 utáni közös, közép-kelet-európai történeteinek egyik sajátos, hangsúlyosan szlovákiai magyar változata. Referencialitása intencionális.

Összegzés

Az *Éleslövészet*, a *Nálunk, New Hontban* és a *Bukott angyalok* szövegegyüttese arra mutat rá, hogy a kisebbség történelmi tapasztalatai és nyelvi elemei sajátosságai a grendeli szövegvilág standard elemei. A kommunikatív, generációs emlékezet szintjén megfogalmazódó kánoni jövődölések tükrében (Szegedy-Maszák, Kulcsár Szabó) Grendel az *Éleslövészet*nek köszönhetően a magyar irodalom a 20. század hetvenes éveinek végén induló prózafordulatának figyelmet érdemlő szerzője. Ugyanakkor a magyar irodalmi kánont (mint hangsúlyozottan töredezett) újraértelmező, főszerkesztőként Szegedy-Maszák Mihály nevével jegyzett irodalomtörténet nem említi. A magyar (központi) irodalmi kánonban betöltött helyének kérdése így továbbra is nyitottnak/eldöntetlennek tekinthető, felvetve azt a kérdést is, hogy a grendeli életműben már a *Nálunk, New Hontban* is megjelenő referencialitás (Németh 2001: 100) milyen szerepet játszik az életmű egészének megítélésében?

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, Jan 2001. *Kultura a paměť*. Ford. Martin Pokorný. Praha: Prostor.
- Béládi Miklós 1982. Kisebbségi irodalom – nemzetiségi irodalom. Béládi Miklós (szerk.), *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. kötet. A határon túli magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–17.
- Béládi Miklós (szerk.) 1982. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. kötet. A határon túli magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bloom, Harold 2000. *Kánon západní literatury*. Ford. Ladislav Nagy, Martin Pokorný. Praha: Prostor.
- Elek Tibor 2018. *Grendel Lajos*. Budapest: MMA Kiadó.
- Gintli Tibor (szerk.) 2010. *Magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grendel Lajos 1981. *Éleslövészet*. Bratislava: Madách.
- Grendel Lajos 2001. *Nálunk, New Hontban*. Pozsony: Kalligram.
- Grendel Lajos 2017. *Bukott angyalok*. Dunaszerdahely-Pozsony: Kalligram.
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum.
- Mikszáth Kálmán 1976. *Tót atyafiak – A jó palócok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Németh Zoltán 2001. A terep/munka kellemetlenségei. *Tiszatáj* 55/12: 94–101.
- Pécsi Györgyi 2017. Dög a kútban. *Kortárs* 61/10: 95–98.
- Szegedy-Maszák Mihály 1981. Tanulságától megfosztott történelem. *Mozgó Világ* 7/10: 126–128.
- Szegedy-Maszák Mihály 2007. Előszó. Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.), *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Budapest: Gondolat Kiadó. 11–17.
- Szirák Péter 1995. *Grendel Lajos*. Pozsony: Kalligram.
- Zajac, Peter 2019. Wlachovského Grendel, Grendelov Wlachovský. Grendel Lajos. *Padlí anjeli*. Ford. Karol Wlachovský. Bratislava: Marenčin PT. 551–554.

SUMMARY

The aim of the study is to examine the manifestation and characteristics of identity formation in three novels by Lajos Grendel, each representing different stages of his career. In the context of the Hungarian prose shift, I analyse *Éleslövészet* (1981), the turn-of-the-millennium *Nálunk, New Hontban* (2001), which emphasises narrative mosaics, and the career-capping *Bukott angyalok* (2017), which also highlights the peculiarities of minority novels. I explore elements in these texts that, beyond the characteristics considered part of a collective Hungarian identity based on linguistic-national unity, can be interpreted as expressions of otherness referring to a minority context.

NAGY ROLAND

NYELVI-DISZKURZÍV STRATÉGIÁK A HÍRSZÖVEGEKBEN

Az újságírói vélemények implicit megjelenítése

Annotáció: Dolgozatomban az újságírói értékítéletek hírszövegekben való megjelenésének azonosításával foglalkozom. A tanulmány fő célja, hogy bemutassa, milyen nyelvi-diszkurzív stratégiákat használnak az újságírók arra, hogy a személyes véleményüket közvetett módon jelenítsék meg a hírszövegekben, ezzel manipulálva az olvasókat. A kutatás első-sorban Teun van Dijk hírséma-modelljén alapul, melynek segítségével makroszinten, az információelrendezés alapján is kimutathatók a befolyásolási kísérletek. Ebből a szempontból gyakori manipulációs technikának számít az újságírói értékítéletek (van Dijk megfogalmazásában „értékelések”) előtérbe helyezése, viszont ezeket implicit jellegűknél fogva gyakran nehezebben azonosítják a befogadók. Norman Fairclough diszkurzuselemzési módszerének segítségével azonban hatékonyan észlelhetők az újságírói értékelések. A módszer tesztelése érdekében három szlovákiai magyar portál híreit követtem figyelemmel négy napon keresztül. Összeállítottam egy tizenkét hírszövegből álló korpuszt, elkészítettem a szövegek sémáját, majd elemeztem, hogy a cikkekben milyen nyelvi-diszkurzív stratégiák révén jelennek meg az újságírói vélemények.

Kulcsszavak: Teun van Dijk, Norman Fairclough, diszkurzuselemzés, hírszövegek, szuperstruktúra, nyelvi-diszkurzív stratégiák

Bevezetés

A tömegsajtó manipulációs potenciálja már hosszú évtizedek óta foglalkoztatja a médiaszakembereket és a tömegkommunikáció kutatóit. A nyomtatott sajtó térhódítása – ami nagyjából a 19. század első harmadára tehető Amerikában – rövidesen magával hozta a kérdést, mennyire alkalmas a média a tömegek befolyásolására. A rádió, a te-

levízió, majd később az internet mind szélesebb körbe „szórta szét” a sajtó üzeneteit, így a manipulációs potenciál az évtizedek során nemcsak a médiszakemberek, hanem az államhatalom érdeklődésének középpontjába is került.

A 20. század két nagy háborúja médiatörténeti szempontból viszonylag korán megmutatta, milyen pusztító hatással bír az államhatalom szolgálatába állított sajtó, ennek ellenére a médiamunkások évtizedeken keresztül kitartottak (és ki is tartanak) a független, objektív, befolyástól mentes tájékoztatás eszméi mellett, melyeket különféle etikai kódexek, szakmai irányelvek és tankönyvek formájában rögzítettek. A függetlenségre törekvő sajtó és a politikai-gazdasági hatalom érdekellentéte napjainkban sem tűnt el, sőt, egyre gyakrabban találkozunk olyan tömegkommunikációs stratégiákkal, melyekkel a regnáló hatalom a függetlenség meglétét nevetség tárgyává teszi, az objektivitást pedig szitokszónak állítja be.

A tömegkommunikáció-kutatás a sajtó működésének feltárásakor azonban más szempontokat is figyelembe vesz. Nem (csak) a „hatalom kontra média” törésvonal mentén vizsgálja a tömegkommunikációt, sokkal inkább a média hatásmechanizmusának általános leírására, újabban pedig a befogadók médiahasználati szokásainak megfigyelésére törekszik. A témában kiváló összefoglaló tanulmányt írt Bajomi-Lázár Péter, aki az amerikai tömegkommunikáció-kutatás elmúlt száz évének uralkodó trendjeit összegezte. A szerző két általános megközelítést mutat be: az egyik a média erős, közvetlen hatását látja bizonyítottnak, a befogadók szerepét pedig passzívnak, kritikátlanak és ezáltal kiszolgáltatottnak írja le; a másik a média közvetett, csekélyebb hatását hangsúlyozza, melyben a befogadók sokkal aktívabb és tudatosabb szerepet játszanak (Bajomi-Lázár 2017: 74). A kutató a tanulmány végén az utóbbi mellett foglal állást: kiemeli, hogy a modern médiaelméletek szerint a sajtó egyénekre gyakorolt hatása a korábbi elképzelésekhez képest jóval kisebb, mert számos egyéb tényező is formálja a politikai attitűdöket, például a szűkebb család és a baráti kör, az iskola, a vallási hovatartozás vagy akár a genetikai örökség is; illetve hangsúlyozza, hogy a média hatása nagyban függ az adott közeg politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális berendezkedésétől. Bajomi-Lázár ez utóbbival magyarázza az első és a második világháború propagandájának elképesztő erejét is (Bajomi-Lázár 2017: 76–77).

A csekély hatás azonban nem egyenlő a befolyás teljes hiányával. Ahogy Bajomi-Lázár Carrol J. Glynnt és Irkwon Jeongot idézve megállapítja: „[...] bizonyos médiumok bizonyos üzenetei bizonyos időkben bizonyos hatást gyakorolnak a közönség bizonyos részére” (Bajomi-Lázár 2017: 74). Ebből a rendkívül általános megfogalmazásból leginkább az következik – ahogyan Bajomi-Lázár is rámutat –, hogy a média befogadóközönségre gyakorolt hatását még egyetlen általános modell segítségével sem sikerült kimerítően leírni.

A befogadáskutatások ráadásul arra is rávilágítottak, hogy a sajtó az egyéni médiafogyasztási szokásoktól függően más-más hatást válthat ki az olvasókban, a hallgatókban és a nézőkben. A médiahatások közé tartozhat a befogadó már meglévő álláspontjának felerősítése (egyetértés vagy ellenszenv az adott üzenet kapcsán), az új attitűdök kialakítása vagy akár a véleményváltozás is.

Legyen szó bármilyen hatás kiváltásáról, a médiamunkások tisztában vannak azokkal a kommunikációs stratégiákkal, amelyek elősegíthetik a kívánt cél elérését (feltéve persze, ha az adott sajtóterméknek van ilyen szándéka). Ezen stratégiákat többféle aspektusból lehetne vizsgálni, jelen tanulmány viszont azt veszi szemügyre, hogy a közlő (esetünkben a média) szándéka ismert-e a befogadó előtt. Ennek alapján Árvay (2003: 11–13) különbséget tesz a *befolyásolás*, a *meggyőzés* és a *manipuláció* között. A *befolyásolást* olyan általánosabb jelenségeként írja le, melynek során a közlő megpróbál valamilyen véleményt kialakítani a befogadóban. A *meggyőzést* és a *manipulációt* egyaránt befolyásolási stratégiaként értelmezi, mégis lényeges különbséget lát közöttük: míg az előbbi esetében a befogadó tisztában van a közlő szándékával, addig az utóbbinál a befogadó nem tudatosítja a közlő befolyásolási kísérletét. Éppen ezért – morális szempontból – több kutató is éles határt húz a két stratégia között: a meggyőzést erkölcsileg elfogadhatóbbnak tartják, mint a manipulációt, bár Árvay megjegyzi, hogy „[...] léteznek olyan szituációk, amelyekben a manipuláció jó célt szolgál, sőt éppen a manipulált egyén érdekében történik (pl. pszichoterápiás kezelések során)” (Árvay 2003: 13).

Az alábbi tanulmányban tehát elsősorban a sajtó manipulációs kísérleteiről lesz szó. A szerzőnek nem célja, hogy választ adjon arra az évszázados kérdésre, vajon létezik-e független hírközlés, illetve hogy a tömegsajtó mekkora hatást képes gyakorolni a befogadóra. Ehelyett

egy sokkal gyakorlatiasabb megközelítést alkalmazva azt vizsgálja, hogy az online médiában megjelenő hírközlő cikkek tartalmazznak-e újságírói értékítéleteket, és ha igen, milyen nyelvi-diszkurzív stratégiák mentén jelennek meg a szövegekben.

1. Újságírói értékítéletek, avagy a van Dijk-féle hírséma szubjektív kategóriája

A hagyományos médiaelméleti megközelítések értelmében a sajtó több fontos társadalmi funkcióval is rendelkezik: egyszerre tájékoztat és befolyásol, oktat és szórakoztat, ellenőrzi a hatalmat és közben ki is szolgálja annak bizonyos érdekeit, identitást formál és értékeket őriz, s a sort még lehetne folytatni. A társadalmi funkciókkal kapcsolatos elképzelések listája az évtizedek során bővült, illetve átalakult (bővebben ld. Lazarsfeld – Merton 2007), de a tájékoztatás és a véleményformálás éles elkülönítése egy olyan sajtóelméleti tétel, amely már fél évszázaddal ezelőtt is alapvetésnek számított, és még napjainkban is tartja magát. Ha csak az elmúlt ötven év magyar szakirodalmát vesszük górcső alá, láthatjuk, hogy eltérő időszakokban más-más műfajelméleti felosztások születtek (vö. Gombó 1977, Domokos 2002, Bernáth 2008), de az informálás és a véleményformálás differenciálása mindegyik médiakutatónál visszatérő elemnek bizonyult.

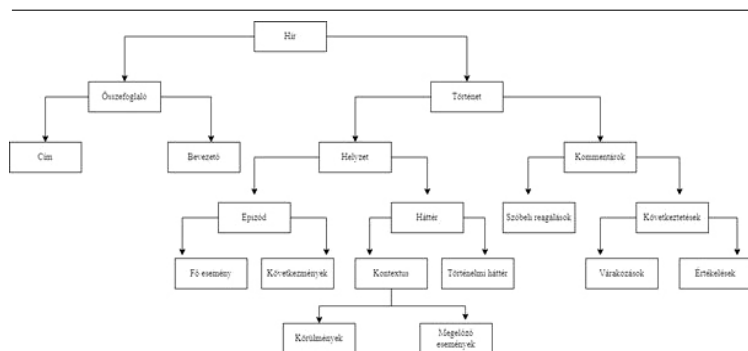
Más kérdés azonban, hogy a tankönyvekben szereplő elméleti felosztások mennyire köszönnek vissza az újságírói gyakorlatban. Tény, hogy a legtöbb sajtótermék napjainkban is fontosnak tartja a híryananyagok és véleménycikkek elkülönítését (főként rovatok segítségével), de az elmúlt évtizedekben számos elemzés és kutatás bizonyította, hogy a tájékoztató műfajcsalád hírei nem mindig mellőzik a véleményformálás nyelvi eszközeit. Az utóbbi megállapítás kiemelten fontos, hiszen a tömegkommunikáció-kutatás mellett a nyelvészet is egyre élénkebben kezdett foglalkozni a sajtónyelvi szövegekkel. Sőt, bizonyos 20. századi nyelvészek külön kötetet szenteltek a médiával kapcsolatos megfigyeléseiknek és kutatásaiknak. Voltak olyanok, akik általánosabb, elméleti jellegű módszereket alkalmaztak, mások inkább a sajtó gyakorlati oldaláról közelítették meg a problémakört.

1.1. A hírszövegek a nyelvtudomány fókuszában

A sajtó működésével foglalkozó nyelvészek közül az egyik legismertebb Noam Chomsky, aki Edward S. Herman közgazdással közösen írta *Az egyetértés-gépezet* című kötetet. Ebben egy ötlépcsős „szűrőrendszer” segítségével próbálták bizonyítani a média üzenettorzító hatását, amely a médiakritikus irányzatok egyik alapművévé vált (Chomsky – Herman 2016).

Kevésbé kritikus hangnemet ütött meg Teun van Dijk holland szövegnyelvész, aki az 1988-ban publikált, *News as discourse* című kötetében a hírek általános felépítésével foglalkozott. Van Dijk egészen más megközelítést alkalmazott, mint Chomskyék – korának legaktuálisabb szövegnyelvészeti, szövegtipológiai, diskurzuselemzési és pszichológiai kutatási eredményeit használta fel egy kifejezetten gyakorlati jellegű elemzés bemutatására. A holland nyelvész a hírt egy sajátos diskurzustípusnak tekinti, amely pontosan leírható struktúrák, szabályok és minták segítségével közvetíti a média üzeneteit (van Dijk 1988: 175). Úgy véli, hogy a konvencionalizálódott diskurzustípusokhoz hozzájárulnak bizonyos sablonszerű sémák, úgynevezett szövegszerkezeti vázak, amelyek meghatározzák az adott diskurzustípus elrendezését, mind tartalmi, mind formai szempontból (van Dijk 1988: 49–50). Ezeket a sémákat nevezi van Dijk szuperstruktúráknak.

Az idézett kötet jelentős részében a szövegnyelvész a hírek szuperstruktúráját vázolja fel, részletesen elmélyedve a módszertani dilemmákban is. Van Dijk és csapata a hírséma kidolgozásához több száz újságcikket elemzett: első lépésként azonosították a hírekben szereplő makroállításokat, majd ezeket a tartalmi jellegük alapján megpróbálták különféle kategóriákba sorolni, végül pedig összeállították a cikkekben szereplő kategóriák hierarchiáját. Így alakult ki az általános hírséma, amely meghatározza az információk szövegbeli elrendeződését (a szuperstruktúra működésének részletesebb jellemzéséhez ld: Nagy 2024).

1. ábra: Teun van Dijk hírsémája

1.2. A „következtetések” kategóriájának problémái

A tanulmány a továbbiakban a hírséma *következtetések* nevű kategóriájával foglalkozik részletesen, mely két további alkategóriát foglal magába: a *várakozásokat* és az *értékeléseket*. A cikk így szorosan kapcsolódik a szerző 2023-ban közzétett kutatási eredményeihez. A korábbi publikáció elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, hogy az újságírói *várakozások* és *értékelések* struktúrabeli elhelyezkedése utalhat-e a médiamunkások manipulációs szándékára, és ha igen, mely hierarchikus együttállásokat érdemes elkerülnie az objektivitásra törekvő újságírónak. A kutatásban három szlovákiai magyar hírportál tevékenysége nyomán összesen 30 hírszöveg szuperstruktúrája került összevetésre. Az elemzés bebizonyította, hogy az újságírók a gyakorlatban néha a *fő esemény* elé helyezik a saját véleményüket, ami egyértelműen manipulációs szándékot feltételez. Kiderült tehát, hogy a *következtetések* kategóriájának hírsémában betöltött pozíciója már önmagában is egy manipulációs stratégiának tekinthető (Nagy 2023: 155). A szerző a tanulmányban kitért még a *várakozások* és az *értékelések* azonosításának kérdéskörére is, bár részletekbe menően nem taglalta, hogy a felsorolt kategóriák milyen nyelvi-diszkurzív stratégiák segítségével „szövődnek bele” a hírszövegekbe. A jelenlegi publikáció célja tehát az, hogy választ adjon a korábban megválaszolatlanul maradt kérdésekre.

A *következtetések* kategóriája a szuperstruktúra egyik legvitatottabb és legellentmondásosabb eleme. Már önmagában a cikkekben való felbukkanása is kérdéseket vet fel, hiszen az újságírói szakiroda-

lom a hírközlő anyagokat a tájékoztató műfajcsaládba sorolja, melynek legfontosabb jellemzője, hogy objektív módon közvetíti az üzeneteket a befogadók számára. A hírcikkekkel szembeni legfontosabb műfaji elvárás az újságíró szubjektív véleményének kizárása, esetlegesen annak háttérbe szorítása. „A ténszerűség, a pontosság, a hitelesség és az aktualitás mellett a tájékoztató műfajcsaládban kötelező az objektivitás” – írja Bernáth (2008: 47). Később azonban megállapítja, hogy az objektivitásnak is megvannak a határai, például a szerkesztők a témák napirenden tartásával vagy a kiemelt pozíciókba való elhelyezésükkel már önmagában is az objektivitás határait feszegető döntéseket hoznak (Bernáth 2008: 47–53).

A szubjektív újságírói meglátások azonban nem csak a nyelven kívüli tényezőknél bukkannak fel. Van Dijk a *News as discourse* című kötetében leszögezi, hogy a szuperstruktúra *kommentárok* kategóriája, amely a *várakozásokat* és az *értékeléseket* is magába foglalja, gyakori elemét képezi a hírszövegeknek. „Bár sok hírszerkesztő osztja azt az ideológiai nézetet, hogy a tények és a vélemények nem keverhetők össze, ez az utolsó Kommentárok kategória gyakran megjelenik a hírekben, néha közvetett formában”¹ – írja a holland szövegnyelvész (van Dijk 1988: 56).

Az újságírói vélemények tehát van Dijk megfigyelése alapján a nyelvi síkon is megjelennek a hírszövegekben, mégpedig explicit vagy implicit módon. A nyelvész szerint ezeket a szubjektív értékítéleteket érdemes két alkategóriára bontani: a *várakozások* elnevezésű alkategória az újságírók jövőre vonatkozó „latolgatásait” tartalmazza, tehát egy adott esemény lehetséges politikai, gazdasági vagy egyéb következményeit fogalmazza meg; az *értékelések* alkategória viszont az újságíró személyes véleményét jeleníti meg, azt, hogy mit gondol az adott eseményről (van Dijk 1988: 56).

Jelen dolgozat szerzője a már idézett korábbi tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy bár a két kategória felbukkanási aránya az elemzett mintában szinte azonos, az *értékelések* mégis jóval gyakrabban előzik meg a *fő eseményt*, tehát alkalmasabbak a befogadó véleményének manipulálására, mint a *várakozások* (Nagy 2023: 150).

¹ A szerző fordítása.

A *következtetések* kategóriájának másik fő problémája az azonosítás kérdésköre, ami tulajdonképpen a teljes van Dijk-féle hírsémáról elmondható. A holland szövegnyelvész módszerének legnagyobb gyengesége az interpretáció szubjektív természetéből adódik: egyénenként változhat, hogy a befogadó milyen makroállításokat „nyer ki” a hírszövegekből, majd ezeket a szuperstruktúra mely kategóriáiba sorolja be. Bár a korábbi kutatások arra utalnak, hogy a van Dijk-féle hírséma viszonylag gyorsan elsajátítható, és az adatközlők által csoportosított kategóriák kifejezetten magas egyezést mutatnak (bővebben ld. Yarlott 2018), a szubjektivitást és az esetleges eltérő értelmezéseket így sem lehet teljesen kizárni az elemzésből.

Bizonyos kategóriák azonosítása viszont nem ütközik különösebb nehézségekbe. A *cím* és a *bevezető* esetében a legeggyértelműbb a helyzet, hiszen ezek mindig a hírszövegek elején helyezkednek el, és általában tipológiai szempontból is elkülönülnek a szövegtesttől. A *cím* és a *bevezető* így „kilóg a sorból”, hiszen strukturálisan rögzített, tartalmilag viszont meghatározatlan kategóriákról van szó, tehát a pozíciójuk eleve adott, és az újságíró dönti el, milyen információkkal tölti fel őket. Ideális esetben ebbe a két kategóriába kerül be a *fő esemény* – tehát a hír legfontosabb mozzanata, az aktualizációs pillanat, amiért a hír megíródott –, bár a gyakorlati elemzések azt mutatják, hogy az újságírók a manipuláció céljából egyéb információkkal is feltölthetik a címet és a *bevezetőt* (ld. Nagy 2022).

A könnyen azonosítható kategóriák közé tartoznak a *szóbeli reagálások* is, amelyek nemcsak szemantikai, hanem grammatikai síkon is kínálnak „kapaszkodókat” az értelmezőnek, nevezetesen a közléssigék révén. A *várakozások* kategóriája pedig előfeltételezi a feltételes módú igealakok, valamint a bizonytalan jövőre vonatkozó módosító- és határozószók jelenlétét (Nagy 2023: 152).

Más kategóriák azonosításánál viszont már nincsenek ilyen grammatikai kiindulópontok. A *fő esemény* megtaláláshoz például elengedhetetlen a világismeret, de a gyakorlatban a *megelőző események* és a *történelmi háttér* között sem mindig könnyű különbséget tenni – maga van Dijk sem húzott éles határt a két szerkezeti egység között (van Dijk 1988: 54).

Az *értékelések* kategóriájának azonosítása szintén több kérdést vet fel. Ahogy van Dijk korábbi idézetéből kiderül, az újságírói vélemény-

nyek gyakran implicit módon jelennek meg a hírszövegekben, ezért az azonosításuk a többi kategóriához képest nagyobb nehézségeket okozhat az értelmező számára. Az alábbi kutatás alapján is kitűnik, hogy az újságírók a saját értékítéleteiket gyakran „becsempészik” a szuperstruktúra egyéb kategóriáiba (például a *megelőző események*-be vagy a *körülményekbe*), ezáltal „hibrid” kategóriákat hoznak létre, és még inkább elrejtik a véleményüket. Szintaktikai szempontból ugyan áruklódó lehet a minősítő jelzős szerkezetek használata, amelyek a hírek szikár, tárgyilagos stílusába kevésbé illenek bele, de ezen szövszerkezetek nem kizárólagosan az *értékelésekre* jellemzők, felbukkanhatnak egyéb strukturális egységekben is.

A szerző a tanulmány gyakorlati részében tehát arra vállalkozik, hogy a különféle nyelvi-diszkurzív stratégiák bemutatásával részletesebben ismerteti az újságírói értékítéletek azonosításának lehetőségeit.

2. Az újságírói értékelések azonosításának nyelvi-diszkurzív stratégiái

Az eddig felvázolt elméleti keretrendszerből is kitűnik, hogy a kutatás főként a szövegnyelvészet és a diskurzuselemzés módszereire épít. A gyakorlati elemzés szempontjából két kutató, Teun van Dijk és Norman Fairclough nevét kell kiemelni. Előbbiről az előző fejezetekben többször is szó esett – a holland szakember pályája korai szakaszában szövegnyelvészettel foglalkozott, majd a diskurzuselemzés felé fordult; a hírszövegek szuperstruktúrájának koncepciója pedig éppen a két pályaszakasz határán született, így mindkét tudományterület jegyeit magán hordozza. Norman Fairclough brit nyelvész és egyetemi oktató van Dijkhoz hasonlóan a kritikai diskurzuselemzés (critical discourse analysis, CDA) irányzatában alkotott maradandót. Módszerének alapjait az 1992-ben publikált *Discourse and Social Change* című munkájában fektette le. Felfogásában a diskurzus egyfajta kommunikációs esemény, mely három összefonódó dimenzióból áll: szövegből, diszkurzív gyakorlatból és társadalmi gyakorlatból. A szöveg maga a nyelvi produktum, a kimondott vagy leírt szavak dimenziója; a diszkurzív gyakorlat a kommunikációs esemény létrejöttének és hatásának aspektusait tárja fel; a szociális gyakorlat pedig az esemény

szélesebb társadalmi és kulturális kontextusát, valamint a hatalmi viszonyokhoz fűződő kapcsolatát vizsgálja (Fairclough 1992: 62–100).

A holland és a brit nyelvész munkássága abban is egyezéseket mutat, hogy mindketten foglalkoztak médiaszövegekkel: van Dijk a már említett *News as discourse* című könyvében, Fairclough pedig főként az 1995-ben megjelent *Media discourse* című kiadványában. Az utóbbiban a szerző konkrét médiaszövegek elemzésén keresztül mutatja be a háromlépcsős modell működését (Fairclough 1995: 128–176).

2.1. Módszertani alapok

Jelen kutatás szempontjából a szöveg dimenziója kiemelten fontos, hiszen Fairclough több olyan stratégiát is felsorol, melyeket felhasználva a nyelvi kódok alkalmassá válnak a vélemények sugallására – vagyis éppen azokat a nyelvi (elsősorban grammatikai és szemantikai) eszközöket tárja fel, amelyek segítségével azonosíthatóvá válnak az újságírói vélemények. A vélemény-sugallás nyelvi eszközeit Fairclough a *Discourse and Social Change* és a *Media Discourse* c. munkáiban egyaránt fejtegeti. E két mű felhasználásával összeállítottam egy átfogó kritériumrendszert, mely eligazítást nyújthat a hírszövegekben felhasznált nyelvi-diszkurzív stratégiák kapcsán.

Stratégia	Leírás	Példa
Nominalizáció	Cselekvések és felelősök eltüntetése főnevesítéssel, így a tett és a tett elkövetője elválasztódik.	„A döntés megszületett.” (Ki döntött?)
Modalitás	Az állítás bizonyosságának, valószínűségének vagy szükségszerűségének nyelvi jelölése.	„Valószínűleg a kormány hibázott.”
Attribúció	Vélemények forrásának eltüntetése vagy eltitkolása, közvetett beszámolás.	„A szakértők szerint...”
Evaluatív szókincs	Értékelő, érzelmi töltetű vagy sugallt jelentéssel bíró szavak használata.	„Botrányos esemény történt.”
Preszuppozíciók / Implikaturák	Olyan előfeltevések vagy következtetések beépítése, amelyek vitán felül állóként jelennek meg.	„Az újabb kudarc után a miniszter lemondott.” (már előfeltételezi, hogy kudarc történt)
Retorikai kérdések	Vélemény közvetítése kérdésformában, amelyre nem vár választ.	„Hát hogy történhetett ez megint?”
Metaforák	Társadalmi jelenségek képszerű, érzelmi töltetű nyelvi leírása.	„Gazdasági csőd cunami fenyeget.”
Intertextualitás / idézés	Más szövegek, források beemelése saját értelmezés támogatására.	„Ahogy Churchill is mondta...”

2. ábra: A Fairclough-féle nyelvi-diszkurzív stratégiák

A kutatás módszere tehát a van Dijk-féle hírséma és a Fairclough-féle nyelvi-diszkurzív stratégiák vegyítésével állt össze.

2.2. A szövegtörzs összeállításának kritériumai

Az elemzési modell gyakorlatban történő leteszteléséhez egy hírszövegekből álló törzs összeállítására volt szükség, melynek tartalmát a három legolvasottabb szlovákiai magyar hírportál, az Új Szó, a Körkép és a Paraméter weboldala szolgáltatta. A cikkek kiválasztása során több szempontnak egyszerre kellett érvényesülnie. Az elsődleges cél egy olyan médiaesemény megtalálása volt, amely olyannyira magas hírértékű, hogy a sajtó huzamosabb ideig napirenden tartja a témát. Összehasonlító elemzés révén elengedhetetlen kritériumnak bizonyult, hogy a választott hírportálok az adott témát eltérő módon dolgozzák fel, hiszen így válik megfigyelhetővé, hogy egyazon eseményt milyen különféle diszkurzív stratégiák mentén lehet „elmesélni”. Az utóbbi feltétel teljesítése korántsem volt egyszerű feladat: mivel alacsony létszámú szerkesztőségekről van szó, a hírek többségét a Szlovák Köztársaság Hírugynökségétől (TASR), a Magyar Távirati Irodától (MTI) vagy egyéb más portáloktól veszik át, gyakran szó szerinti átiratként, így ezek a témák nem kerülhettek be a törzszbe. A felsorolt portálok állandó konkurenciaharcot folytatnak az olvasókért, ezért a saját feldolgozású, nem átvett témák esetében igyekeznek olyan exkluzív tartalmakat kínálni, amelyekkel az olvasók más hírportálon nem találkozhatnak. Az említett okok miatt kezdetben nehézségekbe ütközött egy olyan téma megtalálása, amelyről az Új Szó, a Körkép és a Paraméter napokon keresztül beszámol, ráadásul saját feldolgozású hírszöveg formájában.

A választás végül a szlovák közmédia átalakítására vonatkozó törvényjavaslatra esett, melyről a három kiválasztott sajtótermék 2024. március 12. és 15. között naponta közétett egy-egy saját feldolgozású anyagot. A törzs 12 hírszöveget tartalmaz.

A törzs témái és cikkei:

1. téma: A szlovák közmédia átalakítására vonatkozó javaslat tárcaközi egyeztetésre kerül

- a) Új Szó: Megkezdődött a közmédia gyökeres átalakítása
- b) Körkép: A közmédiának, úgy, ahogy eddig ismertük, befellegzett. Machaj távozik, naponta egyszer jön a szlovák himnusz
- c) Paraméter: Megszűnik az RTVS a jelenlegi formájában

2. téma: Hazai és nemzetközi reakciók a szlovák közmédia átalakítása kapcsán

- a) Új Szó: A Fico-kabinet megszállná a közmédiát, a saját propagandaeszközzé alakítaná azt
- b) Körkép: Az RTVS dolgozói a törvénytervezet visszavonására kérik a kulturális tárcát
- c) Paraméter: A kormány elfoglalná a közmédiát, Forró bízik benne, hogy ezzel javulni fog a „közszolgálatosság”, Mózes szerint „tarol az úthenger”, a közmédia tiltakozik

3. téma: A kulturális miniszter sajtótájékoztatója a szlovák közmédia átalakításáról

- a) Új Szó: A tárca szerint az RTVS közszolgálatosságát és anyagi stabilitását erősítik
- b) Körkép: Šimkovičová felszólította a médiatanácsot, hogy idézze be az RTVS vezérigazgatóját annak személyi csődjének magyarázata miatt
- c) Paraméter: Šimkovičová az „alternatív információt” hiányolja a közmédiából, de nem magyarázta meg törvényjavaslatát, mert valaki „debilnek” nevezte Dankót

4. téma: Tüntetés a közmédia átalakítása ellen

- a) Új Szó: Ismét ezrek tüntettek Pozsonyban a Fico-kormány ellen
- b) Körkép: Több ezren tüntettek a kormány ellen Pozsonyban és Kassán
- c) Paraméter: Újabb Állítsuk meg őket! – nagygyűlés, több mint 15 ezer ember tüntetett a közmédia védelmében a kormányhivatal előtt

2.3. Az elemzés menete

Az elemzés során a 12 cikket tartalmi egységekre osztottam annak függvényében, hogy az adott szövegrész a szuperstruktúra mely kategóriájába illik bele. A tartalmi egységek határai általában egybeesnek a bekezdések határaival, bár ez nem minden esetben van így, előfordulnak egyetlen mondatból álló szövegegységek is. Arra is akadt példa, hogy egy bekezdésen belül a szuperstruktúra több kategóriáját is azonosítani lehetett, illetve ennek ellenkezője is gyakori, tehát egy kategória több egymást követő bekezdésen keresztül uralja a szöveget. A gyakorlatban többször is előfordulnak nem „tisztá” kategóriák – adott esetben egy-egy mondaton belül több strukturális egységre jellemző elem is megjelenhet (ilyenkor egyetlen szövegegység két kategóriával lett felcímkézve, például *megelőző események + értékelések*).

A hírszövegek felosztását és csoportosítását követően felvázoltam az összes cikk szuperstruktúráját, majd megfigyeltem, hogy mely hírsémákban bukkan fel az *értékelések* kategóriája. Ezeket a szövegegységeket összepárosítottam a Fairclough-féle nyelvi-diszkurzív stratégiákkal, miközben megfigyeltem, hogy az újságírók milyen nyelvi eszközöket használnak az olvasók befolyásolására.

2.4. A kutatás eredményei és következtetései

A hírszövegek elemzése bebizonyította, hogy az újságírói értékítéletek valóban felbukkannak az újságcikkekben. Az elemzett 12 hírszövegből 8 tartalmazta a szuperstruktúra *értékelések* kategóriáját, ami a teljes elemzési minta 66%-át teszi ki. A 12 cikkben összesen 95 strukturális egységet sikerült azonosítani, ezekből 20 tartalmazott újságírói véleményt, akár „tisztá”, akár „kevert” formában (például az *1b* és a *2a* jelölésű cikkek bevezetői tartalmazták a *fő esemény*, a *körülmények* és az *értékelések* kategóriáját is). Ez azt jelenti, hogy az összes azonosított kategória mintegy 21%-át alkotják az újságírók szubjektív véleményei, nézőpontjai.

Az újságírói értékítéletek különféle nyelvi-diszkurzív stratégiák mentén jelennek meg a hírszövegekben. Elsősorban különbséget kell tenni az explicit és implicit stratégiák között. Az előző fejezet-

ben ismertetett, Fairclough-féle nyelvi szempontrendszer főként az implicit stratégiák azonosítására szolgál – nem véletlenül, hiszen a hírszövegek a tájékoztató műfajcsalád kritériumrendszere alapján nem tartalmazhatnak értéktételeket, de ahogy van Dijk és mások is bebizonyították, közvetett módon mégiscsak megjelennek a szövegekben.

A jelenlegi kutatás azonban rámutatott arra, hogy a vélemények nemcsak közvetett, hanem közvetlen formában is felbukkanhatnak. Az 1b jelölésű cikkben a szövegtesten belül találkozhatunk egy grafikai szempontból kiemelt egységgel, amelyben a hírszöveg szerzője egyértelműen jelzi, hogy a személyes véleményét fogalmazza meg.

Eddig a főigazgatón kívül az RTVS tanácsa látta el a irányítási feladatokat, az új STR-ben már lesz egy harmadik testület is, a Programtanács, amelynek **kifejezett feladata a közmédia műsorának megítélése és ellenőrzése lesz „a közszolgálat fő ismérvei” alapján.**

Sőt, a Programtanács nem csak ellenőrizni fog, hanem a műsorgyártásban is részt vesz majd.

Körkép-vélemény:

Igen, sokan teljes joggal érzik úgy, hogy a Programtanács egyfajta cenzorként is működhet, ha tagjainak célja kifejezetten a cenzúra lesz. És ez valóban rendkívül aggasztó körülmény. Az érem másik oldala az, hogy csak formai különbség van aközött, hogy RTVS önként és dalolva, személyes kötődések által vagy a Programtanács nyomására gyárt politikailag motivált műsort – merthogy eddig is ezt tette.

A Programtanács 11 tagból áll majd, amelynek 9 (!) tagját a parlament választja meg és szükség esetén hívja vissza. Két tagot a közmédia delegál, egyet a televízió egyet a rádió részlegéről.

A közmédia felügyelőtanácsa jelenleg 9 tagból áll, akiket a parlament egyszerű többséggel választ meg.

3. ábra: Az 1b jelölésű cikkben található explicit vélemény

A közvetlen véleménykifejtés a hírszövegekben kissé szokatlannak mondható, hiszen szembe megy a tájékoztató műfajcsalád alapvető szabályaival, bár újságírói etikai szempontból elfogadhatóbb megoldásnak tűnik, mint a közvetett befolyásolási kísérletek, hiszen ebben az esetben a szerző a befogadó tudomására hozza véleményformáló szándékát. Ha a tanulmány bevezetőjében ismertetett meghatározásokból indulunk ki, ebben az esetben érdemesebb meggyőzési kísérletről beszélni, mintsem manipulációról.

2.4.1. Az evaluatív szókinsz használata

Az implicit nyelvi stratégiákra szintén akad példa. A Fairclough-féle szempontrendszer figyelembe véve a leggyakoribb az evaluatív szókinsz használata, vagyis az értékelő, érzelmi töltetű vagy sugallt jelentéssel bíró szavak beépítése a szövegbe. Az elemzési mintában erre találtam a legtöbb példát, de mivel egy tágon értelmezhető kategóriáról van szó, érdemes további különbségeket tenni.

Több szövegben is megfigyeltem, hogy az újságírók különösebb indoklás nélkül értékelték egy-egy helyzetet vagy mozzanatot:

Különösen kemény kritikával illette a minisztérium a közmédia hír és publicisztikai szerkesztését, amellyel rásegített „a szlovák médiapiacra működő kereskedelmi média ideológiai és politikai kampányára”. (1b)

A közmédiatörvény körüli ügy egy érdekes epizódja volt, hogy a kormány által eltávolítani szándékozott vezérigazgató, Machaj és a saját dezinformációs médiumot működtető kulturális miniszter Šimkovičová kedden egy nyilvános eseményen találkozott a pozsonyi Malomvölgyben. (2a)

A kormányfőhöz hasonlóan vagy még keményebben nyilatkoznak a másik két kormánypárt képviselői és maga Martina Šimkovičová (SNS) kulturális miniszter is. (2c)

A befolyásolási szándék szempontjából ezek a megoldások kevésbé szolgálnak az olvasók véleményének átformálására, a gyakorlatban inkább narratív funkciójuk van, egyfajta „átkötő” szerepük, tehát segítenek az újságíróknak az újabb információk felfuvarztatásában. Ugyan meg kell jegyezni, hogy az olvasók véleményét az is befolyásolhatja, ha egy-egy politikus keményebb kritikát fogalmaz meg a másikkal, vagy akár az is, ha az újságíró egy helyzetet érdekesnek ítélt meg, de az alábbiakban bemutatott nyelvi-diszkurzív stratégiákkal összevetve ezek még mindig a legenyhébb manipulációs formák.

Az evaluatív szókincs használatának egy másik formája, amikor a cikk szerzője egy semleges stílusértékű szó helyett egy másik, valamilyen többletjelentéssel rendelkező szinonimát használ. Ezekre szintén akadt példa az elemzett szövegekben:

A Fico-kabinet megszállná a közmédiát, a saját propagandaeszközévé alakítaná azt (2a)

A kormány elfoglalná a közmédiát, Forró bízik benne, hogy ezzel javulni fog a „közszolgálatosság”, Mózes szerint „tarol az úthenger”, a közmédia tiltakozik (2c)

Fico már a sajtótájékoztatón támadni kezdte a tudósítót. „Ez a szlovák köztelevízió? Kérdezem, hogy a szlovák köztelevízióból jött-e” – piszkálódott a miniszterelnök a tudósítóval. (2c)

Az első két példában újságírói értékítéleteket tartalmazó címeket látunk. A közmédia átalakítása kapcsán a kormánykoalíció képviselői mindössze változásokról beszéltek, ezzel szemben az újságírók a „megszállás” és az „elfoglalás” fogalmakkal valamiféle erőszakos hatalomátvételt sugallnak. A háborús metaforákat idéző kifejezések főként a kritikus ellenzéki narratívákban szerepeltek, amelyeket az újságírók átvettek, majd tényként közöltek a címekben. A kiegyensúlyozott véleményábrázolás kiemelten fontos az objektivitásra törekvő hírszövegek esetében, azonban a vélemények forrását mindig meg kell jeleníteni. Ha az említett példákban a szerzők már a címben jelezték volna, hogy ellenzéki véleményt ábrázolnak, a manipuláció vádjá kevésbé merülhetett volna fel. Hasonló a helyzet a harmadik példa esetében is – a szerző a „támadás” és a „piszkálódás” kifejezésekkel erőszakos színben tünteti fel a szlovák miniszterelnököt.

2.4.2. A preszuppozíciók alkalmazása

Az evaluatív szókincs mellett az újságírók a preszuppozíciókat is alkalmazzák a befogadók manipulálására. Ezen nyelvi-diszkurzív stratégia keretében a közlő olyan előfeltevéseket vagy következtetéseket épít be a szövegbe, amelyek vitán felül állóként jelennek meg.

A befogadók ezeket kész tényként kezelhetik, holott csak az újságíró véleményéről van szó, amely a preszuppozíciók eredményeként megkérdőjelezhetetlen igazságnak tűnhet:

Két héttel ezelőtt, a V4-csúcson a közmédia riportere egy olyan kérdést tett fel Robert Fico (Smer) kormányfőnek, amivel az ellenzék narratíváját próbálta erősíteni. Katarína Vítková ugyanis arról faggatta Ficot, hogy Ukrajna kapcsán tett „erős” kijelentései nem fogják ugyanolyan „izolációba” taszítani az országot, mint amilyenben Magyarország van. A kérdés önmagában nem lett volna felháborító, csakhogy az előző napokban a közmédia és az ellenzéki sajtó azért támadta Robert Ficot, mert „nyugati katonák Ukrajnába küldésével riogat”. (1b)

Mint ismert, az RTVS nemzetiiségi programjainak igazgatója az a Lovász Attila, aki vezetése alatt az RTVS és a Pátria rádió is liberális, progresszív irányt tart, folyamatosan támadva a magyar kormányt és a nemzetben gondolkodást. (3b)

Az első példában a cikk szerzője a kijelölt preszuppozíció segítségével azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy a közmédia riportérének kérdése minden vitán felül felháborító volt. A második példában a szerző egy mindenki számára kész tényként elfogadott információnak állítja be, hogy Lovász Attila, a Pátria rádió vezetője liberális, progresszív irányba viszi a sajtóterméket. Mindemellett meg kell jegyezni, hogy mindkét idézett példában szerepel a „támadni” kifejezés, ami tovább gyarapítja a már korábban említett háborús metaforák sorát.

2.4.3. Az implikátúra mint a manipuláció eszköze

Szintén a nehezebben dekódolható manipulációs stratégiák közé tartoznak az implikátúrák, vagyis olyan közvetett jelentések sugallása, amelyek nincsenek egyértelműen, explicit módon kimondva a szövegben, de a szöveggörnyezetből lehet következtetni rá. Az evaluatív szókincshez hasonlóan az implikátúra is egy tág fogalomkör, többféle diszkurzív stratégia sorolható ide – köztük az irónia is, amelyet a szövegtörpuszban többször is sikerült azonosítani:

Az ellenzék tajtékszik, bár tegyük hozzá, hogy nem a sajtószabadság miatt aggódnak, hanem azért, mert elvesztik egyik fontos szócsövüket. Az elmúlt időszakban a szlovák közmédiáról sok min-dent el lehetett mondani, de azt nem, hogy objektív lett volna. (1b)

De a múlt évi választásokkor a közmédiá szintén mindent megtett, hogy az objektivitásnak még a látszatát is elkerülje. (1b)

Habár Danko és Šimkovičová a véleménysszabadságról beszélt, az már nem fért bele nekik, hogy egy aktivista lehülyézte az SNS elnökét. (3c)

Fairclough az irónia diszkurzív erejének fejtegetésekor a Paul Grice-féle pragmatikából indul ki, melyben az implikátúra lényege, hogy a kimondott mondat szó szerinti jelentése és a beszélő szándéka között eltérés van, és a hallgatónak a kontextusból kell kikövetkeztetnie a valódi jelentést. Az irónia tipikusan ilyen helyzet: a beszélő mond valamit, ami szó szerint mást jelent, mint amit valójában közölni akar. A hallgató pedig a kontextusból, a társadalmi normákból, a helyzetből és a beszélő szándékából következtethet arra, hogy az elhangzottak szó szerint nem igazak, hanem ellenkező értelműek. Az első két példában a szerző a szlovák közmédiá objektivitását kérdőjelezi meg, de ezt közvetlen módon nem mondja ki, ehelyett az irónia eszközéhez nyúl. A harmadik példában az újságíró az irónia segítségével azt sugallja, hogy a szlovák parlament alelnöke és a kulturális miniszter számára a véleménysszabadság csak addig elfogadható, amíg az őket nem érinti negatívan.

2.4.4. A modalitás használata

A Fairclough-féle nyelvi-diszkurzív stratégiák közé tartozik a modalitás is, mely egy állítás bizonyosságának, valószínűségének vagy szűkszerűségének nyelvi jelölését jelenti. A korpuszban erre is akadt példa:

Martina Šimkovičová (SNS) kulturális miniszter elindította a közmédiá megrendsszabályozását, új nevet, igazgatót és a kormánypar-

tok által kiválasztott, nagy hatalmú irányító és ellenőrző testületeket kapna a Szlovák Rádió és Televízió (RTVS), és valószínűleg egy kicsit több pénzt, ha az átalakítás eredménye a kormánynak is tetszeni fog. (2c)

Amellett, hogy a cikk szerzője valószínűsít egy előre nem tudható fejleményt, használja a „megrendszabályozás” kifejezést is, ami az evaluatív szókincs alkalmazásának újabb példája. Érdekesség, hogy az újságíró ebben az esetben egyszerre mond értékítéletet a kormány döntése kapcsán, és közben latolgatja a jövőbeli lehetőségeket is, így ezt a szövegrészt egyszerre lehetne az *értékelések* és a *várakozások* kategóriájába sorolni.

Összegzés

Dolgozatomban Teun van Dijk és Norman Fairclough szövegtani, illetve diskurzuselemzési modelljeit használtam fel arra, hogy feltérképezzem azokat a nyelvi-diszkurzív stratégiákat, amelyek alkalmasak az újságírói értékítéletek közvetett módon való ábrázolására. A szövegkorpusz összeállításához egy magas hírértékű, a szlovákiai sajtó napirendjét hosszabb ideig meghatározó témára volt szükség, így választásom a szlovák közmédia átalakítására vonatkozó törvényjavaslatra esett, amit az Új Szó, a Körkép és a Paraméter négy egymást követő napon, 2024. március 12. és 15. között egyedi tartalomként dolgozott fel (utóbbi feltétel elengedhetetlen volt az összehasonlító elemzés szempontjából). A van Dijk-féle hírséma módszerét felhasználva elkészítettem a tizenkét hírszöveg szuperstruktúráját, majd felvázoltam, mely szövegekben bukkan fel az *értékelések* kategóriája. Ezt követően a Fairclough-féle diskurzuselemzést alapul véve megvizsgáltam, hogy az újságírók milyen nyelvi-diszkurzív stratégiák révén szövik bele a véleményüket a hírszövegekbe.

Mint kiderült, a leggyakrabban alkalmazott stratégiának az evaluatív szavak használata bizonyult, de az újságírók többször is igénybe vették a preszuppozíciókat, a modalitást, sőt még az iróniát is. Az ilyen nyelvi eszközök használata természetesen nincs összhangban a tájékoztató műfajcsalád egyik legfontosabb kritériumával, vagyis az objektivitásra való törekvéssel, a gyakorlat azonban mégis azt mutat-

ja, hogy az újságírók törekednek a saját véleményük implicit módon való kifejezésére.

A dolgozatban alkalmazott módszer elősegítheti a tudatosabb médiafogyasztási szokások fejlesztését, és egy stabil alapot adhat a befogadóknak arra, hogy felvértézzék magukat a közvetett manipulációs kísérletek azonosításához szükséges ismeretekkel. Van Dijk hírsémája rámutat arra, hogy az információk makroszintű elrendezése hogyan utalhat a manipulációs szándékra, a Fairclough-féle nyelvi-diszkurzív stratégiák pedig segíthetnek az újságírói értékítéletek megtalálásában, melyek a szuperstruktúra nehezebben azonosítható kategóriái közé tartoznak.

HIVATKOZÁSOK

- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*: 11–35.
- Bajomi-Lázár Péter 2017. Manipulál-e a média? *Médiakutató* 18/4: 61–79.
- Bernáth László (szerk.) 2008. *Bevezetés a műfajismeretbe*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó – MŰOSZ.
- Chomsky, Noam – Herman, Edward 2016. *Az egyetértés-gépezet. A tömegmédiá politikai gazdaságtana*. Budapest: L'Harmattan.
- Domokos Lajos 2002. *Press*. Budapest: Domokos Press & PR Kft.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 1995. *Media discourse*. London: Edward Arnold.
- Gombó Pál 1977. *Sajtóismeret*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Lazarsfeld, Paul – Merton, Robert 2007. Tömegkommunikáció, közizlés és szervezett társadalmi cselekvés. Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (szerk.), *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest: Gondolat Kiadó. 24–42.
- Nagy Roland 2022. A hírszövegekben felbukkanó befolyásolási szándék kiszűrése van Dijk szuperstruktúrájának segítségével. Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia XII*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület. 142–159.
- Nagy Roland 2023. Az újságírói értékítéletek azonosítása a Van Dijk-féle hírséma segítségével. Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.), *Nova Posoniensia XIII*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület. 138–160.
- Nagy Roland 2024. A hírekben rejlő befolyásolási szándék kiszűrése a szövegnyelvészet eszközeivel. Borissza Emese et al. (szerk.), *Utak a nyelvhasználat kutatásában I*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott nyelvészeti diákműhely. 133–152.
- Van Dijk, Teun. 1988. *News as discourse*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Yarlott, W. Victor – Cornelio, Cristina – Gao, Tian – Finlayson, Mark 2018. Identifying the Discourse Function of News Article Paragraphs. Caselli, Tommaso – Miller, Ben – Van Erp, Marieke – Vossen, Piek – Palmer, Martha – Mitamura, Teruko – Hovy, Eduard – Caswell, David – Brown, Susan W. – Bonial, Claire (eds.), *Proceedings of the Workshop Events and Stories in the News*. Santa Fe: Association for Computational Linguistics. 25–33.

SUMMARY

In this study, I focus on identifying journalistic opinions in news texts. The main objective of the paper is to demonstrate the linguistic-discursive strategies that journalists use to convey their personal beliefs indirectly within news texts, thereby influencing readers. The research is primarily based on Teun van Dijk's news schemata, which makes it possible to detect the manipulative intentions at the macro level by analyzing the organization of information. From this perspective, a frequent manipulative technique is the prioritization of journalistic opinions (referred to by van Dijk as "evaluations"), which, due to their implicit nature, are often less easily recognized by readers. However, using Norman Fairclough's method of critical discourse analysis, these journalistic evaluations can be effectively identified. To test this method, I monitored the activity of three Hungarian news portals in Slovakia over four days. I compiled a corpus of 12 news articles, created their news schemas, and analyzed the linguistic-discursive strategies through which journalistic opinions were conveyed in the texts.

GAŽÍK VIKTÓRIA

VALÓSÁGSÍKOK, HATÁRÁTLÉPÉS
ÉS FANTASZTIKUM
GRENDDEL LAJOS ÉS JULIO
CORTÁZAR NOVELLÁIBAN

Annotáció: A tanulmány Grendel Lajos novelláit vizsgálja a *Bőröndök tartalma* és *Az onirizmus tréfái* című kötetekből tekintettel azok fantasztiikus elemeket tartalmazó darabjaira. A munka célja rámutatni Grendel és Cortázar valóságsszempléletének hasonlóságaira, a két író által alkalmazott fantasztiikus témák egyezéseire, és így bizonyítani a latin-amerikai irodalom, azon belül az argentin szerző, Julio Cortázar hatását Grendel Lajos prózaművészetére.

Kulcsszavak: Grendel Lajos, Julio Cortázar, fantasztiikum, valóság és fikció, valóság és álom

Bevezetés

Noha Julio Cortázar nevét már korábbról ismerte, Grendel Lajos 1977-ben ismerkedett meg az argentin író elbeszéléseivel, egyidőben első magyarul megjelenő elbeszélésgyűjteményével. A *Nagyítás* című válogatott novelláskötet Barta Zsuzsa, Bencsik Vilmos, Csuday Csaba és Ds Mihály fordításában jelent meg az Európa Kiadó gondozásában. Cortázar írásaival való megismerkedéséről Grendel így vall a *Rosszkezdtem naplójának* következő részletében:

Cortázar nevét először a hetvenes évek elején hallottam egy Pozsonyban tanuló argentin diáktól. Akkoriban olvastam a *Száz év magányt*, teljesen kiborított, napokig, hetekig, ha irodalomról esett szó, másról sem tudtam beszélni. Beszélni? Áradozni! **S akkor, hogy valami Cortázar...** Magyarul nem volt még könyve,

de szlovákul és csehül igen. A csehek a magyarul máig hiányzó *Ugróiskolát* már a hatvanas években lefordították. A szlovákok pedig nem sokkal később a novelláit. Cortázar (de Borges és mások) művei már akkor hozzáférhetőek voltak cseh vagy szlovák fordításban, amikor a latin-amerikai írók magyarul még éppen csak kezdtek divatba jönni. Én pedig, ha nem anyanyelvemen olvasok szépirodalmat, a végén mindig úgy teszem le a könyvet, hogy igen, értettem, de valami lényeges mégis elsikkadt belőle.

Úgy hírlík, a most induló sorozat első kötetét, a Rítusokat már is elkaptokdák. Ez jó hír. Én is nehezen szereztem meg. Lehet, hogy a sikerben Eszterházy Péternek is része van: a kötethez ő írt előszót. Ebben van egy számomra rendkívül fontos megállapítása: „[...] ha látványosan unja is, realista”. Nos, pontosan ez az oka, amiért Cortázart, ha csak hajszálnyival is, jobban kedvelem Borgesnél. Hogy mit jelent unni a realista prózát, régóta tudom. De azt is, hogy mégsem tudok megenni nélküle. Számomra Cortázar prózái attól ütősek, hogy a játék, a fantasztikum, a spekuláció, a meghökkentés háttérben mindig fölsejlik a létezés drámája. A játéknak egyszer csak tétje lesz nála, élet és halál kérdéseve transzformálódik. Cortázar ennek a különös, lopakodó transzformációnak az utolérhetetlen művésze. Ahogy egyszer csak a reális és irreális határán lebegünk. Mint az életben. Csakhogy az életben ezt ritkán vesszük észre, s amikor mégis, akkor is sokszor már későn (Grendel 2006: 157).

Arról, hogy Grendelt érdekelte a 20. századi mágikus realista és fantasztikus irodalom, több szövegében vallott. Ilyen többek között a *Valóság, fantasztikum, mágia* című esszéje: „[...] vagyis a fantasztikus novella és a mágikus-realista próza borgeses-cortázari vonulata az a fajta szépirodalom, amely engem a kortárs világirodalomból leginkább megszólított” (Grendel 1999: 61–62); vagy a már korábban említett *Rosszkedvem naplója*: „Cortázar! Nemsokára az egész életmű a L’Harmattan jóvoltából. A Nagyítás 1977-ben: ma már biztos, hogy az egyik legnagyobb, meghatározó irodalmi élményem volt. (Cholnoky Viktor novelláit is azért szeretem annyira, mert amolyan

pre-cortázariak.)” (Grendel 2006: 156).¹

Maga Cortázar is írt esszét a fantasztkus irodalomról (*A fantasztkumról*). A két fogalom (csoda és fantasztkum) elkülönüléséről röviden ezt írja:

Furcsa, de a fantasztkum érzékelése nem tartozik eleve a természetemhez, mint más halandó esetében, pedig sokuk sosem ír aztán fantasztkus novellákat. Gyermekkoromban fogékonyabb voltam a csodák, mint a fantasztkum iránt (e szüntelenül rosszul használt két kifejezés művei), megkülönböztetésére haszonnal forgathatók Roger Caillois művei, és a tündérmeséken kívül még abban hittem a családommal egyetemben, hogy a külvilág minden áldott reggel egyazon időben és a *La Prensa* változatlan rovataival tűnik elénk (Cortázar 1977: 259).

Ebben az esszében rajzolódik ki a személyes tapasztalás jelentősége a fantasztkum meghatározásában. Cortázar úgy látja, sok olyan jelenség van, amit mások fantasztkumként látnak, számára mégis a legtermészetesebb történésnek tűnnek. Példaként arra, hogy ez nem mindig volt így, gyerekkorát idézi fel, hogy amikor a nagynénijével sétált, mindig pénzt talált a földön. A nagynéni az eset ismétlődését nem találta furcsának („A nagynéném viszont közelebbi ismeretségben lehetett a fantasztkummal.”), míg a kisfiú magát realistaként állítva be, a pénzt otthonról cseni, kihasználja a pillanatot, amikor a nagynéni elmélázik egy-egy kirakat előtt, és ügyesen elejti az otthonról hozott portékát. Személyes hangvételű eszmefuttatását a következő gondolatokkal zárja (Cortázar 1977: 259):

Amikor **meglátogat engem a fantasztkum** (olykor **magam vagyok a látogató**, s ebből a kölcsönös jólneveltségből születtek aztán az elmúlt húsz év novellái), mindig eszembe jut Victor Hugo csodálatos passzusa: Mindenki tudja, mit jelent egy hajón a vitorla szélerőpontja; összefutó vonalak egybeesése, metszéspont,

¹ A grendeli életműben fellelhető nyomokat egy korábban megjelent tanulmányomban részleteztem (Gažík 2024).

amely még a hajóépítőknek is rejtély, s ahol az egész vitorlázat ereje összegződik. [...] Mindig is tudtam, hogy ott leselkedik ránk a legnagyobb meglepetés, ahol hosszas tanulással elértük, hogy már semmin sem lepődünk meg, azaz ahol többé nem botránkoztat meg bennünket a rendszer semmilyen repedése (Cortázar 1977: 261).

Tanulmányomban a grendeli és a cortázari novellavilágok párhuzamait keresem és vizsgálom a fantasztkus témák keretén belül. A mágikus realizmus és a fantasztkum fogalmainak tisztázása után görcső alá veszem Grendel Lajos *Ami a híradókból kimaradt, Egy ponyvaregény vége, Szemérmes beszámoló egy álmom közepéről; Emlékezetkiesés, erotikus álmok után és Az onirizmus tréfái 1–4.* című novelláit. Ezeket hasonlítom össze Cortázar *Az elfoglalt ház, Az összefüggő parkok és az Éjszaka, hanyatt fekvé* című elbeszéléseivel.

1. A mágikus realizmus és a fantasztkum értelmezésének lehetőségei

A huszadik századi latin-amerikai irodalom története egybefonódik a mágikus realizmus fogalmával, ami rengeteg félreértéshez, problémához, vitához vezet el az irodalomtudományban és az irodalomtörténetben. A mágikus realizmus magyar kutatásának kultikus könyvévé vált az 1997-ben megjelent Bényei Tamás-monográfia, az *Apokrif iratok. Mágikus realista regényekről*. Bényei már az előszóban írásmódként határozza meg a mágikus realizmus fogalmát, a folytatásban pedig posztmodern írásmódnak nevezi azt. Bényei elméletének összegzésében az alábbi megállapításra jut: „Lehetetlen volna megmondani, hogy vajon hány »mágikus realista« vonás jelenléte változtat »mágikus realistává« egy elbeszélő szöveget; én az itt felsorolt sajátosságok közül legfontosabbnak a történetelvűséget, a mágikusnak nevezhető figurativitást és kauzalitást, a kettős zsúfolt-ságot, valamint a nyelvhasználat ontológiai és pragmatikai helyzetének »mágikusságát« tartom” (Bényei 1997: 146). Mágikus kauzalitás alatt Bényei azt a valóságot látja, hogy a valós cselekmény mellett létezik egy másodlagos, titokzatos és hibátlan cselekmény is (szemléltetesként Borges *Az elbeszélő művészet és mágia* c. esszéjét hozza

fel). Kettős vagy többszörös okozatiság akkor fordul elő Bényei szerint, amikor egy esemény maga is értelmezéssé válik. A kettős zsűfoldságot úgy határozhatnánk meg, hogy egy már értelmileg telített történet-kódra ráakódik egy metaforikus szemléletmód. A mágikus figarativitást Bényei így fogalmazza meg: „A mágikus figurativitás voltaképpen nem más, minthogy a regényvilág minden eleme kapcsolódik a többi elemmel, és jelentéssé válik” (Bényei 1997: 89). Ami a nyelvhasználat „mágikusságát” illeti, Bényei szerint a nyelv cselekvés, olyan cselekvés, amellyel befolyásolni lehet a valóságot, hatalmat ad annak átalakítására. A posztkoloniális kritika tükrében vizsgálja a mágikus realizmust Papp Ágnes Klára, aki *A mágikus realista anekdota (A mágikus realizmus és a magyar elbeszélői hagyomány találkozása – A mágikus realizmus kronotopikus jellege)* című írásában egyéb nevek mellett Grendel Lajos regényeinek példáit is elemzi. Papp szerint a mágikus realizmusban a természetfeletti nem ellentéte a realitásnak (mint a fantasztikum esetében), ehelyett beilleszkedik abba, a mágikus realizmust pedig kronotoposzként értelmezi (Papp 2006).

Cortázart gyakran fantasztikus íróként jelölik meg, ezért elkerülhetetlen a fantasztikum irodalomelméleti háttérének ismertetése. Tzvetan Todorov *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* című korszakalkotó munkájában a fantasztikus irodalmat műfajként határozza meg. Mekkora a valós különbség a Bényei által használt írásmód-meghatározás és a todorovi műfaj között? Az irodalmi kritika különböző vonulatainak tükröződését látjuk visszaköszönni a kétféle kategorizálásban. Todorov maga hivatkozik a strukturalisták, illetve az orosz formalisták természettudományból kölcsönzött felosztásaira, amikbe a műfaj mint osztályozási csoport beillik. Bényei a posztmodern iskolához közelít, mikor a mágikus realizmust posztmodern írásmódnak nevezi. Ha tovább vizsgáljuk ezt a két rokon fogalmat, felmerül, hogy a műfaj inkább a művet magában, önálló, kész alkotásként kezeli, az írásmód visszahozza a szerző szerepét, kapcsolatba lép az írással, mint folyamattal, amit maga a vizsgált mű is magában hordoz. Ennek ellenére Todorov a fantasztikum lényegét nem műfaji sajátosságokból eredezteti, hanem annak térkezeléséből, valóságsszemléletéből, abból, ahogy a résztvevő felek (szereplő, olvasó) a valósághoz viszonyulnak. A fantasztikus mellett Todorov két további esztétikai

minőséget vizsgál munkájában: a különöst és a csodást. Ha a szereplő vagy olvasó úgy dönt, hogy a fantasztikus esemény csak a képzelet munkája, akkor különösről beszélünk; ha azt valóságként fogadja el, a csodás minőségbe lép át. Todorov úgy tekinti, a fantasztikum valahol a különös és a csodás határán helyezkedik el. A tanulmány szempontjából releváns aspektus még a fantasztikus témák meghatározása, amelyeket Todorov két csoportra bont: én-témákra (mint például az átváltozás) és te-témákra (ide sorolja például a szexualitás kérdését) (Todorov 2002). Jorge Luis Borges 1967-es előadásában a fantasztikumról olyan témákat említ, mint az átváltozás, az álmok és valóság keveredése, a láthatatlan ember, az idővel való játék, a természetfeletti lények jelenléte az emberek között, a hasonmás vagy a párhuzamos cselekedetek (Borges 2019: 45–53).

2. A láthatatlan ellenség esete

A fantasztikum kizökkent a megszokott, hétköznapi valóságból, egy olyan térbe hatol be, és teszi magáévá, amiről azt gondoljuk, jól ismerjük. Ez történik Cortázar egyik korai elbeszélésében, *Az elfoglalt házban* is. Egy idősebb testvérpár családi házát idegenek foglalják el. Mi más lehet megszokottabb az otthonnál, amiben leéljük egész életünk?

Az elfoglalt ház történetét homodiegetikus narrátor által ismerhetjük meg, aki – ahogy azt már Todorov megállapította – a fantasztikus irodalom jellegzetessége. Az elbeszélés első két bekezdésében a testvérpár nevében szól, így „mi”-elbeszélést olvasunk: „Szerettük azt a házat, mert azonkívül, hogy tágas volt és ódon (manapság az öreg házaknak az a sorsuk, hogy a bennük levő anyagokat kiárusítják, mert úgy nagyobb hasznot hoznak), a dédszüleink, az atyai nagyapánk, a szüleink és az egész gyerekkor emlékét őrizte.” A T/1.-es forma később E/1.-re vált az elbeszélésben, ez viszont nem egyenlő a narrátor fókuszba kerülésével: „De a házról akarok beszélni, a házról és Irenéről,² mert én nem vagyok fontos”. Az anekdotaszerű történetből kiderül, milyenek a testvérpár hétköznapijai. A valóság ábrázolásához,

² A szerző megjegyzése: Irene a lánytestvér neve.

érezkelteséhez hozzátartozik a ház állapota és berendezése is, erről alapos leírást kapunk.

A valóság kibillentése ezután esik meg, az elbeszélő pontosan emlékszik az eseményekre, este nyolc órakor teát főzni indul, amikor feltűnik neki az első furcsa eset:

Végigmentem a folyosón, egész a félig nyitott tölgyfa ajtóig, s ott befordultam a konyhához vezető kanyarba, amikor neszt hallottam az ebédlőből vagy a könyvtárszobából. A zörej bizonytalanul és tompán hallatszott, mint amikor egy szék felborul a szőnyegen, vagy egy elfojtott beszélgetés sustorgása hallik. Ugyanakkor, vagy egy pillanat múlva, meg is hallottam a suttogást, a folyosó végén, mely azoktól a szobáktól egészen az ajtóig húzódott. Az ajtóhoz ugrottam, mielőtt még késő lenne, nekitámaszkodtam, és hirtelen bezártam [...] (Cortázar 1981: 7).

Testvérének az elbeszélő ezután bejelenti, a ház hátsó részét elfoglalták. A lehetséges betolakodó, ahogy azt a fejezet címében megneveztem, a láthatatlan ellenség, azért láthatatlan, mert látni szereplőink szentől szembe egyszer sem látják, csupán a hangok alapján jutnak következtetésre. „A realista prózán edződött olvasót föltehetően boszszantani fogja, hogy a házat megszálló ellenség névtelen. Pedig éppen így, csakis a névtelensége által nőhet jelképpé, s mint ilyen modellálhat, fejezhet ki egy történet helyett számtalan hasonló történetet” – írja Grendel (1979: 462) a *Nagyítás* c. kötetről szóló recenziójában felhívva a figyelmet a láthatatlanság után a másik fontos tényezőre, a névtelenségre. A többféle olvasat, értelmezési lehetőség fontos szerepre jut nemcsak Grendel Cortázar-értelmezésében, hanem saját prózáiban is, az idézett mondatok mintha előkészítenék ennek folyamatát.

Napok telnek el változatlanul az „ostrom” alatt, amiknek pontos számát nem ismerjük, a fordulatra egy este kerül sor:

Mintha csak ugyanazt mondanám el, kivéve a következményeket. Este megszemjartam, és lefekvés előtt szóltam Irenének, hogy ki-megyek a konyhába egy pohár vízért. [...] Irene észrevette, hogy hirtelen megtorpanok, és szótlanként odajött mellém. Hallgattuk a neszeket, és tisztán hallottuk, hogy a tölgyfa ajtó innenső felé-

ről hallatszanak, a konyhából vagy a fürdőszobából, vagy magáról a folyosóról, ahol a kanyarulat kezdődik, szinte mellőlünk (Cortázar 1981: 11).

Ezt meghallva a testvérpár menekülőre fogja, elhagyják a házat és hátra se néznek, a betolakodókat továbbra sem pillantják meg, csupán a hang árulkodik jelenlétükről. Ahogy az érzékesnek, a testvérek távozásának pontos időpontját is ismerjük, este tizenegy óra. A konkrét időbeli határok közé szorult novellában fontos szerepet kap a félelem, amely látszólag ellehetetleníti a szereplők valóságszemléletét, nincs megkérdőjelezés, az elfoglalt rész közelébe se mennek, nem keresik fel a betolakodókat. A betolakodók kilétének hiánya válik *Az elfoglalt ház* fantasztikus elemévé, ami repedést eredményez a testvérek megszokott életének falain.

Hasonló témát dolgoz fel Grendel Lajos *Ami a híradókból kimaradt* című novellája is. Itt a lakóház elfoglalóinak kiléte nem ismeretlen, érkezésüknek oka és célja annál inkább: „Senki sem tudta, hogy a fegyveresek honnan jöttek és mit akarnak. Voltak, akik katona puccsra gyanakodtak, mások arra, hogy kitört a polgárháború, de a legvalószínűbbnek az látszott, hogy csupán két maffia készül leszámolni egymással” (Grendel 2002: 207). Az elbeszélés Cortázarhoz hasonlóan pontos időpontokat közöl, ellenben az elbeszélés heterodiegetikus: „A hírt, hogy fegyveresek szállták meg a pincét, a házmaster felesége közölte a lakóbizottság elnökével este hat órakor” (Grendel 2002: 207).

Az elfoglalt házban a láthatatlan idegent az elbeszélő hallja meg egyedül, Grendel elbeszélésében az a furcsa, hogy a lakóház pincéjét elfoglalók kapitányával csupán a házmaster lép kapcsolatba, ő közvetíti az információkat a két oldal között. Ami a realitás síkját erősíti az az, hogy a lakóbizottság elnöke a hír hallatára azonnal felkeresi a rendőrséget, hogy azok beavatkozását kérje. Ezután este kilenc órára rendkívüli lakógyűlést hív össze, amelynek során a házmaster elmondásából kiderül, hogy a betolakodók azt szeretnék elérni, hogy a házat ürítsék ki. Az elkövetkező napokban a lakók nem tesznek eleget a kérésnek, mire az ostromlók fenyegetődni kezdenek a fűtés és később a villany kikapcsolásával. A fűtés kikapcsolása után az asszonyok és a gyerekek elhagyják a házat, ám ez nem elég nekik. Csakúgy, mint

Cortázarnál, a hétköznapiak a maguk módján folynak tovább, a híradók semmi rendkívüli esetről nem számolnak be. Miután az idegenek az áramot is lekapcsolják, utolsó lehetőséget adnak a lakóknak: ha nem hagyják el egy órán belül a házat, felrobbantják azt. A lakóbizottság elnöke maga keresi fel a kapitányt, hogy személyesen beszélgesse vele, házfoglalásuk furcsa körülményeinek „tisztázására” kettejük párbeszédjében kerül sor:

- Miért szállták meg a házat? – kérdezte az elnök.
- Nehogy az ellenség szállja meg – felelte a parancsnok.
- A lakóbizottság elnöke udvariasan és türelmesen értetlenségének adott hangot.
- Én semmilyen ellenséget nem látok itt. A mi házunkban csupa békés és jó szándékú polgár lakik.
- Tudom – mondta a parancsnok. – Az ellenség ott van – mutatott a szomszéd ház irányába.
- És most mi lesz?
- **Meg fogjuk semmisíteni az ellenséget.**
- Na de miért? – értetlenkedett tovább a lakóbizottság elnöke.
- **Mert különben ők semmisítenek meg minket.**
- Valamilyen ideológiai vita van önök között?
- Szó sincs róla – mosolyodott el a parancsnok.
- Anyagi természetű...?
- Dehogyan – mondta a parancsnok.
- **Valami oka csak van annak, hogy háborúznak?**
- Hát persze. Ők az ellenségeink.
- Ez nem ok – mondta az elnök.
- De még mennyire, hogy az! Ennél nyomósabb okot nem is találhatna, uram! (Grendel 2002: 214–215).

Míg az elnök a kapitánnyal tárgyal, a lakók saját döntést hoznak, egyedül egy öregember marad a házban, akinek napjai már megvannak számlálva, a többiek már elhagyták a házat, csak egy szóvivő adta át a távozás hírét az elnöknek. Kilépve figyelnek arra, hogy a környék többi lakóházára is sötétség borult, azokat is elfoglalták. Az egybegyűlt lakók között gyorsan szóbeszéd tárgyává válik, hogy háborúskodás esetén annak a csapatnak a pártjára kell állni, akik az

ő lakóházukat foglalták el, vagyis az övéikére. A novella lezárásában a lakóbizottság elnöke elhagyja a ház előtti parkot, amikor senki sem figyel, mivel feladata haszontalanná válik, a bizottság egyedül is képes intézkedni és döntést hozni.

Grendel elbeszélésében az ellenség látható, de csupán a házmester elmondásából ismerjük meg, ezért elbizonytalanodhatunk a valóságosságában; a realitásba való visszarántás mozzanata a sötétség és az azt követő párbeszéd a kapitány és az elnök között. A láthatatlan ellenség tehát nem mindent lefedő címke, ha azonban röviden és általánosan szeretnénk kiemelni *Az elfoglalt ház* azon elemét, amely visszaköszön Grendel *Ami a híradókból kimaradt* c. novellájában, ez tűnik a legjárhatóbb útnak, a közös témának.

3. Valóság és fikció határán, az *Egy ponyvaregény vége* c. elbeszélés példája

A fantasztikum egyik alapismérve tehát, hogy két egymástól jól elkülöníthető, egymással szemben álló sík jelenik meg benne: a realitás és az irreálitás, illetve a valóság és a fantasztikum. A valós és a fantasztikus közötti átlépés gesztusának Grendel több fantasztikus elemet tartalmazó novellájában is hangot ad, például az *Egy ponyvaregény végében*: „Milyen szerencse, mondhatnám, hogy a valóság és fikció határán nincs útlel-ellenőrzés, se vámvizsgálat” (Grendel 2001: 177). A valósággal szemben álló sík tehát nem más, mint a metafikció. Az átlépés akként valósul meg, hogy a novella narrátora irodalmi szereplőkkel találkozik, az *Egy ponyvaregény végében* ezek az elbeszélő–író befejezetlen regényének világából valók. Ha a hatástörténet felől közelítjük meg a kérdést, felmerülhet a tapasztalt olvasóban egy Cortázar-novella, amelyben a főhős olvasó, mígnem maga is az olvasott regény szereplőjévé nem válik, ez *Az összefüggő parkok*. Ahogy ebből a rövid felvezetésből kiderül, író és olvasó szemszöge állnak szemben egymással, a narráció is ehhez igazodik, az írói hangnemhez homodiegetikus narrátor társul, az olvasóéhoz pedig heterodiegetikus.

Mielőtt közelebbről megvizsgálnám a két novellát, szeretnék kitérni a kontextus kérdésére. A *Nagyítás* c. kötetről szóló recenziójában Grendel azt állítja, hogy *Az összefüggő parkok* az írói tudat merész játéka (eb-

ben rokon az *Axolotl* című elbeszéléssel). Azt, amit én most átlépésnek nevezek, Grendel a középiskolások számára írt irodalomtankönyvének (*Irodalom VII. A XX. század második fele, világirodalom*) Cortázarról szóló fejezetében perspektívaváltásként, nézőpontváltásként határoz meg. A tankönyv említése azért sem véletlen, mivel a diákok számára kijelölt szöveg – ahogy a tankönyv nevezi: „olvasmányélmény” – a fentebb már említett elbeszélés, *Az összefüggő parkok*. Grendel a szöveghez tartozó feladatban két lehetőséget kínál fel a diákok számára:

1. Lehet, hogy a novella elején megismert elbeszélő az, aki a zöld bársonnyal bevont fotelben olvas?
2. Lehet, hogy az elbeszélő a regényben saját megölésének történetét olvassa? (Grendel 2008: 89–91).

Hol kezdődik és hol ér véget a regény? Hol kezdődik és ér véget az általunk olvasott elbeszélés? Irodalmi fikció és irodalmi valóság (amit olvasóként valóságként érzékelünk) határa elmosódik, még ha maga az átlépés pontosan ki is jelölhető, a következményei újabb és újabb kérdésekhez vezetnek.

Az összefüggő parkok terjedelmét tekintve rövid, tartalma és szerkezete annál bővebb. A novella főhősét pár mondatból ismerjük meg, megtudjuk, hogy korábban kezdte el olvasni a regényt, egy sürgős elintéznivaló miatt azonban félretette azt. Vonaton kezd neki újra az olvasásnak, hazaérve még telefonál egyet, azután kényelmesen elhelyezkedik a zöld bársonyfotelben. A regény szerelmespárjának utolsó találkozásának leírásával lépünk át a fikció világába:

Az asszony lépett be először, szorongó léptekkel; a szeretője most ért oda, az arcán egy megpattant faág nyomát viselte. Az asszony forró csókokkal csillapította a vérzést, de a férfi nem állhatta most a gyöngédséget, nem azért jött, hogy megismételje titkolt szenvedélyük szertartásait, amely a száraz falevelek és az eldugott ösvények világában lelt oltalmat (Cortázar 1977: 126).

Ezután kirajzolódik a regény befejezése, ahogy a szerető leszámol kedvese férjével, hogy egymáséi lehessenek. Az elbeszélés helyenként visszatér az olvasó nézőpontjához: „Itt heves párbeszéd követ-

kezett, mely olyan sebesen folyt, több oldalon át, akár egy kanyargó patak, és kiérződött belőle, hogy már a kezdet kezdetén mindketten mindent elhatároztak.” (Cortázar 1977: 127). Az utolsó bekezdésben a pár nekilát tervük kivitelezésének, itt újból a fikció síkján találjuk magunkat egészen addig, amíg Cortázar csalóka játéka utol nem ér az utolsó mondatban, a perspektívaváltásban: „Azután a szalonajtó, akkor kézbe a tört, az ablakon beszüremlik a fény, ott a zöld bársonnyal bevont, magas támlájú karosszék, és a férfi – a karosszékre támasztott fejjel – egy regényt olvas” (Cortázar 1977: 127). Grendel értelmezései közül nehéz lenne választani, hiszen mindkét lehetőség egyszerre is érvényesülhet, így a döntést mindenki a maga belátása szerint hozza meg. Ami tisztán látszik, az a bravúros valóság szemlélet-kibillentés, ezt érdemes észben tartani, ahogy áttérünk a rokon Grendel-elbeszéléshez.

Az *Egy ponyvaregény vége* elbeszélőjéről megtudjuk, hogy Polónyi Lászlónak hívják és író, aki az elmúlt tizenöt évben az ország minden pontján megfordult már, kivéve az eldugott településeket: „Ezért is lepődtem meg, amikor T.-be hívtak író-olvasó találkozóra. T. nem apró falu, hanem kisváros, és T.-ben sohasem jártam még” (Grendel 2001: 177). Az ismeretlenség nem riasztja vissza az elbeszélőt, válaszlevelet küld és vonatra száll. A megérkezés leírását az elbeszélő vegyíti az írás folyamatáról tett megjegyzésekkel:

Végül is délután három körül értem T.-be. Aki megpróbált már novellát vagy regényt írni, jól tudja, az olvasó érdekében fontos lehet az elbeszélés helyét és időpontját rögzíteni. Az olvasónak szilárd fogódzókra van szüksége. Ezek ugyan nem mozgatják meg a képzeletét, de abba az illúzióba ringatják, hogy igaz történetet olvas, és biztonságos távolságból figyelheti az eseményeket, amelyekben nem köteles részt venni. Kivált a jó öreg realizmus kellékeiből összeeszkábált epika nem nélkülözheti az illúziókeltés különféle trükkjeit (Grendel 2001: 179).

A város ismeretlensége mégsem bizonyul ismeretlennek, az elbeszélő mintha pontosan tudná, mit merre keressen a városban, egyik kiszólása akár előrevetítésként is értelmezhető: „Eljátszottam a gondolatot, hogy abból a **valóságos kisvárosból**, ahová felolvasóestre hívtak,

akármikor átléphetek egy **lehetséges kisvárosba**, amely csak könyv-lapon létezik, s az olvasó képzeletére bízom, milyennek alkotja meg” (Grendel 2001: 180).

A felolvasóest szervezője a helyi gimnázium igazgatója, Péter András. Ennek az információnak birtokában derül fény arra, hogy az elbeszélő főiskolás korában elkezdett egy regényt, egy szocialista karriertörténetet, amelynek főszereplője egy Péter András lett volna, és egy fiktív városban, T.-ben játszódtott volna. A regényben Péter András az egyetem után kerül a helyi gimnáziumba, beházasodik egy helyi „hatalmasság” családjába, aki az egész várost a markában tartja, így elintézi, hogy a régi igazgató lemondjon, és újdonsült veje álljon a gimnázium élére. A regény végére após és veje öngyilkosságba hajszolják az egykori igazgatót. A regény azért marad befejezetlen, mert Polónyi László olyannyira elmerül a történetben, hogy az önálló életre kel, kicsúszik kezei közül az irányítás.

Az író-olvasó találkozó a megszokott módon zajlik, a szerzőt zavarba hozza, hogy a vele szemben ülőket mind ismeri, ők azonban nem tudnak a kilétéről. A jelenlevők között ott van a volt iskolaigazgató özvegye is, ami azért furcsa, mivel az asszony férje halála óta nem mutatkozott a nyilvánosság előtt. Az elbeszélő a novella során végig tisztában van azzal, hol lépi át a fikció határát, erről szóló megjegyzései sorát bővíti a következő mondat is: „Végül is nem tagadhattam, a valóság és a fikció találkozik egy pontban, s hiába, hogy ezt a pontot senkinek sem sikerült meghatározni még, a felelősségtől ez nem szabadít meg” (Grendel 2001: 186).

A találkozó végeztével az iskolaigazgató és apósa az irodában választás elé helyezi az író: az asztalon egy tömött boríték és egy tör hever. A tárgyak szimbolikusak, az író a tört választja, mire Péter András gúnyosan megjegyzi: *szóval a harcot választod*. Döntésével az író befejezetlen regényének végéről dönt, a boríték azt jelentené, minden megy a maga útján tovább, az író hazatér, mindent elfelejt, T. továbbra is a felejtése marad; a tör azonban a tragikus végkifejletet, a végső lezárást jelképezi.

A síkok összemosódása a választást követő párbeszédben válik még homályosabbá, mintha Péter András és apósa tisztában lennének azzal, hogy ők egy regény szereplői, és szeretnének beleavatkozni sorsuk, azaz történetük alakulásába:

– Nekem tetszik a regényed vázlata, van azonban valami, ami nem tetszik benne.

– Mi az? – kérdeztem.

– Látszólag apróság. De ha jobban elgondolkodsz rajta, rájössz, hogy súlyos fogyatékoság. Koncepcionális tévedés.

Apósa is csatlakozott meggyőzésemhez.

– Én is úgy látom, hogy bár a téma érdekes és időszerű, valami fontosat nem gondolt át elég mélyen uram. A cél nem szentesítheti az eszközt.

– Ez az! Erről van szó – pattant fel a székéről Péter András. Fel-alá járkálni nemigen lehetett a szűk helyiségben, ezért ehelyett idegesen gesztikulált. – A regényed hősei piszkos eszközökkel küzdenek a, megengedem, nagyon is valóságosan létező visszasságok ellen.

– Ők sem különbek – így az apósa.

– Mit szól majd mindehhez az olvasó? – folytatta az immár kihallgatásba csapó beszélgetést Péter András. – Ki képviseli a tiszta igazságot? Senki. (Grendel 2001: 190–191).

Az igazságszolgáltatást végül az özvegyasszony végzi el, amikor a beszélgetés végén megjelenik az irodában, felkapja az asztalon heverő tört és Péter András apósának szívébe szúrja: „Csak most értettem meg, miért kellett T.-be utaznom. Abba a városba, amely a térképekről hiányzik, de biztos, hogy nem a térképészek feledékenységé miatt. A felelősség rám eső részét is vállalnom kellett. **Senki sem léphe-ti át büntetlenül a valóság és fikció határát**” (Grendel 2001: 192). A határok csak mindezek után válnak teljesen átláthatatlanná, amikor a szálloda portása közli az elbeszélővel, hogy szobájában már várják. Az elbeszélő biztos abban, hogy a vendég nem más, mint egy író, aki szemtanúja volt a gyilkosságnak, és ennek a terhét cipelnie kell. Hogy szereplő-e vagy olvasó a főhős, ahogy *Az összefüggő parkokban*, úgy az *Egy ponyvaregény végében* is kimondatlan marad. Lezárásában egymás tükörképévé válik a két elbeszélés.

4. Álom és valóság találkozása Cortázartól Grendelig

„A fantasztikusnak, a misztikusnak, a rejtélyesnek az élményét legközvetlenebbül az álmainkban tapasztaljuk meg” – írja Grendel *Valóság, fantasztikum, mágia* című esszéjében (1999: 67). Ebből a tapasztalásból épül fel tanulmányom következő fejezete, amelyben a valóság és álom kettősét vizsgálom a következő Grendel-novellákban: *Emlékezetkiesés, erotikus álmok után; Szemérmes beszámoló egy álom közepéről* és *Az onirizmus tréfái 1–4*. Ha az álom és valóság közti perspektíva-váltásra gondolunk, hamar eszünkbe juthat Julio Cortázar *Éjszaka, hanyatt fekvé* című elbeszélése. *Az összefüggő parkokhoz* hasonlóan Grendel ezt a novellát is beválogatja a már említett tankönyvbe, nem szemelvényként, hanem választott, elemzett elbeszélésként az életműből. Még egy hasonlóság, hogy Grendel az *Éjszaka, hanyatt fekvé* esetében is kétféle olvasatot javasol:

A novella végén tehát megváltozik az elbeszélte történet perspektívája, álom és valóság helyet cserél egymással. Felvillan ugyanis annak a lehetősége, hogy amit valóság(os)nak tartottunk mindeddig, az csupán egy halálra ítélt indián különös álma volt. Hirtelen nem tudjuk, mi a múlt, és mi a jelen ebben a novellában. Vagyis a novellának egyidőben kétféle olvasata is lehetséges. S talán mind a két olvasata helyes. Amit múltnak tekintettünk, most az lesz a jelen idő, s amit eddig jelennek, az nem is valóságos, hanem talán csak egy szép álom (Grendel 2008: 90).

Itt érdemes kitérni arra, milyen sajátosságait emeli ki a Cortázar-prózának Grendel Lajos, amik a hatások vizsgálatában is hasznunkra válhatnak. Grendel Cortázart kitűnő mesélőnek tartja, történetei tele vannak váratlan fordulatokkal, bonyolult kompozíciókkal dolgozik, azok mégsem mesterkéltek, újításai a novella hagyományos szerkezetéből indulnak ki. Novelláinak fókusza valamilyen fantasztikus (mágikus), megfjejtethetlen esemény, vagy egy fantasztikus esemény bekövetkeztetése felé haladnak. Témába vágó a következő megállapítása: „Né-mely novellájában álom és valóság megkülönböztethetetlenül szétvá-

laszthatatlan egységet alkot. Gazdag stílusa ezzel szemben szigorúan racionális és realista” (Grendel 2008: 89).

Az értelmezési javaslatok lehetőségét emeli ki Grendel a *Nagyításról* szóló recenziójában is az *Éjszaka, hanyatt fekvé* című novella kapcsán:

[...] a fantasztikum és álmokkép Cortázar novelláiban jóval több technikai eszköznel. A valóság egyik fontos eleme, méghozzá a többivel egyenrangú eleme, egyik autonóm dimenziója. Ezeknek a novelláknak a zömében az egymástól kezdetben távol eső s nagyon is különböző elemek konvergenciája figyelhető meg, mígnem az elemek a novellák végkifejletében találkoznak, de ahelyett, hogy lezárnák a történeteket, többértelművé tágitják azokat, létmisztikává (Grendel 1979: 463).

A valóság és álom síkjainak elkülönülése, találkozása és végső soron egymásba olvadása többértelműséget eredményez, így túllép a hagyományos realista kereteken.

Az *Éjszaka, hanyatt fekvé* cselekménye egy motorbalesettel indul, amelynek következtében a névtelen főhőst („gondolataiban nem volt neve a maga számára”) (Cortázar 1981: 102) kórházba szállítják. Első átlépésre az álmok világába a műtőasztalon kerül sor. Cortázar előrevetíti, hogy nem egyszerű álommal van dolgunk, miként az elbeszélő első benyomása az, hogy szagokat érez, ami az álmokban nem mindennapi jelenség. Álmában egy menekülő moték szerepében találja magát. Az elbeszélésben ezután egymást követik az álom képei és a kórházi jelenetek, egymástól pontosan elhatárolható ritmusban, a narrátor jelzi a váltásokat, pl.: „Egy zökkenőnél ismét a kórház éjszakájába került, a magas, barátságos mennyezet alá, az árnyékba, amely lágyan körülfogta” (Cortázar 1981: 108–109). A váltakozás egy utolsó váltáshoz ér, ami nemcsak az álom és valóság határát lépi át, hanem azt a kérdést is felveti, hogy a két elbeszélői hang egy és ugyanazon személy-e:

És valahányszor felnyílt, mindig éjszaka volt, és az égen ott volt a hold, és már vitték fölfelé a lépcsőn, [...]. Utolsó reményével összeszorította a szemhéját, és nagyot nyögött, hogy felébredjen.

Egy másodpercig azt hitte, sikerült, mert ismét mozdulatlanul fekdött az ágyon, a feje sem csüngött már hátra. De érezte a halálszagot, s amikor kinyitotta a szemét, megpillantotta az áldozó pap véres alakját, látta, amint közeledik felé a kókésével. Sikerült megint lehunynia a szemét, bár most már tudta, hogy nem ébred fel többé, hiszen ez az ébrenlét, s az a másik volt a csodálatos álom, képtelen, mint minden álom: egy álom, amelyben valami káprázatos város különös útjain járt, zöld és piros fények között, amelyek láng és füst nélkül égtek, és a térde közt egy hatalmas fémrovar zümmögött (Cortázar 1981: 109–110).

Álom és valóság határán ingadozni játék az író számára, Cortázar példáját már ismertettem, ideje megvizsgálni, hogy érvényesül ez a játék vagy kísérlet Grendel Lajos írásaiban. A *Bőröndök tartalma* című kötetben szerepel a *Szemérmes beszámoló egy álom közepéről* címet viselő novella. Ebben a szövegben Grendel nemcsak az álomelbeszélés hagyományát viszi tovább, hanem Franz Kafka *A per* című regényének bürokratikus rendszerét is megidézi. Az elbeszélő (ismét) T.-be utazik, hogy egy régi barátja személyazonosságát tisztázza. Miután szállást foglal, elnyomja az álom, a határok tehát itt is pontosak: „Álmom úgy kezdődött, hogy beléptem a hivatal takaros, divatosan szabálytalan architektúrájú épületébe, ahol barátom feddhetetlenségét és lojalitását kellett igazolnom” (Grendel 2001: 235); „Közben azért tudtam, hogy álmodom, s ahogy az álmokban lenni szokott, kíváncsiságom kielégítetlen maradt” (Grendel 2001: 235). Az első emeletre vezetik egy terembe, ahol rajta kívül egy hivatalnok és annak gépíró-nője tartózkodnak. Szobáról szobára küldik a bürokratikus karkai labirintusban, ennek ellenére teljesen éber marad: „Közben tudtam, hogy álmodom, tudtam, hogy a szállodai szobában vagyok (...). Álmomban ezalatt visszatértem abba a helyiségbe, ahol jelentkeznem kellett” (Grendel 2001: 236).

Felkelés után repedés alakul ki a valóság falain, apró jelek utalnak a változásra: a megismert portás helyét egy idős asszony foglalja el; az esős időnek, amibe érkezett, semmi nyoma, minden felszáradt; az ütött-kopott házak helyén park áll. A hivatalban minden rend szerint halad, mígnem az ügyintéző hivatalnok felhívja az elbeszélő figyelmét arra, hogy elkéssett, személyi igazolványa három éve, 1989-ben

lejárt. Ez értelmezhető úgy, hogy míg az elbeszélő aludt, évek teltek el, egyfajta Csipkerózsika-álmot aludt (a mágikus alvás irodalmi motívuma). Az eltelt időben annak rendje és módja szerint megöregedett a külseje. Ebből fakadó zavarodottságát a hivatalnok kihasználva emlékezetkihagyást állapít meg nála, így az ördögi, ciklikus gépezet részévé teszi: felkéri, hogy nevezze meg egy ismerőst, aki igazolni tudja személyazonosságát. Az elbeszélő átlát a rendszeren, és megtagadja a kérést:

- Úgy gondolja, hogy akkor ön lesz az utolsó láncszem?
- Nem vállalhatom a felelősséget. Bár ők sem ártatlanok. Senki sem ártatlan.
- Hát persze – gúnyolódott a fiatalember. – Ez a gondolat itt mindenkinek megfordul a fejében. De a remény előbb-utóbb mindenkinek megtöri a makacsságát. A remény nagy úr. A legnagyobb úr... Persze Ön tudja, hogy ez is csak álom. (Grendel 2001: 242).

A tudás nem biztosít menekülést, az elbeszélőt sötét szakadékba taszítják és története véget ér. Álomból álomba jár az elbeszélő a *Szemérmes beszámoló egy álom közepéről* című elbeszélésben, míg nem a járatok úgy összekuszálódnak, hogy lehetetlenné válik az eligazodás valóság és álom, álom és valóság között.

„A valóság és az álom, az álom és a valóság egymásba tűnését a legbravúrosabban, épp ezért a legnyomasztóbban és néhány mondatban összefoglalhatatlanul az *Emlékezteties, erotikus álmok után* című írása valósítja meg” – olvasható Elek Tibor monográfiájában (Elek 2018: 91). Tanulmányom eme részében az idézetben megnevezett novellát vizsgálom, amelyben a narrátor nem a saját történetét meséli el, így távolítva el magát annak valóságosságától. A történetben Józsa Miklós szeretőjéhez, Arankához indul látogatóba. Találkájuk elején elhatározza magában, hogy elérkezett az idő, szakít a lánnyal. Ez az elhatározás mintha elindítaná a novella fantasztikus alakulásának történetét, a spirális cselekményszerkesztést. A szakítás hírét Aranka nem fogadja jól, úgymond bojkottálja, elvágja a telefonzsinórt, megszakítva így a kapcsolatot a külvilággal, a bejárati ajtó kulcsát kidobja az ablakon. A főhős megpróbálja sarokba szorítani

a lányt, reménykedik abban, hogy a lakás tulajdonosa, Vilma, hazatér, és minden megoldódik. Vilma azonban napokra elutazott.

Az álom nagyjából a novella felében kezdődik: „Nehezen induló álmában egy vonaton utazott” (Grendel 2002: 128). Azonnal az olvasó tudtára hozza az elbeszélő, hogy álmában Aranka Józsa Miklós felesége, és Miklóssal együtt utaznak, bár ebben az álomban Miklós egyedül tartózkodik a fülkében, csak a kalauznő ront bele egyedüllétébe. A címben szereplő erotikus álmok a kalauznő-jelenetben valósulnak meg, amikor a kalauznő felajánlja a főhősnek, hogy segít neki megkezesni az elkallódott menetjegyet a farzsebében. Az elbeszélő felébred. Az ébrenlét valósága azonban újabb álom (vagy valóság?), ahol a kalauznő már meztelenül várja. A kalauznő valójában mégsem az, akinek gondolja, második pillantásra már Aranka van vele az ágyban. Zavartottságában bocsánatot kér a lánytól, amiért el akarta hagyni, amit Aranka csupán rossz álomnak nevez. A korábbi példákkal ellentétben, ahol álom és valóság csupán az elbeszélések végén fonódik egymásba felismerhetetlenségig, a spirálítás itt már a második váltásnál megkérdőjelezi, mi az álom és mi a valóság. Ezt a hatást erősíti, hogy bármiféle váltás nélkül újból a vonatban találja magát a lány lakása helyett. Az elbeszélő nem találja furcsának a hirtelen kialakult helyzetet, arra jut, hogy valószínűleg elfelejtett pár évet: „Tényleg nem volt más hátra, be kellett vallania, hogy emlékezetkiesése van” (Grendel 2002: 134). Elfogadja új valóságát, amikor a vonat beér Kassára, arról számol be Arának, hogy rémes álomban volt része a szakítástól a kalauznős esetig. Az álom és valóság síkjai akkor válnak teljesen eggyé, amikor a vasútállomás presszójában beszélgetnek, és Aranka a következő kijelentést teszi: „Remélem azt tudod, hogy **amit álmodtál, az a valóságban is megtörtént.** [...] Tulajdonképpen csak újra álmodtad, ami a valóságban egyszer megtörtént már” (Grendel 2002: 135). Kiderül, az „új” valóságban Miklós elvált első feleségétől, hogy elvegye Arankát, miközben annak húgát szerette, akinek épp az esküvőjére utaznak. A leírt események már rég nem a valóságban játszódnak, a novella zárlatában Józsa Miklós szembefordul a közönséggel, mintegy a novella szereplőivel, és szembesíti őket a helyzettel: „– Mit bámultok, tökfetek – mondta maga elé. – Azt hiszitek, hogy ti egy valóságos világban éltetek?” (Grendel 2002: 138). A két sík egybetűnése valóban bravúros, nyomasztó abban a tekintetben, hogy a főhős egy

olyan valóságban ragad, amely csupa veszélyt tartogat számára, csakúgy mint az *Éjszaka, hanyatt fekve* névtelen narrátorára.

Az álom és valóság találkozásáról leginkább *Az onirizmus tré-fái* című „novellaciklus” tesz tanúbizonyságot, amelynek első darabja a *Bőröndök tartalmában* olvasható, a további három pedig az 1993-as azonos című gyűjteményben. Angel Flores említi a mági-kus realizmusról szóló esszéjében (Flores 1955) María Luisa Bombal 1935-ös gyűjteményét, a *La última niebla*-t, amely onirikus történeteket tartalmaz. (Magyarul: A köd vége, Az utolsó köd; angol fordítása 1947-ből származik, itt a *House of Mist* – A köd háza címet kapta.) Bombal elbeszélései azonban a mai napig nem jelentek meg sem magyarul, sem szlovákul. Egy cseh fordítást élt meg az említett kötet 1947-ben *Dům v mlhách* címen, amely az angol mintát követi. Az onirizmus hatása minden bizonnyal nem Bombalhoz köthető Grendel esetében, magának a fogalomnak a tisztázása annál jelentősebb. Az onirizmus lényege az álmok feltárása, az álomnak mint élménynek a feltárása, összekapcsolása a tudatalatti működésével, ezért sem véletlen, hogy ebben a fejezetben foglalkozom a négy novellával.

Az onirizmus és szürrealizmus nem állnak távol egymástól, ezért sem véletlen, hogy *Az onirizmus tré-fáit* Grendel Lajos René Magritte emlékének ajánlja, s ezáltal a festészet válik központi témává. Az elbeszélőt barátja noszogatja, kísérje el a Mester kiállítására. Az álmokban feltűnő hasonmások mintájára jelenik meg a szövegben az elbeszélő azon meggyőződése, hogy a bemutatott események nem vele, hanem tükörképével estek meg: „Bizonyos értelemben csupán a tükörképe vagyok annak a férfinak, aki hagyta, hogy lecsalogassák a kis belvárosi pincegalériába az idős onirista festő kiállítására” (Grendel 2002: 7). A kiállításon megáll egy festmény előtt, ami egy szárnyas kapuból kilépő meztelen nőt ábrázol. Ekkor jelenik meg maga a Mester, aki elhívja magához, hogy személyesen megismerhesse a rejtélyes nőt.

A találkozáskor a Mester felsorolja tizenkét betegségét, amely vonás nem ritka a latin-amerikai irodalomban, a pontos, számszerű túlzás, gondoljunk csak a *Száz év magány* hetvenkét ágytáljára. Ezután a Mester Pozsony felől érdeklődik, az álom és valóság itt szembesül egymással először a novellában:

-
- Egyszer jártam már Pozsonyban.
 - Régen? – kérdeztem.
 - Nagyon régen. Az álmomban.
 - És a valóságban?
 - Az álom valóság – szögezte le a Mester. – Hiszen látta a képeimet. Az álom igazibb valóság... Sokfelé jártam, Chicagóban, Hongkongban, a pápuák földjén. Útleveél nélkül – mondta és nevetett. – **Az álom belül van, s ami bennünk van, attól nem foszthatnak meg bennünket.** Az álom a mi bosszúnk a csúf történelmünk fölött. Nem így gondolja? (Grendel 2002: 11–12).

A Mester további megválaszolhatatlan kérdéseket intéz az elbeszélőhöz, ő azonban ragaszkodik a maga valóságához, csak a lány érdekli. És pont ez a fordulópont a történetben, a lány a valóságban nem létezik, csupán álmokkép, aki a Mester „valóságában” van jelen mindvégig a találkozón. Az elbeszélő „kishitúsége”, ahogy azt a Mester nevezi, nem engedi meg neki, hogy lássa az új valóságot, amely maga az álom, és olyan, amilyennek a művész megteremti magának. Az *onirizmus tréfáiban* nem kerül sor határátlépésre, csupán felsejlik a lehetőség, mi lenne, ha átlépnénk az álom valóságába, többé nem álom és valóság van, hanem két valóság létezik egymás mellett, egy előre meghatározott valóság a természet szabályai alapján és egy szabad valóság, amit mindenki a saját képére alakíthat.

Az *onirizmus tréfái* 2.-ben Grendel a digitális megörökítés dilemmáját, a kamera nézőpontját szólaltatja meg. A főhős Anti (felmerülhet a kérdés, a főhős neve lehet-e utalás, hogy ő gyakorlatilag egy antihős, egy másik „én”, aki szembenáll a valódi, igazi „énnel”) egy rejtélyes videókazettát talál váratlanul az íróasztalán, eredete ismeretlen. Anti hétköznapi valóságából egy epizódot ismerünk meg, egy helyi zugpresszó helyszínét, amelynek tulajdonosa egy „malacképű” férfi, és annak csinos felesége szolgálja ki a vendégeket. Antinak az elbeszélés idejében pont egy rossz napja van, olyanfajta, amikor az ember minden felhúzza magát. Végül kíváncsisága lesz úrrá rajta, elindítja a kazettát. A videón Pozsony utcái láthatók hajnalban, néptelenül. Anti furcsállja is ezt az „ürességet”, legalább galambok lehetnének a felvételen, gondolja. A filmben az életnek semmi jele egészen

addig, amíg Anti szembe nem sétál saját magával (az igazi „énnel”?). A film síkja itt találkozik össze a valósággal. A főhős továbbra is „kiszáradt” marad: „A bökkenő csupán az volt, hogy ő emberemlékezet óta nem csatangolt hajnali utcán. Így amit a film ábrázolt, az **minden valóságosnak tűnő részlet ellenére hazugság volt**” (Grendel 2002: 18.) Az *Emlékezetkiesés, erotikus álmok* utánhoz hasonlóan az események spirálként folynak össze ezután, először volt barátnőjével sétál Anti az utcán, majd a presszótulajdonos feleségével szeretkezik különféle helyszíneken úgy, hogy a tulajdonos végig követi a párost. Újabb valóságnak ellentmondó jelenetek leírása következik: Anti Gorbacsovhoz utazik és lemondását követeli, Afrikába utazik vadászatra Wilsonnal és Francis Macomberrel, otthon megöli volt tanárnőjét, aki miatt nem vették fel az egyetemre, halála percében a tanárnő Antira bízva két lányát, ő pedig megesküszik, hogy bejuttatja őket a Harvardra, végül anyja halálos ágyánál találja magát. Ahogy véget ér a film, megszörren a telefon, és egy idegen férfi szól belé: „– Hát persze hogy a Vico filmjét látta” (Grendel 2002: 20). Vico kilétére nem derül fény, a valóság azonban a feje tetejére áll a film megtekintése után. Anti hazautazik, édesanyja azonban már rég halott, a temetőben viszont nem találja a sírját. Másnap a vasútállomáson látja a presszótulajdonos feleségét kísétálni a ködből, a lány így szól hozzá: „– A Vico filmjéből jövök [...]” (Grendel 2002: 22). A film és a valóság eggyé válnak, mikor Anti közli, nem mehet a lánnyal, mert el kell utaznia a Kremlbe. A repülőtér felé vezető úton még megpillantja a tanárnőt, újra elhatározza, hogy végez vele, ő azonban a tett pillanatában semmivé lesz. Ez a menekülési lehetőség Anti számára, amit meg is ragad, a Kreml helyett inkább hazatér otthonába.

Az onirizmus tréfái 3.-ban a történelmi múlt kerül összetűzésbe a jellel. A novella történelmi kitekintővel indul, megtudjuk belőle, hogy a novella helyszínéül szolgáló szálloda régen vesztőhely volt, azelőtt pedig itt égették a boszorkányokat, többek között Kuti Marcsát. Két kolléga ül az étteremben, Balogh és Kontsek, kettejük közül Balogh úgy dönt, nem megy haza kollégájával, még egy estét a városban marad, mivel egykor ott született. Ebben az elbeszélésben hangzik el az a kulcsmondat, amely meghatározza az álmot, az irodalom és a valóság találkozását, a fantasztikum felbukkanását Grendel novelláiban: „Ami megmagyarázhatatlan, nem feltétlenül értelmetlen is” (Grendel 2002: 26).

A portástól megtudjuk, hogy szinte kísértetjárta város lett a helyből miután erőművet építettek benne. Arra is fény derül, hogy Kuti Marcsa a máglyán égve elátkozta a bíró családját, utódjait ezer évre: „Sok lesz az elmebeteg és az öngyilkos közöttük. Olyan is akad, aki tűzzel vész majd el” (Grendel 2002: 28). Balogh egyenes ági leszármazottja a bírónak, ez azonban nem rémíti meg, úgy véli, az egész csak egy hátborzongató mese. Éjjel azt álmodja, hogy vonatra vár, mire kiderül, vonatok rég nem járnak a városba, buszok és taxi sem, a városból nincs kiút. A Borgesnél oly gyakori körkörös idő motívuma köszön vissza a novella soraiban: „Balogh azonban tudta, hogy az idő nem folyamat, csak újra meg újra teremtdő kör, szüntelen újrakezdés és visszazárulás” (Grendel 2002: 29); „Arra gondolt, az a kör is, ami az ő ideje, bezárulni készül, ha talán nem is holnap még” (Grendel 2002: 30). A novella zárásában csattanó csattanót követ, Balogh Pozsonyban tudja meg főnökétől, hogy Kontsek a hazafelé úton kaminonak ütközött, és szénné égett; mindezek után a főnöke közli vele, hogy előző nap Kuti Mária kereste az irodában. A sors úgy alakítja, hogy Balogh megúsza a végzetét, egyelőre, hiszen a rejtélyes hölgy ismeri lakáscímét, bármikor megjelenhet nála, hogy átkát rászórja, ez azonban magában a novellában nem következik be. Mint az eddigi három novellában, a főhős itt is szabadulni tud az álmovilág veszélyei elől, a biztonságos valóság melege várja.

Az *Éjszaka, hanyatt fekve* mintáját leginkább *Az onirizmus tréfái* 4. darabja követi nyomon. Két valóságsík párhuzamos hősei (hasonmásként is értelmezhetjük őket) válnak eggyé a novella terében: a névtelen narrátor és a moték indián; Kósa–Kováčik és Gallagher–Williams. A novella egy külföldi konferenciát ír le, ahol szlovákok és magyarok közösen vannak jelen. Kósa a büféasztal körül beszélget először Kováčikkel, már ebben a pár mondatban felsejlik kettejük közös „múltjának” lehetősége, úgy érzik, mintha már találkoztak volna. A főhős Kósa „kishitúsége” ebben a novellában úgy jelenik meg, hogy a furcsaságokat az elfogyasztott alkohol mennyiségére fogja. A Kósára rátörő fáradtság álmokképeket vetít elé a tengerről, egy bárkáról és egy hajótörésről. A tényleges álmojelenetben Williams elhatározza, meg kell ölnie Gallagher-t, hogy ő életben tudjon maradni. Minden élmük elfogyott már, csak így juthat táplálékhoz, a vér pedig szomját csillapíthatná. Az álomból felébredve értelmet nyer az egész nap

érett olthatatlan éhség- és szomjúságérzet. Kováčik beszámol róla, hogy neki is ugyanebben az álomban volt része. A novella a reinkarnáció értelmezési lehetőségét kínálja fel, azt ám a szereplők elutasítják, a novella zárása mintha mégsem távolodna el az újjászületés gondolatától: „Kósa pedig arra gondolt, bármi történt is közöttük a múltban, ma éjszaka megfizetett érte. Mától akár jó barátok is lehetnek” (Grendel 2002: 40). Williams és Gallagher az ír-angol ellentétet jelképezik, míg Kósa és Kováčik a szlovák–magyar viszonyokat, a novella zárlata így mintha egy békés együttélés reményét vetné fel. *Az onirizmus tré-fái 4.* nem meneküléstörténet, feloldás, álom és valóság úgy találkozik össze, hogy egy jobb valóság lehetőségét kínálja fel. Ebből az álomból van ébredés, ami egyben a felszabadulást is jelenti.

HIVATKOZÁSOK

- Bényei Tamás 1997. *Apokrif iratok. Mágikus realista regényekről*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Borges, Jorge Luis 2019. A fantasztikus irodalom. Báder Petra – Menczel Gabriella (szerk.), *A fantasztikus irodalom elméletei Spanyol-Amerikában*. Budapest: ELTE BTK Spanyol Nyelvi és Irodalmi Tanszék. 45–53.
- Cortázar, Julio 1977. *Nagyítás* (válogatta: Csépp Attila).
<https://pdfcoffee.com/julio-cortazar-nagyitas-pdf-free.html> (Letöltés: 2024. április 22.)
- Cortázar, Julio 1981. *Nagyítás*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Elek Tibor 2018. *Grendel Lajos*. Budapest: MMA.
- Flores, Angel 1955. Magical Realism in Spanish American Fiction. *Hispania* 38/2: 187–192.
- Gažik Viktória 2024. Borges mintázatok Grendel Lajos Bőrdöngő tartalma című elbeszélésében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 26/3: 155–168.
- Grendel Lajos 1979. A Cortázar-mágia. Julio Cortázar: *Nagyítás*. *Irodalmi Szemle* 22/5: 462–465.
- Grendel Lajos 1999. Valóság, fantasztikum, mágia. *Mozgó Világ* 25/7: 61–74. p.
- Grendel Lajos 2001. *Szép históriák*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Grendel Lajos 2002. *A szabadság szomorúsága*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Grendel Lajos 2006. *A kutya fája*. Dunaszerdahely: NAP Kiadó.
- Grendel Lajos 2008. *Irodalom. A XX. század második fele. Világirodalom*. Második, átdolgozott kiadás. Bratislava: TERRA.
- Papp Ágnes Klára 2006. *A mágikus realista anekdota (A mágikus realizmus és a magyar elbeszélői hagyomány találkozása – A mágikus realizmus kronotopikus jellege)*. <http://periferia.btk.pte.hu/old/perif3/pappagnesklara3/pappagnesklara.htm> (Letöltés: 2024. április 22.)
- Todorov, Tzvetan 2002. *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Budapest: Napvilág Kiadó.

SUMMARY

The paper examines short stories written by Lajos Grendel and published in two collections: *Bőröndök tartalma* [The Contents of Suitcases] and *Az onirizmus tréfái* [The Tricks of Oneirism]. The paper deals with the connection between the oeuvre of Grendel and the Argentinian writer Julio Cortázar who is often characterized as a fantastic writer. Due to this fact, the paper summons the literary theoretical background of the terms of magical realism and the fantastic, focusing on the standpoint of the Hungarian theories (Tamás Bényei, Ágnes Klára Papp). On the other hand, the paper focuses on showing texts written by the two discussed writers which mention their view of the term (essay by Grendel *Valóság, fantasztikum, mágia* [Reality, Fantasy, Magic] and *On the Fantastic* by Cortázar). The paper picks three fantastic topics (invisible enemy, reality and fiction, reality and dreams), and shows evidence of said topics from the oeuvre of Grendel and Cortázar with the aim to prove the influence of Latin American literature on Grendel's prose.

PASTOREK VERONIKA

A NÉVADÁS POÉTIKÁJA BORBÉLY SZILÁRD MŰVEIBEN

(Kafka fia, Nincstelenek)

Annotáció: A dolgozat Szilárd Borbély *Kafka fia* és *Nincstelenek* című műveiben vizsgálja a névadás poétikáját, különös tekintettel a névhez kapcsolódó identitás- és kirekesztettségtapasztalatokra. A szerzői életrajz értelmezői kontextusként jelenik meg, a szerzőség, a halál és visszatérés toposzai pedig a név jelentésrétegeit tágítják. A *Kafka fia* labirintusszerű narratívájában a név egyszerre azonosító és elidegenítő erő, míg a *Nincstelenek* autofikciós világában a névtorzulások és a nyelvi hiányok a megszólalás ellehetetlenülését jelzik. Feltételezésem szerint a névadás aktuusa Borbély prózájában nem csupán az identitás kijelölésének gesztusa, hanem a kimondhatatlanság és a (társadalmi, nyelvi) kirekesztettség fájdalmas tapasztalatának hordozója is. A név ezekben a művekben a hiány, az idegenség és az elbeszélhetetlenség szimbólumává válik.

Kulcsszavak: irodalmi névadás, névtelenség, nyelvi megfosztottság, névváltoztatás, Borbély Szilárd, Franz Kafka

Bevezetés

A szerzői név poétikája és politikája

„A név erő, az individuális lét gyökere, melyhez képest a megnevezett a föld, a termőtalaj, a lehetőségek hordozója, akinek szempontjából éppen azért fatális, meghatározó jelentőségű a névadás. Ez lehet sikeres vagy sikertelen a név viselője számára, de e név – akár jó, akár rossz – sajátja, csakis az övé lesz. A név az ember eszméje – platóni értelemben véve.”

(Szergej Bulgakov: A tulajdonnév)

Az irodalmi onomasztika, különösen a szerzői név(adás) kérdésköre, nem csupán az irodalmi hagyomány rendszerezésének technikai eszköze, hanem egyúttal kulturális kód, identitásképző, sőt akár a szerzői pálya alakulását is befolyásoló tényező – egyszerre személyes és kollektív azonosító, a kulturális emlékezet hordozója. Schein Gábor *A megtartott név* című tanulmányában – Gérard Genette francia strukturalista elméletíró kereteit követve – arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerzői név nem pusztán az irodalomtörténet kronológiai tájékozódását szolgálja, hanem a kanonizáció, az idézhetőség és a szöveg-hagyomány rendszerezhetőségének alapvető feltétele. Ahogyan Schein fogalmaz: „[A] szerzői név alapozza meg az irodalmi emlékezet és a szöveg-hagyomány intézményesülésének folyamatait” (Schein 2010: 22).

Michel Foucault *Mi a szerző?* című esszéjében a szerző-funkciók beható vizsgálatát szorgalmazza – célja kijelölni a szerző szerepét a tudás termelésében. Foucault szerint a szerzői tulajdonnév nem pusztán aláírás: a szerzőnek diskurzusbeli funkciót tulajdonít (később ezt Genette is tárgyalja a paratextus részeként). Ilyen módon Foucault szerint a szöveg maga hozza létre a szerző alakját: utal rá, eljátszik vele, megkonstruálja azt: „Jelenleg csupán arra a különös összefüggésre kívánok összpontosítani, amely egy szerző és egy szöveg között áll fenn; arra a módra, ahogyan egy szöveg rámutat erre a figurára, aki — legalábbis látszólag — kívül áll rajta és megelőzi őt” (Foucault 1981: 24). Foucault azt állítja, a szerző a szöveg belső szerveződéséből válik ki, tehát alakja nem megelőzi a szöveget, hanem a szöveg működésének következménye.

Foucault gondolatmenete az írás és a halhatatlanság viszonyát is új perspektívából világítja meg: míg a hagyományos elbeszélés (pl. a görög eposz) hősének elfogadott, gyakorta önként vállalt halála egyfajta dicsőséges öröklétet biztosított számára a történet által, így az elbeszélés maga a halál elodázásának (vagy szimbolikus legyőzésének) eszköze, az élet szavakon keresztül történő kitágítása. Ezzel szemben a modern nyugati kultúrában az írás többé nem a halhatatlanság záloga – sokkal inkább az önként vállalt megsemmisülés

színtere lett. Az „szerző halála”¹ nem pusztán metafora, hanem az írás aktusán keresztül a mindennapi létet érintő önfeladás. A szerző mintegy önnön lényének gyilkosa lesz, ahogy azt példázza Flaubert, Proust és Kafka életműve is. Az író individualitásának feloldódása is ennek a halálhoz való közelítésnek, íráseszménynek a része. A szerző ma a hiány, a visszahúzódás, az eltűnés alakjában jelenik meg, s ezzel az írás rituáléjában a halott szerepébe helyeződik.² Az írás többé nem az élet dicsőítése, hanem a halál megidézésének aktusa.

Schein Gábor szerint viszont addig nem lehetséges valóban a „szerző haláláról” beszélni, amíg a szerző – szellemi termékének tulajdonosaként – bele kíván szólni szövegének értelmezésébe, tehát értelmezőként jelen van a diskurzusban. A szerző neve nem egyszerű címke, hanem kapocs az irodalom és az életvilág között, ilyen módon az meggátolja a „szerző halálát”, mivel állandóan visszahívja az életrajzi kontextust, „arcot rendel a művekhez” (Schein 2010: 24).

De vajon mit jelent megőrizni – vagy épp elvetni egy szerzői nevet, amikor a történelem, az uralkodó (vagy formálódó) nemzeti koncepciók kiüresítenék annak jelentését? A 18–19. század fordulóján, a magyar nemzeti irodalom koncepciójának fokozatos kikristályosodásával³ a magyar irodalmi színtérhez való csatlakozás kezdeti – szimbolikus jelentőségű – lépése gyakorta a névmagyarosítás igénye volt: központi dilemmává vált az idegen hangzású családnevek „honosítása.” A névmagyarosítás problematikája különösen élesen („fokozott elutasítással, esetenként tiltással”) vetődött fel a nemzeti-

¹ A „szerző halála” kifejezés Roland Barthes azonos című esszéjéből származik (*La mort de l'auteur*, 1967), amely szerint egy szöveg értelmezésében nem szükséges a szerző életrajzát figyelembe venni – az olvasó kezében a hatalom, hogy jelentést rendeljen a mondanivalóhoz.

² „Napjaink írója furcsamód a hiányáról ismerszik meg; az írás játékában tartania kell magát a halott szerepéhez” (Foucault 1969: 3).

³ Pápay Sámuel: *A magyar irodalom eszmérete* (1808) című irodalomtörténetének kiadása a nemzeti irodalom érdekeltségi körét szinte kizárólag a magyar nyelvű művekre – és magyar családnévvel rendelkező szerzőkre – korlátozta (Schein 2010: 26).

ségek, főleg a német és zsidó származású írók esetében: példaként említhető Toldy Ferenc (eredetileg Schedel Ferenc) esete, akinek a magyar irodalomtörténet atyjává való válása szükségszerűen együtt járt családnévének megváltoztatásával – elhatározása a „[nemzeti] identitás névváltozásban testet öltő megszilárdulásának” példája volt a 19. században (Schein 2010: 27). A polgári név irodalmi térbe való transzponálása, illetve a civil és szerzői név tudatos szétválasztása mögött gyakran személyes, identitásbeli vagy reprezentációs stratégiák húzódnak meg. Ilyen lehet például az ismert felmenőkkel való kapcsolat (genealogikus filiáció) elhomályosításának szándéka az irodalmi szubjektumkonstruálás során (pl. Lackfi János nem édesapja, Oláh János költő nevét viseli). A 20. század elejére ugyanakkor megfigyelhetővé válik a névmagyarosítással szembeni reflexív ellenállás néhány, a hivatalos állami ideológiával szemben álló orgánumokban (elsősorban a Nyugat köré szerveződő irodalmi közegekben). Itt már jelen vannak azok a szerzői attitűdök, amelyek pl. a német hangzású civil név megtartását nem csupán identitáspolitikai gesztusként, hanem a nemzeti irodalom újradefiniálásának igényeként értelmezik. (Schein 2010: 29)

1. Vizsgálat

1.1. *A fiú az apa árnyéka – Az aparegény (al)műfajának relevanciája*

„Mert ugyan rossz zsidó vagyok, de apám rémitő példája tett azzá, mégis ismerem annyira az Írást, hogy tudjam, Ábrahám nem volt olyan nagyon jó apa. Akkoriban még minden másként volt, az apák el is adhatták a gyerekeiket, ha éppen úgy adódott a helyzet.
(Borbély Szilárd: Kafka fia)

Borbély Szilárd *Kafka fia* című posztumusz töredékes regénye (epizodikus jellegéből fakadóan is) egy labirintust, genealógiai útvesztőt vázol, melynek terei, kontextusa Kelet-Európához kötöttek. Ezen a specifikus szintéren többféle elbeszélői hang szólal meg, így felmerül a kérdés: „Vajon ki beszél a műben?” Csak támpontok mentén lehetséges a tájékozódás: „[a narrátor] nem azonos Franz

Kafkával” (Borbély 2021: 5), de megegyezik Borbély Szilárddal, ugyancsak Hermann Kafka fiával vagy épp Anselm Kafka „ikertestvéreként” tűnik fel (László 2023: 42–50).

A címben Borbély egyszerre sejteti egy potenciális családregény kibontakoztatásának lehetőségét, valamint egy Kafka halála után is tisztázatlan konspirációs szál lehetséges felfejtésének rétegeit is. Forgách András *Szilárd és Franz* című, a *Kafka fia* utószavaként olvasható esszéje ez utóbbira reflektálva fejti ki gondolatmenetét, tényekkel alátámasztva azt a feltételezést, miszerint Franz Kafka-nak egy alkalmi viszonyából – Greta Blochhal⁴ való kapcsolatából – bal kézről született gyermeke.⁵ Aki a köztudatnak hagyományozta a fiú hírét, az Max Brod volt, akinek köszönhetően a feltételezés „a Kafka-mítosz kiiktathatatlan része lett” (Forgách 2021: 189). A törvénytelen gyermek kérdésköre a *Kafka fiának* fikciós világán túl a *Nincstelenek*ben is hangsúlyos szerepet kap. Borbély a Kafka-életrajz ezen mozzanatának beemeléseével tovább erősíti a fikció és életrajz közötti átjárhatóságot, miközben játékba hozza szerzői identitásának kérdését az életrajzi vonatkozások, párhuzamok szűrőin keresztül (Visy 2024: 196).

Bár a *Kafka fia* (illetve a későbbiekben tárgyalandó *Nincstelenek*) számos műfaji kontextusban értelmezhető, mégis jelen alfejezet a családregény tematikus alakváltozatát, az aparegény (al)műfaji keretét helyezi előtérbe. A besorolás a későbbiekben tárgyalandó *Nincstelenek* esetében is lehetőséget kínál a két mű közös névadási rétegeinek, átfedéseiknek felfejtésére. Az aparegény gyakran jelenít meg „hiányalakzatokat”, különösen az apafigurák hiányát. A hagyományos „értékközvetítő” apakép megingása szorosan összefügg a transzkulturális tapasztalatok okozta belső törésekkel is, melyek

⁴ Grete Bloch Kafka menyasszonyának, Felice Bauernek egyik barátnője volt, akivel Kafka hosszas levelezett, személyesen viszont csak pár alkalommal találkozott.

⁵ A kisfiú neve, születési éve sem tisztázott (valószínűleg azonban 1915-re tehető), annyi viszont biztos, hogy 1921-ben, egy betegség következményéből hunyt el Münchenben, édesanyját pedig 1944-ben deportálták Auschwitzba, amit nem élt túl.

a *Kafka fia*⁶ és a *Nincstelenek*⁷ világában is meghatározó erejűek. Az aparegények interpretációjában az életrajziság kulcsfontosságú szereppel bír: a *Kafka fia* első olvasatra Franz Kafkáról szóló életrajzi fikcióként értelmezhető, amihez szövegszinten csatolódnak a könyv szerzőjének Kafka életével egybeeső párhuzamai (pl. az íráshoz való viszony rokonattitűdjeinek megragadása). Borbély itt azonban nem Kafka-intertextusokat hoz létre, hanem Kafka alakját szereplőként idézi meg a fikció hasábjain (Visy 2024: 197–203).

1.2. A genealógia hatásköre a fikcióban – közelítések a Kafka fia-féle családfához

Borbély Szilárd a 2008-ban kiadott esszégyűjteményében megjelent *Az igazi nevem nem ismerem* című, Lucie Szymanowskával és Kiss Szemán Róberttel folytatott beszélgetése során először vall a Franz Kafkával való találkozásáról:

⁶ Ennek instanciája a regényben Franz (Anselm) írói ambícióit érinti, melyet az apa, Hermann a legkevésbé sem oszt. Franz Kafka életrajzi vonatkozásaiból tudható, hogy a családfő Kafka a kezdetektől szorosan kontrollálta fia minden kitörési szándékát: elfojtotta az irodalomtudományi tanulmányokhoz fűződő reményeit, s megakadályozta, hogy Münchenben járjon egyetemre (Pók 1981: 59). Az apa hangos tiltakozása a fiúban a néma lázadás képeivel találkozott: későbbi, apjának szánt levelében (*Levél Apának*) oldja fel Kafka a gimnazista énjét lehúzó lelki aggályokat, értelmezi újra fiatalkorának legmeghatározóbb döntését. „Voltaképpen nem voltam szabad, hogy megválasszam hivatásomat, tudtam: nekem közönyös minden (...) ha nem tartozik a fő dologhoz. Arról van szó tehát, hogy olyan hivatást találjak, amely legtöbb teret enged ennek a közönynek.” – idézi Pók Kafka vívódásait (Pók 1981: 58).

⁷ A *Nincstelenek* világában mindez elsősorban nyelvszinten válik érzékelhetővé: a regényen végigvonuló ismétlődő formula – „Mi úgy mondjuk...” emelhető ki, valamint a poétikailag zárt, „eltávolított” gyermekkor-ábrázolás révén (Visy 2024: 200).

„Kafka nagy kamaszkori olvasmányemlékem. [...] Az a fajta otthontalanság, elveszettség ragadott magával benne, ami annyira ismerős volt nekem. A bizonyosság utáni vágy, a megvetett és megalázott ember kiszolgáltatottsága. [...] Kafka meditáció tárgyává tette a zsidóságában rejlő otthontalanságot, egyszerre példázattá is emelte, akárcsak egy haszid történetben. Ugyanakkor ebben a sorsban, a kiszolgáltatottság és a megalázatottság példázatában [...] újra összetalálkozott valami, ahogy azt Josef K. figurája mutatja, felsejlett a kereszténység mélyén is ott rejlő zsidó sors. [...] Tudod, a zsidó szó, miután gyerekkoromban először rám használva hallottam, számomra félelmetes volt. Ez a szó számomra mindig a megalázottsággal kapcsolódott össze” (Borbély – Szymanowska – Kiss Szemán 2009: 87).

A közvélekedés sokáig a Borbély–Kafka (szövegszintű) kapcsolódás első jelentős állomásaként a *Berlin–Hamlet* (2003) című kötet egy szövegcsoportját tekintette, melyben Borbély Kafka menyasszonyához, Felice Bauerhez írt leveleinek részleteit veszi- és dolgozza át. Valójában azonban a Borbély-életmű első Kafka-megjelenítésének *A bolgár kalauz* című elbeszélés tekinthető. A szöveg először a *Lettre* 2001-es számában jelent meg, viszont szélesebb ismertségre csak a 2008-ban megjelenő *Árnyképrajzoló* című kötet betéteként tett szert (a *Berlin–Hamlet* kiadása után jóval később). Kafka alakjának szereplőként való megjelenítése viszont kétségtelenül a *Kafka fiában* teljesedik ki (Visy 2024: 192).

Borbély a regény több pontján is a kognitív disszonancia feltételeit teremti meg (Forgách 2021: 196), a narrátor személyének változtatása szinte kísérletezik az olvasói fókusz elmozdításával: „Franz Kafka utazásáról, aki nem azonos Franz Kafkával” (Borbély 2021: 5). Vagy: „Valójában nem is regény ez, és nem is játszódik sehol” (Borbély 2021: 15). A *Kafka fia* – ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán is felhívja rá a figyelmet – „tekinthető irodalomtörténeti önazonosításnak”, azonban vonatkozhat az apára, Hermann Kafkára is, vagy Hermann apjára (akiknek viszonyára szintén kitér a könyv), viszont azt az alternatívát is megvillantja, mely szerint pusztán „üres referenciáról” van szó, ha a hivatalos adatok alapján abból indulunk ki, hogy Franznak

sosem született fia, így Franz halálával egy „leszármazási sor megszakadása” áll be (Kulcsár-Szabó 2019: 286).

1.3. „Testetlen testvérek” – Betűasszociációk és névszimbolika a Kafka fiában

A „Kafka” családnév allegóriája azt a tulajdonság alapú leképeződést emeli ki, amely jellemvonások egyértelműen taszították apjától a serdülő Franz Kafkát. Borbély felhívja a figyelmet a vezetéknev közepében lévő F hangra, amelynek a helyében V-nek kéne állnia, hogy eleget tegyen a „csóka” jelentésnek, mely cseh nevén *kavka* (coloeus, a varjúfélék családjába tartozó madárfaj). Később Borbély a madár külső jegyeit, viselkedését szinte teljesen azonosítja a varjú jegyeivel, amit a fiú jellemzésénél idéz meg: „...itt áll előtte Franz, furcsa, madárszerű testtartásban, hórihorgas alakja végén fejét lelógatva.” Vagy: „[...] később, amikor Franz már nagyobb lett, a rövidnadrágos kort felváltotta a hosszú nadrág, a lányos hangot a kongó, szétcsúszó krákogású, mutáló hang” (Borbély 2021: 160). Azonban a csóka madár hangja a valóságban radikálisan eltér a varjúétól...

A regény töredékes fejezeteinek egyik legatipikusabb jelensége a Franz ikertestvéreként bemutatkozó Anselm (Forgách 2021: 207). A „Kafka és az ikertestvérem” fejezet annak a (groteszk tesi jegyekkel felruházott) képmásnak állít emléket, aki „két félből egy egész” – vagy inkább, mint említett „egész” konstruálja meg a két különálló „fél”⁸ – vagyis az elbeszélő egyfajta metafizikai folyamodványt, poszthumán genealógiai komponenst, élőlényt teremt: „[R]ólam, a könyv szerzőjéről, aki nem azonos velem, vagyis az ikertestvéremről” (Borbély 2021: 6).

Az Anselm „névmutációjaként” jelenik meg a „Kafka és a szavak” című fejezetben felbukkanó Anselm K. alakjának említése is, amely közvetlen utalás a szerző *A per* „elszenvedője”, vagyis

⁸ Helyesen „felet” lenne, azonban a nyelvbontásnak tűnő megoldás szándékos: arra utal, hogy az „egész” nem két „fél emberből” alakult, hanem „két félből” mint két elkülönülő, önálló személyből.

Josef K.⁹ iránti integrációs szándékának. Nem ez az egyetlen alkalom azonban, hogy Borbély a névadási gyakorlatának szempontjából is jelentőségteljes „K” betűvel kapcsolatban megnyilatkozik. A Kalligram folyóirat 2023. októberi – tematikus, *Borbély 60 / Kafka 140* lapszámának – gondozásában jelent meg Borbély Szilárd: *Kafka és a parlográf* című Kafka fia-fragmentum (mely a regényből ki-, de a hagyatékban fennmaradó töredékek egyike), s amelyben Borbély „megoldókulcsot” kínál a karkai névadási gyakorlat háttérében is megbúvó betűasszociációs motivációkra. A töredék szerint ugyanis Franz Kafka minden betűhöz egy érzést, érzetet csatolt annak alapján, hogy az adott betű milyen, Franz által ismert személy nevének kezdőbetűje. A „H” betű pl. a „rettegés” betűje volt. A narrátor állítása szerint Kafka „[el] sem tudta volna képzelni, hogy egy Herminával vagy esetleg egy Hortensiával szóba merjen állni.” Tehát a „H” betű „nem ígért semmi jót” – ahogy a „bármikor kitörni kész veszedelem” sem ok nélkül jellemző épp a (szintén „H” kezdőbetűs) Habsburgokra. (Borbély 2023: 8) Az idézett mondatban fel-felvillan a rettegett apa, Hermann árnyéka is: nevének női alakváltozata (Hermina) iránt Franz elutasítást fogalmaz meg, mely felvillantja azt a freudi elfojtódással, elnyomott szexualitással kapcsolatos elméletet is, mely szerint a szülőltől (Franz esetében az apjától) való szorongás később manifesztálódhat az (esetleges) szerelmi kapcsolatok megélésében – vagy épp megélésének hiányában. Ehhez kapcsolódhat akár az az okfejtés is, melynek nyomán „Franz már azért is bizalmat érzett a lány [Felice] iránt, mert az ő neve is F-fel kezdődött” (Borbély 2023: 8).

Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regénye is beemeli a feltételezhetően fiktív, a fikció kedvéért kreált fragmentum parafrázisát: „Szerettem a kis k betűt és szerettem az olyan szavakat,

⁹ A Kalligram folyóirat Borbély 60 / Kafka 140 tematikájú lapszámának *Josef K., az ámokfutó* című esszéje említést egy bizonyos Joseph Kafka nevű munkásról, akinek mikor támogatási kérvényét elutasította a balesetbiztosítási hivatal, „szidalmazni kezdte, zsebkésével fenyegette meg a tisztviselőket.” Nem tudni, távoli rokoni szál fűzte-e össze a férfit Franz Kafkával, „nevüket mindenesetre mindketten az osztrák-magyar császárról kapták, csakúgy, mint Josef K” (Stach 2023: 57).

amelyekben előfordul. De a nagy K betűtől félek. A zs betűtől is, mert az a zsidót jelenti” (Borbély 2013: 150).

A „Kafka és az ikertestvérem” című fejezet alapján a *Kafka fia* az alteregó-regény feltételeit is megteremti, így a magyar irodalomban a Krúdy és Karinthy fémjelezte alteregó-tematikába tagozódik be. Borbély fiktív ikertestvére alakjának megteremtésén keresztül önéletrajzi leképezést is végez, valamint egyszerre Kafka-portrét is rajzol, illetve szervesen integrálja Kafka szövegvilágát is saját munkáján belül (Medve 2023: 31). Borbély Szilárd Anselm alakjában önmaga és Kafka közös szellemi tükörképét formálja meg: egy önéletrajzi doppelgängert, akiben Kafka és ő – tértől, időtől és végzettől függetlenül – találkoznak. Borbély, Kafka és Anselm – testvéreként társtulajdonosok a létben (Kulcsár-Szabó 2019: 285).

Az Anselm szinte megtévesztésig hasonlít az „Amselre”, amely a *Napló* szerint Kafka javarészt a zsinagógiai használatra korlátozódott héber neve: „Héberül Amsel a nevem, mint anyám anyai nagypapjéé” (Kafka 1981: 43). Egyes frissebb források azonban tévesnek ítélték meg a *Napló* kéziratának átírását, és Franz Kafka héber (zsinagógiai) neveként az Ansel jelölik meg¹⁰ (Schein 2025).

Az Amsel utónév a Borbély életművön belül először a *Berlin – Hamlet* című verseskötetben jelenik meg (Forgách 2021: 208) – benne a szintén kiemelt figyelmet élvező a „Kafkaproblematika”, ami direkt módon az író Felice Bauerhez szóló tizenhárom levelének átírásában evidens (Medve 2023: 30). A „Kafka a rabbinál” című fejezetben a kétségbeesett Franz – „a szavak között való eltévedésében” – felkeresi a rabbit, akinek – félve, hogy a polgári nevének hallatán a rabbi elutasítja majd – „Anselm Kafkaként, zsinagógiai nevén mutatkozik be” (Borbély 2021: 40). Forgách itt kiemeli annak az életrajzi párhuzamnak a jelentőségét, amellyel Borbély a keresztény-zsidó hagyományvilág egymástól való függésének egyéni instanciáját példázza: „élete szomorúságához” köthető az a családi-faluközösségi „nyílt ti-

¹⁰ Schein Gábor megjegyzi, az Anselm nevet germán eredetűnek tekinthetjük. A német Anselm alak az Amsel (feketerígó jelentésű) metonimikus névvel hozható összefüggésbe, mely szintén német (nem pedig héber). Az Anselmből derivált alak lehet még továbbá az Ansel is (Boldog jelentésű).

tok”, amely apja származásának-születésének körülményeit fedi fel (és ami a *Nincstelenek* fejezetének kapcsán bír majd még inkább jelentőséggel). Vázlatosan mégis szükségesnek tartom kitérni rá itt is (nem kizárólag a *Nincstelenek* kontextusában): e szerint Borbély Szilárd édesapja „fattyú gyerekként” jött a világra (vagyis épp annyira „balkézről” született, akárcsak Franz Kafka esetleges fiáról is feltételezi egy-egy Max Brod-hívő) (Borbély 2008: 89). A pletyka szerint ugyanis a falu egyetlen zsidó családjának fejétől született Borbély Mihály (Szilárd édesapja), aki – egész életében küzdve a saját családja általi kitaszítottsággal – a Borbély családnevet csak később vette fel. 1963-ban („halottak napja táján”) megszületett a fia, Szilárd, hogy pusztán keresztnévének viselésével is „emlékeztessen”, legfőképp az apai nagyanyát, akinek a csupán pár órát élt első unokáját hívták azonosan, s kérésére az újszülött Szilárddá lett. Emlékeztető név, emlékező sors. Akárcsak Franz Kafka névadásának esetében: „Ahogyan Franz lett az osztrák császár iránti hála kifejezésül Kafka” (Forgách 2021: 209).

Az emlékező (emlékeztető) nevek és az Anselm / Amsel / Ansel névalakok viszonyrendszerében megemlítendő még a jiddis eredetű Alter keresztnév, mely sajátos keleti zsidó névadási szokáshoz kapcsolódik, amelyet a cseh író, Ivan Olbracht is taglal. Az 1937-es *Átok völgye* című kötetből származik az alábbi kiemelt részlet, melyben – a szokás nyomán – az Alter név védelmező szerepe kerül egyedi megvilágításba:

Házigazdámát Herskovics-Alter Ábrámnak hívják, de ha keresik, akkor Alter után kérdezősködnek, mert mindenki így ismeri. És az Alter nagyon szép név. A vallásos haszid zsidók életében nem is olyan ritkán... előfordulnak bizonyos tragikus mozzanatok, amelyek miatt megengedhetőnek tartják az Örökkévaló becsapását. Például a kelecsényi Herskovicsnének egymás után meghal néhány újszülött gyereke. Ezután az Úr vigasztalóan fiúval ajándékozza meg, és a szülei a fiúnak a Sámuel nevet adják. De a kis Számi nemsokára megbetegszik, nem segítenek a forró borogatások, nem segítenek a gyógynövényfőzetek, nem segítenek az imádságok, s az anya szívét kétségbeesett félelem fekszi meg, hogy Számi követi testvérkéit. Az anya tehát felkeresi a rabbit, és

összeteszi előtte a kezét, de vigyázva, hogy az ujjai ne fonódjanak össze, mert akkor a kereszt jegye rajzolódna ki rajtuk.

– Rabbi, tégy csodát!

A rabbi alulról fölfelé simogatni kezdi ősz szakállát. Gondolkozik.

– Már három gyereked halt meg?! És ez most fiú?... Igen, akkor meg van engedve.

És a rabbi csodát tesz. Szertartást hajt végre a gyermekén a zsinagógában. Elveszi tőle a nevét, és az ugyanaz, mintha a lelkét venné el. És más nevet ad neki, s az ugyanaz, mintha új lelket adna neki. A fiút már nem hívják Sámuelnek, hanem Ábrahámnak. Nemsokára ezután betelik az idő, és az Úr szólítja a halál angyalát:

– Betelt a gyermek Sámuelnek, Herskovics Cháim fiának ideje. Menj, és hozd el nekem!

(Olbracht 1987: 388–389)

Az „Alter” férfi keresztnév, a jiddis אלט (alt) szóból ered, melynek jelentése: „öreg, idős”. Ezt a nevet hagyományosan beteges újszülöttek kapták zsidó felmenőiktől, abban a reményben, hogy ezzel megtévesztik a Halál Angyalát, aki így valaki fiatalabb gyermek után kutatva továbbáll. Ez a névadási gyakorlat a keleti (különösen a haszid és askenázi) zsidó hagyományokban terjedt el: ha egy gyermek sorra elvesztett testvérek után született, vagy életveszélyes betegség sújtotta, a család gyakorta a rabbihoz fordult, aki „új nevet” adhatott neki – az Alter névadással szimbolikusan hosszú életet kívántak a gyermeknek. Ahogy a részlet is írja: „Alt sol er verdn” („Sokáig éljen!”) (Campbell 2024).

1.4. A genealógia hatásköre a fikcióban II – közelítések a Nincstelenek családfájához

„Mire Popescu, a te szépapád apja szelíden válaszolt.”

(Borbély Szilárd: *Nincstelenek*)

Egyes esetekben a szerzői életút olyannyira meghatározó és karakteres kiindulópontokat kínál, hogy ezek szinte magától értetődően integrálódnak az értelmezés hagyományába: a biográfiai tények értelmezői kontextusba emelése a Borbély-recepcióban különösen hangsúlyos

irányadó értelmezési szempontokként jelennek meg. Amellett, hogy a korábbi fejezet kapcsán már idézett 2009-es interjútételben Borbély alárendeltség érzése komplex dimenziókban tárul elénk, következetesen tematizálja a traumatikus önéletrajzának nyelvileg szinte megragadhatatlan tapasztalatát is (valamint annak önreflexív értelmezését) (Németh 2024: 174). Ezen gondolatot alátámasztandó, egy újabb *Az igazi nevem nem ismeremből* származó részlet kiragadásával folytatom a vizsgálódást:

L. Sz.: A költészetet a keresztény és a zsidó hagyományhoz kapcsolódó motívumok egyaránt áthatják. Mindennapjaidban, azt hiszem, katolikus vagy. A zsidó sorssal való mély azonosulás innen ered?

Ez személyes ügyem is, kínos történet, életünk szomorúságához tartozik. Kicsit kusza és tisztázhatatlan helyzet volt az, amelybe születtem. Kilencéves koromig egy picike, eldugott faluban éltünk, talán ha ötszázan laktak ott összesen. Ebben a faluban 1944 előtt egyetlen zsidó család élt, mígnem '44 májusában a csendőrök szekéren elvitték őket Szatmárnémetibe, a gettóba. Három generáció, apa, anya, a fiuk és annak a felesége, meg a két gyerekük élt együtt. Csak a fiú jött vissza Auschwitzból. Szemben laktak az édesapám szüleivel. Korábban azonban, 1933-ban az apai nagyszüleim velük együtt, egy portán éltek, az utca túloldalán. Az édesapám, aki a baljós 1933-as évben született, a falusi és a családi pletykák szerint balkézzről született, vagyis fattyú gyerek volt. Titok volt ez, de nyílt titok. Amint nagyobbacska lett, édesapám járt át a szigorúan vallásos családhoz sábeszkor begyűjtani a tüzet az odakészített sólet alá, lámpát gyújtani vagy befűteni meg ilyenek. Emberi dolog, megesik az ilyen. Ez a nyílt titok a zsidótörvények és a növekvő antiszemitizmus idején vált egyre kínosabbá. Persze ő nem számított semmiképp sem zsidónak, de gyanakvással és félelemmel teli időszak következett. Ettől kezdve a család, amelybe született, védte, de nem szerette. Boldogtalan élete volt, egy ötgyerekes család nehéz történetével. Aztán majd húszéves kora körül titokban kérvényezte a minisztériumban családnevének megváltoztatását (Borbély – Szymanowská – Kiss Szemán 2009: 89).

A fentebbi idézetben taglalt „picike, eldugott falu” arra a Túrricse nevű községet jelöli ki, melynek GPS koordinátái Borbély önéletrajzi alapú – pontosabban „életrajzi alapú, tehát korlátozott fikció”-ként jellemzett regényének, a *Nincstelenek*nek bal fülszövegében található. Borbély az említett község nevét eddig egy szövegében sem említi explicit módon – mint ahogy édesapja valódi eredeti vezetéknevét – Bikás Mihály – sem (Száz 2025). A dolgozat orientációs pontjaként megjelölt aparegény (al)műfajának szempontjából is kiemelten fontosnak tartom a következőkben felvázolni Borbély Szilárd édesapjának saját nevéhez fűzött viszonyát.

1.5. Bikás Mihályból Borbély Mihály – A névváltozás történeti dimenziói, színterei

A névváltás jelensége a névhez kapcsolt identitás viszonyában válik különösen érdekessé a borbélyi prózavilágban: Borbély Szilárd édesapjáról tudni lehetett, hogy megváltoztatta családnevét – Bikásból lett Borbély Mihály (1933–2006). A rendelkezésre álló információk nyomán a (családnév-változtatáson ekkora már feltehetőleg átesett Mihályt) a Szabad Föld nevű magyar vidéki hetilap 1964. október 27-i száma Borbély Mihályként említi. Az említés apropója az *Azt tanácsolom a tanácsnak* című pályázat, amelyre a pályázó a saját faluját érintő „feljavító” javaslatokkal nevezhetett. Az 5. oldalon közzétett eredményhirdetés szerint könyvjutalomban részesült: „Borbély Mihály, Túrricse, Jókai u. 5.” A névváltozás pontos dátuma azonban egyelőre lappang (Száz 2025).

Borbély Szilárd hagyatékában fennmaradt egy Word-fájl formátumú magánlevél, amelyet Szilárdnak egy unokatestvére írt 2011. augusztus 1-jén, és ami *Az igazi nevem nem ismerem* című, 2009-es interjú egyes állításait vitatja. A levélíró szerint a szerző a valóságot fiktivizálta, különösen Papp Mária – Borbély (Bikás) Mihály édesanyja – állítólagos házasságon kívüli viszonyát és fia „balkézről való” származását illetően. Ennek egy későbbi folyamodványát, a családi kitagadás narratíváját is elutasítja, mely a *Nincstelenek* egyik kulcs-

motívuma („Nem vagy a testvérünk.”)¹¹. A névváltoztatás kapcsán a levél közli, hogy mivel ifj. Borbély (Bikás) Mihályt a katonaság idején csúfolták, ezért változtatta meg a nevét. A faluban élő egyetlen zsidó család lakhelyét illetően (Mózes József esete) pedig a levél írója megjegyzi, a Bikás család nem élt egy portán Mózesékkal.

Borbély Szilárd válaszelevelében kitart álláspontja mellett, s szülei elbeszéléseire hivatkozik: „Tudod, nálunk a családban az, hogy van itt valami titkolni és szégyellni való folt apám születése körül, az beszédtema volt. Általában az apám háta mögött.» A továbbiakban kétségbe vonja, hogy apja a katonaság alatt megélt csúfolódás miatt cserélte volna le nevét, hiszen még az mérgesedett hagyatéki tárgyaláson is elhangzott a felbőszült felek közt a testvérségüket megtagadó mondat”¹² (Száz 2025).

A tanulmány egy fentebbi pontján már utaltam arra, hogy Borbély Szilárd műveiben sehol nem található meg Bikás Mihály neve. A *Nincstelenek*ben a szerző azonban a „bika” szót egy beszédes kontextusban említi, amely a gyermeknarrátor szájából hangzik el: „Félek a bikává változó gonoszoktól” (Borbély 2013: 18). Ez az elejtett megjegyzés áttételesen utalhat a (feltételezett) zsidóságtól,

¹¹ A levél hivatkozik Bikás Mihály 1986-os hagyatéki végzésére, melyből kiderül, hogy az id. Bikás Mihály hagyatékában hagyott szántóföldjét lánya, Amália 4/5-öd arányban, Borbély Mihály pedig 1/5-öd részben öröklí. Száz Pál szerint e megosztás azzal indokolható, hogy Amália lánya ápolta az apát, s testvérei – Andor és Jolán – lemondtak javára az örökségről. Kitagadás tehát nem történt, hiszen Borbély Mihály is részesült a hagyatékban (Száz 2025).

¹² Borbély levelének végén arra utal, hogy a felvállalt zsidó identitás elfogadása (amely a regény egyik központi kérdése) egyben az áldozati lét elfogadását is jelenti. A származásról szóló narratíva ezek alapján úgy tűnik, Borbélynak segített „keretet teremteni” szülei gyilkosságából fakadó traumájának: „»Nem tudhatunk bizonyosat, de amikor ezen gondolkodtam, akkor sok mindenre magyarázatot adott ez a titok, és nyitott egy olyan utat, amely a tragédiát is értelmezhetővé tette. Erre mindenképp alkalmas. [...] a viktimológia a szabályostól elütő sorsmozzanatoknak a mozaikjaiból összerakhatóvá teszi az áldozattá válás útját. Ha írok erről, mint ahogy mostanában foglalkoztat, minél inkább a fikció felé igyekszem eltolni a dolgot«” (Száz 2025).

kivetettségtől való félelemre (a Bikás vezetéknevvel asszociálandó zsidó leszármazás), de jelentheti az apától való félelem metaforikus megjelenítését is. Az apától való félelem nyelvi alakzatainak példái – a betűkkel való játék, betűasszociációk – a már korábban tárgyalt Kafka-fia fragmentum, a *Kafka és a parlográf* kapcsán is említésre került.

Száz Pál autoetnografikus-autofikciós kutatásában tényekkel igazolja Borbély 2009-es interjújában tett önvallomását falujának egyetlen zsidó családjáról (Mózsai és családja). Túrricse községre valóban illik a leírás, mely szerint csupán egyetlen, magukat zsidónak valló család élt a területén – amint az tudható a *Szatmár vármegye zsidósága* című monográfiából: „1941-ben csak a Mózes család tagjai – hat fő – éltek a településen, akiket a mátészalkai gettóból vittek Auschwitzba. Egyikük sem élte túl a deportálást.” A regényben a hattagú családot az idősebb Mózsai és felesége, Rébi, az ifjabb Mózsai, neje Szále, gyerkeik Goga (kinek azonban csak gúnyneve ismert) és Majom (eredetileg Ráchel). Az adatbázisok szerint 1941-ben Túrricse lakosságából hat fő vallotta magát zsidónak. A család történetét Borbély először a *Gyermekkor falun* című írásában meséli el, ami később bekerült az *Árnyképrajzoló* című kötetbe is (Száz 2025).

1.6. Anselm Radu szerepe a Nincstelenek asszimilációs allegóriájában

Kafka nevének áttételes megjelenítése a *Nincstelenek* szövegvilágát sem kerüli el: Anselm Radu alakja újonnan kinevezett papként jelenik meg, aki az uniált egyház képviselőjében veszi át annak az ortodox román közösségnek a lelkipásztori szolgálatát, amelyet hitük elhagyására kényszerítettek: „Egyúttal a magammal hozott uniált egyház papját, Anselm Radut nevezem ki a község pásztorává, aki [...] betellel titeket a katolikus egyház üdvöztető lelki édességekké teli aklába.” A bejelentést közlő, magyarul beszélő küldött szavait a közösség hőn szeretett pópája, Popescu fordítja: „Nem mondhatjuk többé románul a mennyei liturgiát” – közli a záróakkordszerű, lesújtó hírt. A román pópa ezzel „mélyen megbántotta a magyar királyság és az osztrák császárság védőszárnyai alatt megbecsülést élvező [...] uniált papságot”, ezért fogságra ítélik (Borbély 2013: 94–95). Az Anselm keresztnév-

ről tudni lehet,¹³ hogy katolikus (nem pravoszláv, a katolikus egyház egyik legismertebb azonos nevű szentje Canterburyi Szent Anselm), a latin Anselmus alakból származik, amely az ófelnémet Anselm névből ered. Jelentése szó szerinti fordításban: „isteni sisakkal rendelkező” vagy „istenségek sisakjával védett.” Jiddis megfelelője az Anshel (Online Etymology Dictionary).

A románokhoz érkező küldött megjelenését Borbély madárszerűként írja le – varjúhoz hasonlítja, amely asszociáció visszaköszön *A Kafka fában* is, ahol a varjúalak Franz Kafka személyének egyik metaforikus referenciapontjává válik: „A küldött nagy fekete porköpenyt viselt [...] meg fáról-fára repült. Ahogy a varjak szokták: vitorlázva lebbent át egyik ágról a másikra. [...] A küldött leszállt a falu szélén álló legsudárabb nyárfára” (Borbély 2013: 92).

A madárallegória Borbély írásmódjában egy komplex jelentésmozót működtet, amely átfedést képez a nyelvhez kapcsolt trauma kérdésével is – ilyen módon a „Kafka és a szavak” című *Kafka fia* regényfejezet párhuzamba vonható a *Nincstelenek* madárallegóriájával, amelyben a közösségen kívül eső Anselm alakja sem nélkülözhető elem: „Az ortodoxok utcáiban a fekete kaftán lebeg a könnyű, szinte repülő, vékony testek körül [...] kaftánjuk szárnyakként kifeszülve körülöttük, mint nagy és nehézkes madarak csapódtak falról falig. [...] Szegény zsidók, gondolta magában Anselm” (Borbély 2021: 35).

Az Anselm Radu kinevezése kapcsán idézett szövegrészlet explicit példázata azon vallási és kulturális asszimilációs kísérleteknek, melyben a „folyamat” a hatalom nyelvén zajlik, a vallás leple alá burkolózó politikai és nemzeti indokok intézkedéseként: „Leverte a port a köpenyről és a belső zsebéből előhúzott egy írást [...] mintha friss vércseppeket ejtettek volna a papírra. A fogságban nevelt metropolita pecsétjéből egyszeriben csöpögni kezdett valami [...] nagy kövér cseppek hulltak. »Singe«, mondták az emberek babonásan, borzongással. A singe ugyanis vért jelent. És valóban, vér volt az, a románok

¹³ A szövegkörnyezet vallási aspektusokat firtató természete véleményem szerint megkövetelte, hogy az Anselm névvel kapcsolatban leírt összefüggések itt kerüljenek megtárgyalásra.

vére. Megkínzott román parasztké, akik ragaszkodtak a hitükhöz, a pópájukhoz, a nyelvükhöz” (Borbély 2013: 92).

1.7. Az elvesztett közös nyelv – A nyelvi hiány poétikája a Nincstelenekben

A nyelvtől való megfosztottság, a beszélő és a nyelv közt fellépő hiánnyal kapcsolatban korábban már utaltam a regényen végigvonuló, ismétlődő „Mi úgy mondjuk...” formulára, mely szintén az „eltávolított” gyermekkor-ábrázolás példája a regényben, mellyel Borbély retorizált módon különíti el a szamosháti nyelvjáráshoz köthető megnyilatkozást a nyelvi standardtól (Szász 2025).

A nyelvben fellépő űr többszörös visszafordíthatatlansága azon személyes sorstragédia tükrében nyit meg további értelmezési rétegeket, melyre Borbély az esszé egy kezdeti pontján is kitér (és amelynek körülményei *Az igazi nevem nem ismerem* kapcsán is konkretizálódnak¹⁴): „Apám halála éppoly értelmetlen és másként, de szintén erőszakos volt, akárcsak az anyámé. Ám mire ezek az események bekövetkeztek, már rég elvesztettem velük a közös nyelvet...” (Borbély 2013: 13). Az erőszakos nyelvi és vallási asszimiláció, a hit- és nyelvváltás kényszere a *Nincstelenek* fentebb idézett (a követ megérkezése a vérpecsétetes levéllel) jelenetét is visszhangozza. Borbélynál a nyelv terében megteremtődik a túlvilág: azon emberekről beszél, akik már életükben megismerték a halált.

Borbély mindezek mellett gyakran hozzácsol fiktív elemeket – forrásokból igazolható (életrajzi) tényekhez (*Berlin – Hamlet, Nincstelenek*). A liturgikus nyelv erőszakos magyarosításának kérdése – illetve a román genealógiai ág a Popescu betételbeszélés felől is

¹⁴ „Az újsághír arról tudósít, hogy Szenteste hajnalán négy tettes betör egy házba, és a házban alvó idős asszonyt baltával, vasrúddal és egy ágassal agyonveri, de a férfi túléli életveszélyes sebesüléssel. Az emberi gonoszságnak és rettenetnek olyan szemérmetlen esetéről van szó, amely mélyen megrendítő.” Az idézett részlet Borbély Szilárd édesanyjának meggyilkolását, illetve édesapjának halálközeli állapotba való juttatását írja le (Borbély – Szymanowska – Kiss Szemán 2009: 88).

érdekessé válik: az elsődleges narrátorral Bobonka (Bikás Mihálynak felel meg) nagyapa beszélget Pop Máriáról (a valóságban Papp Mária), a narrátor nagyanyjáról, aki az ő dédanyjától tanulta meg a román nyelvet. Bobonka közli: „Jól figyelj arra, amit most elmondok [...] Mi románok vagyunk” (Borbély 2013: 90), illetve „A nagyanyád szépapja, Trajan Popescu [a pápa] még tudott” románul. A történetben szereplő Trajan Popescu hozzávetőlegesen a 18. század végén született (kinek nagyapja a század közepén élt román telepes, Avram Popescu). Itt Pop Mária születési dátuma a viszonyítási pont: 1894–1965. Száz Pál megjegyzi, bár „fikciós szövegről van szó, történelmi hitelét (és a referencialitás felőli olvashatóságát) tekintve igencsak kétséges a narratíva” (Száz 2025).

A vegyes házasságok, illetve a protestáns felekezetekből történő áttérések lévén a 18. század második felében megnövekedett a magyar anyanyelvű hívek száma, illetve az egyre erősödő asszimiláció következtében a hívek már nem értették az ósláv vagy román liturgikus nyelvet, így a magyar liturgiára való igény kikerülhetetlenné vált. A magyarosítás a 19. század politikája (ahogy korábban arra Schein esszéje nyomán is kitértem), így a 18. századi betelepítéseket nem a nemzeti eszme (magyar lakosság arányának növelése) motiválta. „A magyarosítás a XIX. század politikája, foganatosítása pedig az osztrák-magyar kiegyezés után volt aktuális – nem a Popescuk pópaságának idején (sokkal inkább Papp Mária szüleit érintette)” (Száz 2025).

1.8. Színek mögötti zsidó nevek – A név mint asszimilációs eszköz

II. József 1787 júliusában kiadott rendelete értelmében az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság területén élő zsidóknak kötelezővé vált állandó, német nyelvű vezetéknév felvétele – ezen rendelkezés főként a magyar zsidó lakosság asszimilációját és „elnémetesítését” célozta elősegíteni, megteremtve az egységes osztrák birodalom eszméjét, illetve háttérbe szorítva a zsidó kulturális örökséget (Mazsi-hisz.hu 2010).

A 18. század végéig számos zsidónak kizárólag az apai névvel összekapcsolt előneve volt: megalkotásukra a „ben” (fiú) szócskát

használták (pl. Ábrahám ben Mózes, vagyis Mózes fia, Ábrahám). Ha mégis használtak vezetéknevet, ezek gyakorta a bibliai törzsek neveit idézték meg: a lévíták leszármazottai a Löw, Löwy, Lévy neveket viselték. Elterjedt jelenség volt a zsidó keresztnévek vezetéknevként való használata is (pl. Salamon, Izsák, Jakobi). A tehetősebbek – pénzért – előnyösebb, akár a „természet ihlette” neveket választhattak (pl. Grünfeld, Rosenberg), vagy a hatalommal asszociált családneveket preferáltak (König,¹⁵ Kaiser, Herzog). A szegényebbekre sokszor kedvezőtlenebb, külső jegyeket tükröző nevek jutottak (Klein, Roth). Néhányan származásukat (Böhm, Schweizer, Ungár) vagy héber nevük német fordítását (pl. Salom → Freud / Freudiger) választották, illetve foglalkozásukból (Schneider, Goldschmidt) alakították ki családnevüket (Mazsihisz.hu 2010).

Sokan a zsidó hagyományokhoz ragaszkodva elutasították a névadási rendeletet, így nevüket a hatóság szabta meg, míg mások ki játszották a szabályokat, s látszólag német, valójában viszont héber

¹⁵ A hatalmi aurákat sugárzó nevek kapcsán érdekes lehet a *Nincstelenek* gőgös és rettegett Királyné és csak az említés szintjén jelen lévő férjének, Király tanár úrnak alakja – K és K dichotómia –, aki a diákokat rendszerint a degradáló „parasztok” jelzővel illeti. Borbély a *Kafka és a parlográf* című első csoportos fragmentumában a „K” betűt érintő asszociációk kapcsán kitér a „K és a hatalom” viszonyára: „A K-ban fenyegetést érzett...” vagy „A K und K különösen elbűvölte” vagy „A Kaiser [Császár] und König [Király], aki egy személyben egyesítette magában a császári és királyi emelkedettség minden titkát.” Itt léphet színre az a névadási gyakorlat, mely során bizonyos anyagi juttatások (megvesztegetés) fejében a zsidó közösség tagjai rangosabb, tekintélyt sugalló vezetékneveket választhattak maguknak, mint pl. a König (melyet később magyarosíthattak Királyra) vagy a Kaiser (szintén, Császárra). E nevek tükrözhatték társadalmi státuszukat, anyagi helyzetüket is. Ugyanakkor, ha ritkábban is, előfordult ennek ellenkezője: a magyar közigazgatás bizonyos körei, ellenszenvvel viseltetve II. József (ragadványnevéen a „kalapos király”) reformjaival szemben – szándékosan torzították a névadás folyamatát. Így fordulhatott elő, hogy a zsidó lakosság egyes tagjait (szatirikus célzattal) König néven anyakönyveztek, mintegy kifigurázva az uralkodói akaratot. Ezt alátámasztandó, Borbély a König és Kaiser neveken való elmélkedés után rögtön megidézi a szövegben a Habsburg uralkodókat is.

jelentéssel bíró neveket választottak (a kohanita eredetű Katz például a „kohen cedek” (igaz pap) rövidítése, németül viszont macskát jelent) (Mazsihisz.hu 2010).

A 19. század végén, különösen az 1895-ben bevezetett kötelező állami anyakönyvezés után, újabb névváltoztatási hullám indult, ezúttal a magyarosítás jegyében. A millennium közeledtével a magyar zsidó közösség tagjai közül sokan magyarosították nevüket, hogy (látszólag) kifejezzék „nemzeti érzéseiket.” 1894 és 1918 között a névmagyarosítók 57,5%-a – mintegy 55 ezer fő – zsidó volt, míg a németek 17%-ot, a római katolikus szlávok (főként szlovákok) 13,8%-ot tettek ki. Sokan német nevük magyar megfelelőjét választották (pl. Steiner → Köves, Schön → Szép), vagy az eredeti kezdőbetűhöz igazították új nevüket (Kohn → Kovács). A névmagyarosítás azonban nemcsak „zsidó szökés” volt, hanem a hatalom elvárása minden nemzetiséggel szemben – a jelenség a *Nincstelenek* Popescu családjának vonalán is evidens: Popescu → Pop → Pap. A Horthy-korszakban (1920–1944) az antiszemita bürokrácia a névmagyarosítást is korlátozta: kvótákhoz kötötték az engedélyeket, majd 1937-től rendszeresen elutasították a kérelmeket (gyakran indoklás nélkül) (Mazsihisz.hu 2010).

A névmagyarosítás politikájának fikciós szintre emelése a *Nincstelenek* mellett a *Kafka fia* „Kafka és a színek” című fejezetét is érinti. Ebben a még gyerek Kafka észreveszi, hogy sok családi ismerősük neve valamilyen színhez köthető, mely nevek mintha zsigerből „lelepleznék” viselőjük – zsidó – származását. A narrátor hangja semleges, megfigyelései minduntalan mégis társadalmi szintű beidegződéseket, sztereotípiákat tükröznek: „... mint Zöld, Piros, Kék, Sárga, Fekete és Fehér, ezek mind olyan nevek, amelyekről azonnal tudni lehet, hogy viselője csakis zsidó lehet. Tíz az egyhez, sőt inkább száz az egyhez lehet fogadni, ha nem nagyobb valószínűséggel, hogy márpedig Blauék csakis zsidók lehetnek.” A „színcsaládok” közül Blauékat (Kék család) Julie (Kafka anyja) „áttetszőnek”, „égszerűnek” látja, akik „mindenütt ott vannak, de sehol sincsenek otthon” – a zsidó lét egyik alapélményét, a generációkon átívelő társadalmi kíváncsiságot példázza (Borbély 2021: 128).

1.9. „Névtelenek” – Nyelvi megfosztottság mint névtől való megfosztottság

A beszéd (a kimondott szó) mint hatalom és mint ítélet jelenik meg: a pletyka, a gúnynevek olyan performatív aktusok, amelyek nemcsak megneveznek, hanem létre is hoznak egy új társadalmi helyzetet. A regénybeli apa (párhuzam Borbély Szilárd apjának esetével) zsidó származásáról szóló szóbeszéd nemcsak megbélyegez, hanem konkrét következményekkel jár, mely a család kiszorulásával, száműzetésével a közösségből realizálódik. Ez a folyamat analógiába állítható a történelmi trauma (1944-es deportálás) emlékével: a zsidó lét is nyelvileg meghatározott, Mócsi családjának éppúgy el kell hagynia a falut, amikor a haláltáborba hurcolják el őket.

A „torzított” nevekhez köthető névadás (hibrid névadás, beszélő nevek) is ehhez a kirekesztő nyelvhasználathoz kapcsolódik. A torzító eljárás a *Nincstelenek* alcímének (*Már elment a Mesijás?*) Mesijás figurája által is visszaköszön. Mesijás „mindig mosolyog”, „nem tud tisztán beszélni”, „nem sértődik meg”, „csontsovány”, „mezítláb jár” és „cigány”. „Féleszü, hibás, idétlen, szerencsétlen.” Felmerül a kérdés, vajon Mesijás-e a legnincstelenebb valamennyi nincstelen közül (Borbély 2013: 24).

Míg a *Nincstelenek* címében a fosztóképző¹⁶, alcímében a falu kontextusában szinte szállóigeként használt „*Már elment a Mesijás?*” mondat a valamiről való lemaradás – a megváltás elérhetetlenségének (elszalasztásának) az allegóriája a falu népe számára. A kereszténység és a zsidó hagyomány ellentétesen jelöli ki a messiási jelenlét tér-idő síkját: a borbélyi ellentétezés nyomán azt mondhatjuk, hogy „míg a kereszténységben a messiás már elment, a zsidó hagyomány esetében majd eljön” (Száz 2021: 223). A regény falubelije nem képesek különbséget tenni a kettő alak között: számukra a név jelentésköre (és annak alkalmazása nyelvi megnyilatkozásaiban) korlátozott, a latrinákat tisztító, őket a „szennyüktől megszabadító” Mesijás szolgálatának

¹⁶ A fosztóképzők (illetve negációk) a Mesijásról való beszédet is átszövik, pl. „szerencsétlen”, „idétlen”, „kifejeztelen”, stb.)

megidézésével végződik. „A szenvedő messiás alakja elválaszthatatlan Jézus szenvedésétől és a krisztusi áldozat fogalmától” (Száz 2021: 222), jelenléte tehát akár Jézus-parafrázisnak is tekinthető.¹⁷

Az elbeszélő családja azonban sokkal inkább várja a Messiást, ami képes elhozni a változást – alakja ilyen formán a játék, az imagináció tárgyává növi ki magát (kivéve, amíg nem a cigánysorról várják az érkezését, holott épp ott él „egy Mesijás”). A messiásmotívum kétosztatúsága az ortográfia vizsgálatán keresztül is körvonalakban levezethető: a szabályosan írt „Messiás” a hagyomány alakja, mely a hitvilághoz kötött – dialektusi hibrid¹⁸ módozata, a tájszóként is ható „Mesijás” tulajdonnévi gúnynévként a falu cigányát jelöli. Valódi nevét nem ismerjük, s ahogy ruháit, nevét is másoktól kapta, hogy külső jegyei (szakáll) nyomán, gúnynevével emlékeztesse a falubelieket. Mesijas kiszolgáltatottságának mértéke valóban a legnincstelenebbé teszi valamennyi szereplő közül, hiszen már a nyelv sem elérhető számára. Nyelvi megfosztottsága fogyatékából adódik: „nem mond semmit”, „nem tud tisztán beszélni”, általában csak mosolyog. „»Temmit tek, válaszol Mesijás, mert tota” (Borbély 2013: 24) – az itt megjelenő „tota” mint „fogyatékoság-retorika” maga is egy hiányos nyelvhasználatot jelöl, annak az ambivalens folyamatnak a lenyomata, amelyben a hatalmi pozícióból beszélő a másíknak, az alárendeltnek (subaltern) nyelvet ad, vagyis szóra próbálja bírni. E paradox állapot azonban arra világít rá, hogy az alárendelt lényegében néma, és e némaság következtében az ő nyelve nem is lehet valódi nyelv, csupán egy nyelvtelen, artikulálatlan közlésforma: a némaság szimbolikus beszéde. „Belátunk fogatlan szájába. Sötét van ott benn. Sűrű sötét” (Borbély 2013: 48) – a hiány és hallgatás sűrű, áthatolhatatlan mélysége.

¹⁷ A „Messiás” kifejezés az életműben először a *Haszid Szekvenciák* és a *Míg alszik...* közös szövegeiben bukkan fel, illetve a további messiás motívumok fontos szerephez jutnak az imént felsoroltakon kívül még *A Testhezben*, az *Olaszliszkaiban*, a *Szól a kakas márban* és a *Nincstelenekben* is (Száz 2021: 222–223).

¹⁸ A hibrid, torzított névalkotás jelentős instanciáit példázza Bodor Ádám *Sinistra körzet*, illetve a *Verhovina madarai* című regénye is.

A *Nincstelenek* szereplő-narrátora és az empirikus szerző, Borbély Szilárd családtörténete nagyrészt fedésben áll egymással. Jóllehet a rendelkezésre álló adatok szűkösek, bizonyos pontokon azonban a kapcsolódás (hiánya) igazolhatóvá válik: a *Nincstelenek*ben harmadik testvérként felbukkanó „Kicsi” beemelése feltehetően fikciós eredetű. A szövevényes kezdőmondatai egyúttal családtörténeti útmutatóként is szolgálnak, melyek (a kisebb eltérések dacára) lényegében megfeleltethetők a valóság tényeinek: a szerző és édesanyja között valóban 23 év volt, viszont az apa esetében már 31 (egy évvel több szerepel a regényben). A regény zárása felé azonban hasadás áll be a nevek és korok viszonyrendszerében: „Anyám tizenkilenc éves volt, amikor a nővéremet szülte. Az első gyerek nehezen jött. Tizennyolc volt, amikor ötvenkilenc május tizenhetedikén férjhez ment. Huszonegy éves, amikor engem szült. Apám akkor huszonhét. Huszonhárom volt anyám, amikor az öcsémet világra hozta.” A fikció terében így a Kicsivel azonosított „öcsém” csupán két évvel lenne fiatalabb a narrátortól. Másik lehetséges felfejtése a szálnak arra a (fiktív) ikertestvér pozícióra is utalhat, amelyet Borbély Szilárd a *Kafka fiának* alfejezetében („Kafka és az ikertestvérem”) is kijelöl (Anselm-portré): ezen esetben indokoltá válna a „Kicsi” és az anya közti különbség: „Huszonhárom volt anyám, amikor az öcsémet világra hozta” (Borbély 2013: 174).¹⁹

A születés és a halál, a megváltás misztériumának elválaszthatatlan összetartozása hangsúlyozódik a Kicsi (feldolgozhatatlan) halálával is. Akárcsak Jézus, a Kicsi azért születik, hogy halálával elhozza a megváltás zálogát, így születése is csak halálának szempontjából nyer értelmet (Száz 2021: 186): „Azt kérem Istentől, hogy gyógyuljon meg az anyám. Már fél éve csak néz maga elé. Mióta a Kicsi elment. Azóta nem beszél.” (Borbély 2013: 140) A messiás-motívum a Kicsivel való viszonyában lényegi jelentőséggel bír: a Kicsi neve is elhallgatás-alakzat, akárcsak Mesijásé: „Amikor a Kicsi elment, csak

¹⁹ A regényben továbbá adott egy Friciként emlegetett alak, aki az elsőszülött Bikás Ferencet „pótolja”, ki csupán két évet élt (1920–1922), s a halott kicsi nevét a hat évvel később született bátyja kapja meg – itt áttételes kapcsolat merülhet fel azon 2009-es interjúbeszélgetéssel, melyben Borbély Szilárd saját nevére mint „emlékeztető névre” hivatkozik (vö. Száz 2025).

egy nevet vitt magával. A saját nevét.” (Borbély 2013: 149) Ennek értelmében a gyermek már azelőtt megfosztottá vált a nyelvtől, mielőtt megtanult volna beszélni: ilyen módon a nyelvtől való megfosztottsága itt a névtől való megfosztottságot is jelöli: „Az öcsém betegsége nem sokáig tartott. Még nem tudott beszélni se. Ahogy jött, úgy tűnt el közülünk. Szinte észrevétlen. Azt hittük, ő lesz a mi Messiásunk” (Borbély 2013: 149).

Összegzés

Egyes életművek esetében a szerző sorsa oly mértékben meghatározza az értelmezés irányait, hogy életrajzi tényei szinte szükségszerűen épülnek be a recepcióba. A Borbély-értelmezésekben ez különösen hangsúlyos: a biográfia értelmezői kontextussá válik. A tanulmány bevezetője – megjegyzésszerűen – e hagyomány részeként utal a szerzőség kérdésére, a halál és visszatérés toposzaira (Foucault nyomán a szöveg és szerző viszonyrendszerét is érintve).

A *Kafka fia* töredezett, labirintusszerű narratívájában Borbély Kafka nevéhez íródva-igazodva teremt meg egy „poszthumán” genealógiát (Anselm – Anselm K – Amsel alakjain keresztül): a név itt nemcsak megkülönböztet, hanem el is választ. Az elbeszélői hang többször utal arra, hogy a beszélő „nem azonos Franz Kafkával”, hanem egy megkettőzött, fiktív szubjektum: „az ikertestvér”, „a másik”. A név így nemcsak felhatalmaz, de el is idegenít, nem csupán azonosít, de el is választ önmagunktól, sokszorozza a kívülállást.

A származáshoz, a családi múlt örökségéhez (benne az apához fűződő viszony) az identitás formálódásának alapvető láncszeme. Míg *Kafka fia* e kérdéskört a karkai (személyes) életút motívumainak újraalkotásán keresztül közelíti meg, addig a *Nincstelenek* az autofikció eszköztárát mozgósítva bontja ki az örökölt identitás egyik legérzékenyebb rétegét: a név kérdését. E személyes és kollektív örökség közvetítő jeliségként elkerülhetetlenül felmerül különféle marginalizált csoportok tapasztalatainak kihangosítása – a név mögötti ember megismerése, ami a közép-európai történelmi tapasztalatok fényében nyer mélyebb értelmet.

A *Nincstelenek* prózájában a névváltoztatás (Bikásból Borbély), a torzult nevek (Mesijás) a szimbolikus térben meglevenedő kire-

kesztettség markerei. A névtelenség, a hiányos nyelvi artikuláció (Mesijás dadogása, „tota”-beszéde) a megszólalás ellehetetlenítésének szimbóluma. Feltevésem tehát igazolódni látszik: Borbély Szilárd műveiben a név nem egyszerűen az identitás kijelölésének eszköze, hanem a többszintű hiány hordozója is. A név – ami egykor az individuumot a világhoz kapcsolta – e prózában az elbeszélhetetlenség jegye lesz. A névtelenség nem pusztán üresség, hanem a közösség nyelvéből való kizártság szimbolikus csúcspontja. Nem birtokolható, hanem hordozott stigma, melynek betűi mögött egy-egy elnémult világ emlékezete sejlik fel.

HIVATKOZÁSOK

- Borbély Szilárd 2008. Az igazi nevem nem ismerem: Beszélgetés Lucie Szymanowskával és Kiss Szemán Róberttel. Borbély Szilárd. *Egy gyilkosság mellékszálai*. Budapest: Vigilia. 86–102.
- Borbély Szilárd 2013. *Nincstelenek*. Budapest: Kalligram.
- Borbély Szilárd 2021. *Kafka fia*. Budapest: Jelenkor.
- Borbély Szilárd 2023. Kafka és a parlográf (Kafka fia-fragmentum az „első csoport”-ból). *Kalligram* 32/10: 7–8.
- Borbély Szilárd – Lucie Szymanowská – Kiss-Szemán Róbert 2009. Az igazi nevem nem ismerem. *Szombat* 2009.02.19. <https://www.szombat.org/hirek-lapszemle/1035-az-igazi-nevem-nem-ismerem>. (Letöltés: 2025. április 10.)
- Campbell, Mike 2024. *Alter. Behind the Name*. <https://www.behindthename.com/name/alter> (Letöltés: 2025. április 10.)
- Forgách András 2021. Szilárd és Franz (Utószó). Nagy Boglárka (szerk.), *Kafka fia*. Budapest: Jelenkor Kiadó. 187–220.
- Foucault, Michel 1969. Qu’est-ce qu’un auteur? *Bulletin de la Société Française de Philosophie* 63/3: 73–104.
- Foucault, Michel 1981. Mi a szerző? *Világosság* 22/7: 22–40.
- Kafka, Franz 1981. *Naplók, levelek* (válogatás). Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Mazsihisz 2010. *Kohnból Kovács: kis magyar zsidó névtörténet*. <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/kohnbol-kovacs-kis-magyar-zsido-nevtortenet>. (Letöltés: 2025. április 10.)
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2019. Kafka fia: Borbély Szilárd a világirodalomban. *Irodalomtörténet* 100/3: 274–295.
- László István 2023. Kafka fia és Borbély szerzője. *Kalligram* 32/10: 42–50.
- Medve Zoltán 2023. Kafka és „kafkaizmus” Borbély Szilárd, Miro Gavran, Boris Perić és Szántó T. Gábor regényeiben. *Hungarológiai Közlemények* 24/2: 13–34.
- Németh Zoltán 2024. Az antropológiai posztmodern paratextusai. A Borbély Szilárd-életmű az interjúk, tanulmányok és önvallomások kontextusában. Lapis József – Száz Pál (szerk.), *Körülírások. Tanulmányok Borbély Szilárd életművéről*. Debrecen: Alföld Alapítvány – Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata. 169–178.

-
- Olbracht, Ivan 1987. *Kárpátaljai trilógia (Átok völgye, Nikola Suhaj, Hegyek és századok)*. Ford. Zádor András. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Online Etymology Dictionary. *Anselm*.
<https://www.etymonline.com/word/Anselm>. (Letöltés: 2025. április 10.)
- Pók Lajos 1981. *Kafka világa*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Schein Gábor 2010. A megtartott név. *Híd* 74/12: 22–30.
- Schein Gábor 2025. Berlin-Hamlet, Kafka fia. (Előadás) Borbély Szilárd életműve kurzus, BIP, Pozsony. 2025. március 7.
- Stach, Reiner 2013. *Kafka: The Decisive Years*. Princeton & Oxford: Princeton: Princeton University Press.
- Stach, Reiner 2023. Josef K., az ámokfutó. *Kalligram* 32/10: 57.
- Száz Pál 2021. „Haszid vérző Kisjézuska” *Kultúrárközség és szövegközség Borbély Szilárd műveiben*. Budapest: Kijarat.
- Száz Pál 2025. *Autoetnográfia, autofikció, narratív identitás Borbély Szilárd életművében*. (Megjelenés alatt.)
- Szénási Zoltán 2021. Két angyal háttal az atyának (Borbély Szilárd Kafka fia). *Új Forrás* 53/9: 41–45.
- Visy Beatrix 2024. „A fiú az apa hiánya”. Az apakép, apahiány, identitás Borbély Szilárd Kafka fia és Nincstelenek című műveiben. Lapis József – Száz Pál (szerk.), *Körülírások. Tanulmányok Borbély Szilárd életművéről*. Debrecen: Alföld Alapítvány – Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata. 190–218.

SUMMARY

The paper examines the poetics of naming in Szilárd Borbély's *Kafka's Son* and *The Dispossessed*, with a particular focus on experiences of identity and exclusion associated with names. The author's biography serves as an interpretive framework, while the recurring topoi of authorship, death and return enrich the semantic complexity of the name. In the fragmented narrative of *Kafka's Son*, the name functions simultaneously as a marker of identity and a source of alienation. In contrast, the autofictional world of *The Dispossessed* is shaped by distorted (hybrid) names and linguistic absences that evoke the impossibility of articulation. My central hypothesis is that, in Borbély's prose, naming is not merely a means of establishing identity, but also a medium through which the painful experiences of (linguistic and social)

exclusion and the unspeakable are conveyed. In these works, the name becomes a symbol of absence, estrangement and inexpressibility, as well as a point of intersection between familial trauma and Jewish–Christian cultural entanglement.

Within the labyrinthine narrative of *Kafka's Son*, Borbély creates a “posthuman” genealogy by associating himself with Kafka, tracing a symbolic lineage via the figures of Anselm, Anselm K., and Amsel. The narrative voice consistently states that the speaker is “not identical with Franz Kafka,” but rather a duplicated, fictional subject – “the twin,” “the other.” In this context, “the name” both legitimizes and estranges, not merely identifying the subject but multiplying the condition of outsidership. The connection to one’s origins, particularly the inherited family past and the relationship to the father, emerges as a foundational element in the construction of identity. While *Kafka's Son* engages with these themes by fictionalizing aspects of Kafka’s personal history, *The Dispossessed* investigates inherited identity through the lens of autofiction. The trauma linked to the father’s name (its change and the disownment that accompanied it) runs throughout the novel’s narrative structure. The change of the family name from Bikás to Borbély, together with the emergence of distorted or hybrid names like “Mesijás,” functions as a marker of exclusion, acquiring symbolic weight within the text. Issues of namelessness and fragmented speech (exemplified by Mesijás’s stutter) reflect the impossibility of expression. These motifs are further reinforced by historical references – including Emperor Joseph II’s decree and the Jewish naming policies of the 19th and 20th centuries.

My hypothesis appears to be confirmed in the paper: in the works of Szilárd Borbély, the name is not simply a tool for designating identity but a bearer of multilayered absence. The name – once a marker of the individual’s place in the world – becomes a sign of the unutterable. The name ceases to be the foundation of selfhood, namelessness is not simply a void but the profound symbolic expression of exclusion from the community’s language. It is not a possession to be claimed but a burden to be borne (a carried stigma), behind whose letters the faint memory of a silenced world lingers.

SZERZŐINK

Csehy Zoltán

1973-ban született Pozsonyban. A pozsonyi Comenius Egyetemen szerzett magyar–latin szakos tanári oklevelet, majd a budapesti ELTE-n doktorált (PhD), illetve habilitált. Fő kutatási területe a reneszánsz-humanista és neolatin irodalom, az erotográfia, a queer irodalom, illetve a kortárs líra. Öt önálló monográfiája (A szöveg hermaphrodituszi teste, Parnassus biceps, Szodoma és környéke, Arctalanság, arcadás, arcrongálás, Aritmikus képzelet), több verskötete, számos önálló műfordításkötete (Petrarca, Beccadelli, Martialis, Sztratón, Pasolini, Petronius művei) jelent meg, rendszeresen publikál tanulmányokat magyar és olasz nyelven. Irodalmi tevékenységéért többek közt József Attila-díjban, tudományos munkásságáért az MTA Arany János-díjában, illetve az MTA BTK Erdődy Edit-díjában részesült. Elérhetősége: zoltan.csehy@uniba.sk

Dančo Jakab Veronika

1995-ben született Királyhelmeceen. A Nagykaposi Magyar Tannyelvű Gimnáziumban érettségizett. 2019-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–történelem szakos tanári oklevelet, 2024-ben doktori fokozatot szerzett. 2024-től a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének adjunktusa. Fő kutatási területe a szlovákiai magyar tannyelvű iskolákban folyó anyanyelvoktatás, emellett oktatási terminológiával is foglalkozik. Pozsonyban él. Elérhetősége: jakabova23@uniba.sk

Dusík Anikó

1963-ban született. A Comenius Egyetemen 1987-ben szerzett magyar–szlovák szakos tanári diplomát. 1987 óta a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom tanszékén doktorandusz, majd egyetemi oktató, 2003 és 2011 között tanszékvezető. Fő kutatási területe a 19. századi magyar próza. Pozsonyban él. Elérhetősége: aniko.dusikova@uniba.sk

Gažík Viktória

1999-ben született Pozsonyban. A komáromi Selye János Gimnáziumban érettségizett. 2024-ben a Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, kiadványszerkesztő szakon szerzett oklevelet. 2023-ban elnyerte

a Fórum Kutatói Díjat *Borgesi mintázatok Grendel Lajos Böröndök tartalma című elbeszélésében* c. munkájával, amelyet később tovább bővített szakdolgozatában, amelyben a latin-amerikai irodalom hatását vizsgálta Grendel Lajos novelláiban. Több szépirodalmi lapban jelentek meg versei, köztük a Kalligram, Irodalmi Szemle, Opus, SZIFONline és a Spanyolnátha c. folyóiratokban. Szerepelt a Kortárs Hangon 2021, 2022, 2023 és 2024, valamint a *Szélvész* c. antológiában. Jelenleg a Pátria Rádió munkatársa. Elérhetősége: gazikviki@gmail.com

Misad Katalin

1961-ben született Dunaszerdahelyen. 1985-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–szlovák szakos tanári oklevelet szerzett, később ugyanitt doktorált, majd habilitált. 1992-től a Comenius Egyetem magyar tanszékének oktatója, fő tárgyai a magyar leíró nyelvészet, a magyar helyesírás és a szakmódszertan. 2001-től a Gramma Nyelvi Iroda munkatársaként, 2015-től a Fórum Kisebbségkutató Intézet Gramma munkacsoportjának tagjaként is tevékenykedik. Fő kutatási területe a magyar–szlovák kétnyelvűség, emellett kisebbségi oktatási és helyesírási kérdésekkel is foglalkozik. Dunaszerdahelyen él. Elérhetősége: katarina.misadova@uniba.sk

Nádor Orsolya

1959-ben született Veszprémben. 1981-ben magyar–oroszl szakos általános iskolai tanári, majd 1983-ban középiskolai magyar nyelv és irodalom szakos diplomát szerzett. 1988-ban doktorált mai magyar irodalomból az ELTE BTK-n. 1998-ban szerezte meg a Magyar Tudományos Akadémián nyelv-tudományok kandidátusa fokozatot. 2002-ben a Pécsi Tudományegyetemen habilitált. 1998-tól a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója. Vendégoktatóként dolgozott a brünni Masaryk Egyetemen, 2010-től öt évig a zágrábi hungarológiai tanszéken, 2018 szeptemberétől a Comenius Egyetem vendégtanára. Kutatási területei az alkalmazott nyelvészet, ezen belül a magyar mint idegen nyelv nyelvpedagógiája, hungarológiai és történeti vonatkozásai, valamint a nyelvpolitika története. A Modern Nyelvoktatás c. szakfolyóirat főszerkesztője. Elérhetősége: orsolya.katalin.nador@uniba.sk

Nagy Roland

1995-ben született. A somorjai Madách Imre Magyar Tanítási Nyelvű Gimnáziumban érettségizett. 2021-ben a Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és

Irodalom Tanszékén kiadványszerkesztő szakon szerzett oklevelet. Jelenleg a tanszék nappali tagozatos doktorandusza, emellett a szlovákiai Új Szó c. napilap állandó munkatársa. Fő kutatási területe az újságcikkekben felbukkanó befolyásolási szándék szövegtani és diskurzuselemzési megközelítése. Elérhetősége: roland.nagy@uniba.sk

Pastorek Veronika

2000-ben született Érsekújvárbán. A komáromi Selye János Gimnáziumban érettségizett. 2024-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–angol alapszakos tanári oklevelet szerzett. Jelenleg a mesterképzésben folytatja tanulmányait. Érdeklődési területei közé tartozik a 20. és 21. századi közép-európai zsidó irodalom, az angolszász szürrealizmus feminista irányvonalai, valamint a populáris kultúra. Írásai jelentek meg a Kalligramban és az Opusban. Itt közölt tanulmányával a 2025-i TDK tanszéki fordulóján első helyezést ért el. Elérhetősége: pastorekova16@uniba.sk

Sebők Szilárd

1989-ben született Galántán. A Galántai Kodály Zoltán Magyar Tanítási Nyelvű Gimnáziumban érettségizett. 2012-ben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar–esztétika szakos tanári oklevelet, majd 2016-ban ugyanitt általános nyelvészetből doktorált. Fő kutatási területe a metanyelv, a nyelvéírás módszertana és a nyelvi ideológiák. Elérhetősége: szilard.sebok@uniba.sk

Száz Pál

1987-ben született Vágsellyén. Író, irodalomtörténész, szerkesztő, fordító. A pozsonyi Színház- és Filmművészeti Egyetem rendező-dramaturg szakán diplomázott 2013-ban. Doktori dolgozatát 2017-ben védte meg a Comenius Egyetemen Magyar Nyelv és Irodalom tanszékén, amelynek ma oktatója. Ugyanitt habilitált 2023-ban. Főként összehasonlító irodalomtudománnyal foglalkozik, kutatási területe a cseh, szlovák, magyar és délszláv irodalmak és kulturális kapcsolatok. A közép-európai zsidó irodalmakat az autoetnográfia és az identitás narrativizálása szempontjából vizsgálja. Borbély Szilárd életművének kutatójaként is ismert. Önálló tanulmánykötetei: *„Haszid vérző Kisjézuska” Kultúrák közisége és szövegközisége Borbély Szilárd műveiben* (2021), illetve *A közepe kapu. A haszidizmus hatása a magyar irodalomra* (2022). Utóbbi elnyerte a Schweitzer József díjat és a Madách nívódíjat. Elérhetősége: szaz2@uniba.sk

TARTALOM

I.

Nádor Orsolya

A déli szláv dialektuskontinuum mint nyelvészeti
és társadalmi probléma 7

Dančo Jakab Veronika

Terminológiaalakítás szlovákiai magyar környezetben. Felsőoktatáshoz
kapcsolódó fogalmak terminológiai elemzése 29

Misad Katalin

Márkanevek és fajtanevek a szlovákiai magyar írásgyakorlatban 52

Sebők Szilárd

Az értekező próza egyes sajátosságairól – szakdolgozóknak 74

II.

Csehy Zoltán

„DÉVÉNY KAPUJÁNÁL BETÖRT A NYUGAT” Az ún. felvidéki
magyar irodalom kezdetei a *Napkelet* című folyóiratban (1923–1927) 93

Száz Pál

Lázadás vagy megtérés. Az identitás narrativizálása Markovits Rodion és
Pap Károly műveiben a nagypapa alakjának szempontjából 106

Dusík Anikó

Grendel Lajos, a nyelv, a kisebbség és a kánon 130

III.

Nagy Roland

Nyelvi-diszkurzív stratégiák a hírszövegekben. Az újságírói vélemények
implicit megjelenítése 145

Gažík Viktória

Valóságsíkok, határátlépés és fantasztikum Grendel Lajos és
Julio Cortázar novelláiban 167

Pastorek Veronika

A névadás poétikája Borbély Szilárd műveiben
(Kafka fia, Nincstelének) 193

